

ئۇيغۇرلار

The Uyghurs

ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە مەۋجۇدىيىتىنىڭ ژۇرنىلى

The Magazine of the Uyghur Culture and Survival

قىپقىزىل
يالغانچىلىق

1

چىڭگىزخان
داموللام

72

راين سام

117

9 009800 461091 >

ئۇيغۇرلار

ئايلىق ئۈنۈمىيەت رۇنالى

ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنى قەدىمىيە دۇنيا مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئۇچراشقان مەدەنىيەتلىرى مەركىزىدۇر. ھالبۇكى، بۇ يەردىكى ئاساسىي ئېقىم مەدەنىيەتنى يەنىلا ئەزەلدىن شۇ جايدا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەتلىرىدۇر.

باش مۇھەررىر: ئۇيغۇر كۆكتارت

مۇھەررىرلەر: ھېكمەتیار ئىبراھىم

ئەنئەنە قاراقۇرۇم

چىقارغۇچى ئورۇن:

ئۇيغۇر پروجېكتى فوندى (UPF)

www.uyghursfoundation.org

زۇرنالنىڭ نەشر ھوقۇقى:

ئۇيغۇر پروجېكتى فوندىغا تەۋە.

مەنبەسى ھەققىدە ئىزاھات بېرىلگەن قىسمەن

ئەسەرلەردىن باشقا بارلىق ئەسەرلەرنىڭ نەشر ھوقۇقى

بۇ زۇرنالغا مەنسۇپ.

Bim

مۇندەرىجە

تارىخ ۋە بىز

سۈرگۈندىكى "شىنجاڭ" ھۆكۈمىتى

1944 ~ 1949 - يىللىرىدىكى

سوۋېت ئارخىپلىرى ۋە شەرقىي

45 تۈركىستان

ياۋرو - ئاسىيا يايلاق ئېمپىرىيەسى

نەچچە ئون يىلغا سوزۇلغان

قۇرغاقچىلىققا قانداق تاقابىل

69 تۇرغان؟

بۈيۈك سىما

چىڭگىزخان داموللام

بېكەتلەر

119 ئىككى يۈزلىمىلىك ھەققىدە

مىسىلىسىز ئويغىنىش

48 ئۇيغۇرلار سېتىلماقتا

ختاي ئىشغالىيىتىدىكى

ئانا يۇرتى ئۈچۈن كۈرەش

قىلىۋاتقان NASA

33 ئىزىنىرى بىلەن سۆھبەت

مائارىپ، دۆلەت ۋە

102 ئۇيغۇرلار

66 تەنقىدى تەپەككۈر

ختاي تەتقىقاتى

قىپقىزىل يالغانچىلىق: كوممۇنىست

ختاينىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇش

ئىستىكىنىڭ ئىچىۋىزى

ھۈلىستان

خەنا زۇبەيرى

117 رايىن سام

قىيىنچىلىق يالغانچىلىق:

كوممۇنىست خىتاينىڭ
دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇش
ئىستىكىنىڭ ئىچىۋى

Deceiving the Sky: Inside Communist China's Drive for Global Supremacy

بىل گېرتس «ۋاشىنگتون ۋاقتى» دۆلەت بىخەتەرلىكى
سەھىپىسىنىڭ داڭلىق مۇخبىرى. ھازىر دۆلەت مۇداپىئە
مىنىستېرلىكىنىڭ تەكلىپلىك خىتاي ئىشلىرى ئانالىزچىسى.
خىتاي تەھدىتى ھەققىدە مەخسۇس ئالتە كىتابى بار.

بىل گېرتس

Bill Gertz

☆ ئۈچىنچى باب ☆

ختاي ئۈرۈشلىرى

ختايغا مايىل تىنچلاندۇرۇش سىياسىتىنىڭ مەغلۇبىيىتى

«ۋاڭ لىجۈن كىشىلىك ھوقۇق ئۆكتىچىسى ئەمەس، لېكىن شۇنىڭدىمۇ بىز ئۇنى سىرتتىكىلەرگە (ختاي دائىرىلىرىگە) مۇنداقلا تاپشۇرۇپ بېرەلمەيتتۇق؛ بۇ ئۇنى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلغانلىق بولاتتى، شۇڭا (ئۇنى) داۋاملىق قانات ئاستىغا ئالدۇق... شۇنىڭ بىلەن، بىز ۋاڭ لىجۈندىن قانداق قىلغۇسى بارلىقىنى سورىدۇق ۋە بېيجىڭدىكى مەركىزىي ھاكىمىيەت بىلەن ئالاقىلىشىپ، ۋاڭ لىجۈننىڭ ئۆزى خالاپ ئۇلارغا تەسلىم بولۇشىنى تەۋسىيە قىلدۇق... ختاي دائىرىلىرى قارارىمىزدىن تولمۇ مەمنۇن بولدى»

-- سابىق دۆلەت سېكرېتارى ھىلارى كىلىنتون، مۇشكۈل تاللاشلار.

2012 - يىلى 2 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، ختاينىڭ جەنۇبىدىكى چوڭ شەھەر چوڭچىڭدا پەۋقۇلئاددە بىر ئىش يۈز بەردى. چوڭچىڭنىڭ مۇئاۋىن شەھەر باشلىقى ۋە ختاي كومپارتىيەسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى ۋاڭ لىجۈن شۇنىڭدىن تۆت كۈن بۇرۇن چوڭچىڭ شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ باشلىقىلىق ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغانىدى. ختاي كومپارتىيەسىنىڭ ھاكىمىيىتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشتا زۆرۈر بولغان سىياسىي خاراكتېرلىك ساقچى ۋە ئىستىخبارات ئاپپاراتى بولمىش مەزكۇر ئىدارىنىڭ باشقا ئۈچ مۇئاۋىن ئەمەلدارىمۇ تەكشۈرۈلۈشكە باشلىغانىدى. بۇ ۋەزىپىدىن قالدۇرۇش - تەكشۈرۈش ھەرىكەتلىرى ۋاڭ لىجۈنگە نىسبەتەن خەتەرنىڭ يېقىنلىشىۋاتقانلىقىنىڭ شەپقىسى ئىدى. ئۇ مۇئاۋىن شەھەر باشلىقىلىق ئورنىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، ئەمەلىي ھوقۇقى ۋە شوھرىتىدىن، جۈملىدىن ساقچى باشلىقى ۋاقتىدا بەھرىمەن بولۇپ كەلگەن مەخسۇس شوپۇرىدىن، قوغدىغۇچىلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قاچىدىغان پەيتنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىگە جەزم قىلدى. ۋاڭ لىجۈن بېيجىڭدىكى رەھبەرلەرگە ئالاقىدار ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەخپىي ئىستىخبارات ۋە سىياسىي ئۇچۇرلاردىن، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ پىلانلىرىدىن خەۋەردار ئىدى، شۇڭا ئۇ مۇشۇ قىممەتلىك ئىستىخباراتلاردىن پايدىلىنىپ، ئۆز جېنىنى ختاي ھاكىمىيىتىنىڭ تۆمۈر قىسمىدىن قۇتقۇزۇپ قېلىشقا تەييارلاندى. ئۇ ساقچىلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا، ئىشخانىسىدىكىلەرگە ئۆزىنىڭ بىر سودا يىغىنى ئۈچۈن چوڭچىڭدىكى ئەنگىلىيە كونسۇلخانىسىغا بارىدىغانلىقىنى ئېيتقان ۋە شۇنىڭدىن كېيىن غايىب بولغان.

جىنايى قىلمىشلارغا قارشى قورقماس كۈرەشچى دەپ نام ئالغان، موڭغۇل مىللىتىدىن بولغان ۋاڭ لىجۈن ئايالچە ياسىنىپ، ئۆزىنى ئىدارىسىنىڭ ئەتراپىدىكى كۆزىتىش تورىدىن چەتكە ئېلىپ ماشىنىسىغا چىقىدۇ ۋە چۈشتىن بۇرۇن سائەت ئوندا چېڭدۇ شەھىرىگە قاراپ ماڭىدۇ ۋە ئالاھەزەل بەش سائەت يول يۈرگەندىن كېيىن، چېڭدۇ شەھەر مەركىزىنىڭ جەنۇبىدىكى لىڭشىگۈەن (كونسۇلخانا) يولىدىكى تۆتىنچى نومۇرلۇق بىناغا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ ئامېرىكا كونسۇلخانىسىنىڭ ئادرېسى ئىدى. ئۇ ختاي دۆلەت بىخەتەرلىك مىنىستىرلىقىنىڭ كونسۇلخانىسىغا كىرىپ - چىققان پۈتۈن كىشىلەرگە قارىتىلغان كۆزىتىش سىستېمىسىدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىش ئۈچۈن، يەنىلا ئايالچە قىياپىتىنى ئۆزگەرتىمەي، كونسۇلخانىنىڭ ئالدى ئىشىكىدىكى ئىككى شىر ھەيكەلنىڭ ئارىسىدىن چوڭ - چوڭ چامداپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. ختاي پادىشاھلىرىنىڭ سارىيى ئالدىغا قوغدىغۇچى شىر ھەيكەل قويۇش مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە بىر ئىش. بۇددىزىم دىنىغا كۆرە، شىر ھەيكەل قوغدىغۇچى كۈچكە ئىگە دەپ قارىلىدۇ. شەكسىزكى، ۋاڭ لىجۈن ئۆزىنىڭ چوڭچىڭدىن كېلىۋاتقان يولدا ياكى كونسۇلخانا ئىشىكىگە يېقىنلا يەردىكى بىخەتەرلىك ساقچىلىرى تەرىپىدىن توسۇۋېلىنمىغانلىقى -

دىن بەكلا خۇشال ئىدى.

ۋاڭ لىجۇن (كونسۇلخاننىڭ) ئىچىگە كىرىپلىۋالسا، ئامېرىكا تېررىتورىيەسىگە كىرگەن ھېسابلىنىدىغانلىقىدىن خۇشال ئىدى. ۋاڭ لىجۇن كونسۇلخاننىڭ ئۈچ ئەمەلدارى بىلەن كۆرۈشكەن، ئۇلارنىڭ ئىچىدە باش كونسۇل، شۇنداقلا ئامېرىكا دۆلەت ئىشلىرى مەھكىمىسىنىڭ ۋە CIA نىڭ ئەمەلدارى پېتىر ھايىموند (Peter M. Haymond) مۇ بار ئىدى. كۆرۈشۈشنىڭ بېشىدا، ۋاڭ لىجۇن ئۆزىنى خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى، جامائەت خەۋپسىزلىك مىنىستىرلىقىنىڭ ئەمەلدارى ۋە مۇئاۋىن شەھەر باشلىقى دەپ تونۇشتۇرۇپ، ئامېرىكا دىپلوماتلىرى بىلەن مۇھىت ئاسراش، مائارىپ ۋە پەن - تېخنىكا جەھەتلەردە مۇزاكىرىلەشكۈسى بارلىقىنى ئېيتىدۇ. ئارىدىن بىر قانچە مىنۇت ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇ كونسۇلخانا خادىملىرىغا ئۆزىنىڭ ئۇ يەرگە كېلىشتىكى ھەقىقىي مۇددىئاسىنى ئاشكارىلاپ، ئۆزىنىڭ ھاياتىدىن ئەنسىرەۋاتقانلىقىنى ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك خىتاي ئەمەلدارلىرىنىڭ چىرىكلىكى ۋە قاتىللىقى ھەققىدە دەيدىغانلىرى بارلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بىلىدىغانلىرىنى ئاشكارىلاشنى ۋە يېنىدا ئېلىپ كەلگەن بىر دۆۋە خىتايچە ھۆججەتلەرنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى خالايدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ ۋە (بۇنىڭ بەدىلىگە) سىياسىي پاناھلىق تەلەپ قىلىدۇ. ئۇ بۇ ھۆججەتلەرنى «سىياسىي بومبا» دەپ چۈشەندۈرىدۇ، دېمىسىمۇ بۇ ھۆججەتلەرنى ھەقىقەتەن شۇنداق دېيىشكە بولاتتى.

ۋاڭ لىجۇن ئاشكارىلىغان ئۇچۇرلار خىتايدىكى ئەڭ كۈچلۈك كوممۇنىست رەھبەرلەردىن بىرى بولغان بو شىلەينىڭ قولغا ئېلىنىشى ۋە تۈرمىگە تاشلىنىشىغا سەۋەب بولدى. بو شىلەي چوڭچىڭ شەھەرلىك پارتكومنىڭ سېكرېتارى بولۇپ، قوللىغۇچىلىرى قوللىرىغا قىزىل بايراق كۆتۈرۈۋالدىغان، ماۋ زېدوڭچە سىياسىي ھەرىكەت قوزغىغانىدى. ۋاڭ لىجۇن چوڭچىڭدىكى چىرىكلىككە دائىر مەخپىيەتلىكلەرنى ئاشكارىلاشتىن ئىلگىرى، بو شىلەي خىتاي سىيا-

سىي بىۋروسى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ھەيئەت نامزاتلىقىغا تاللانغانىدى.

ۋاڭ لىجۇن ئۆزىنىڭ بو شىلەينىڭ شەھەرلىك پارتكومنىڭ سېكرېتارىلىق ئورنىدىن پايدىلىنىپ نەچچە مىليارد دوللار قىممىتىدىكى ھۆكۈمەت فوندىنى ئوغرىلىغانلىق قىلمىشىدىن خەۋىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، ھاياتىنىڭ خەۋپ ئاستىدا ئىكەنلىكىنى ئامېرىكالىق خادىملارغا ئېنىق ئېيتىدۇ. تېخىمۇ مۇھىمى، ۋاڭ لىجۇن بو شىلەينىڭ ئايالى گۇ كەيلەينىڭ ئەنگىلىيەلىك تىجارەتچى نېيل ھېيۋود (Neil Heywood) نى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈشكە بىۋاسىتە چېتىشلىق ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ.

ۋاڭ لىجۇننىڭ خىتايدىن يۈز ئۆرۈشنى تاللىشى پەۋقۇلئاددە ئىش ئىدى. چۈنكى، ئۇ تارىختىن بۇيان خىتايدىن يۈز ئۆرۈپ ئامېرىكاغا بېرىشنى خالىغانلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار ئىدى. ئۇ بىر چەتئەل ئەمەلدارىغا سىياسىي پاناھلىق بېرىشنىڭ بوسۇغىسىدىن ئۆتكەنىدى، يەنى ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ خەۋپ ئاستىدا قالغانلىقىنى ئېيتىشى ۋە چۈشەندۈرۈشلىرى دەرھال تېلېگرامما ئارقىلىق ئامېرىكا دۆلەت ئىشلىرى مەھكىمىسىگە يوللانغانىدى. ۋاڭ لىجۇنگە جىددىيلەشمەسلىكى كېرەكلىكى ئېيتىلغان ۋە كونسۇلخاننىڭ ئىچىدىكى ئۇخلىغىلى بولىدىغان بىر ئۆيدە تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىنغان.

چوڭچىڭدا بولسا، بو شىلەينىڭ جامائەت خەۋپسىزلىك ساقچىلىرى تېزلا ۋاڭ لىجۇننىڭ قېچىپ كەتكەنلىكىنى بايقىغان ۋە ئۇنىڭ چېڭدۇغا كەتكەنلىكىنى جەزملەشتۈرگەن. بو شىلەيگە نىسبەتەن، ۋاڭ لىجۇننىڭ قېچىپ كېتىشى تولىمۇ قاباھەتلىك ئىش ئىدى، شۇنداقلا ئۇ كېلەچىكىنىڭ ۋاڭ لىجۇننىڭ ئاغزىنى يۇمدۇرۇشقا باغلىق ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. شۇڭا ئۇ ۋاڭ لىجۇننى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن، چېڭدۇغا يەتمىشتەك بىرونېۋىك ۋە ساقچى ماشىنىسى ئەۋەتتى. بۇلار چېڭدۇغا كەلگەندىن كېيىن، قوراللىق ساقچىلار ۋە بىرونېۋىكلار كونسۇلخاننىڭ ئەتراپىدىكى پۈتۈن كوچىنى قورشىۋالغان. بۇ خىل كۈچ كۆرسىتىشتىكى مەقسەت، ئامېرىكالىقلارغا

بو شىلەي ۋە ئۇنىڭ قوراللىق قىسىملىرىنىڭ ۋاڭ لىجۇننى قايتۇرۇپ كېتىش ئۈچۈن قوراللىق كۈچ ئىشلىتىشتىن يانمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ قويۇش ئىدى. كونسۇلخانىدىن چىققان بىر ئامېرىكا دىپلوماتىنىڭ ماشىنىسى بو شىلەينىڭ ساقچىلىرى تەرىپىدىن ئاقتۇرۇلۇپ، «چەتئەل دىپلوماتىلىرىنىڭ تەسىرگە ئۇچرىماسلىق ھوقۇقى»غا دەخلى قىلدى دېگەن ئېتىرازغا سەۋەب بولغان. قوراللىق قىسىمدىكىلەر ۋاڭ لىجۇننى ماشىنىغا ئولتۇرۇپ مۇھاسىرە چەمبىرىكىدىن قېچىپ كېتىشى مۇمكىن دەپ قاراپ، ماشىنىنى ئاقتۇرغانىدى. ھالبۇكى، ۋاڭ لىجۇن كونسۇلخانىنىڭ ئىچىدە ئىدى.

ئوباما ھۆكۈمىتى بۇ بولغۇسى يۈز ئۆرۈگۈچى (ۋاڭ لىجۇن)نى قوغداشنىڭ ئورنىغا، ئۇنىڭ سىياسىي پاناھلىق ئىلتىماسىنى رەت قىلىۋەتتى. ۋاڭ لىجۇننىڭ شى جىنپىڭ ئامېرىكاغا زىيارەتكە كېلىشتىن بىر قانچە كۈن بۇرۇن ئۆزلىرىدىن پاناھلىق تىلىشى پىرىزدېنت باراك ئوباما رەھبەرلىكىدىكى ئاقساراي ئەھلىنى ۋە مۇئاۋىن پىرىزدېنت جوۋ بايدېننى تەشۋىشكە سېلىپ قويغانىدى. ھالبۇكى، شى جىنپىڭ ئەينى چاغدا خىتاينىڭ مۇئاۋىن دۆلەت رەئىسى ئىدى ۋە خۇ جىنئاۋنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، خىتاينىڭ ئالىي رەھبەرگە ئايلىنىشى مۇمكىن، دەپ قارىلىۋاتاتتى.

ئامېرىكا ھۆكۈمىتىدىكى ئىچكى مۇزاكىرىلەردىن خەۋەردار كىشىلەرنىڭ ماڭا ئېيتىپ بېرىشىچە، دۆلەت ۋە ئەدلىيە تارماقلىرىنىڭ ۋاڭ لىجۇننىڭ پاناھلىق ئىلتىماسىنى رەت قىلىشىغا بايدېننىڭ ئىشخانىسى يېتەكچىلىك قىلغانىكەن. بۇ رەت قىلىش قىلمىشى 1980 - يىلىدىكى ئامېرىكا پاناھلىق تىلەش قانۇنىغا خىلاپ بولۇپ، مەزكۇر قانۇن ئەينى چاغدىكى دېموكراتىيە، كىشىلىك ھوقۇق ۋە ئەمگەككە مەسئۇل مۇئاۋىن دۆلەت سېكرېتارى مايكېل پوسنېر (Michael Posner) نىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنىدى. (ۋاڭ لىجۇننىڭ ئىلتىماسىنى رەت قىلىشتىن ئىبارەت) بۇ قاراردا بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ تەھدىتكە ئۇچرىغان پاناھلىق تىلگۈچىلەر ھەققىدىكى كى-شىلىك ھوقۇق كېلىشىمىمۇ كۆرمەسكە سېلىنغان.

ۋاڭ لىجۇننىڭ خىتايدىن يۈز ئۆرۈگەنلىكىگە ئالاقىدار ئاپپاراتلار ئارا مۇزاكىرىلەر يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ «ۋاڭ لىجۇننىڭ كالىفورنىيەدە فېدېراتسىيە سوتچىسىنىڭ ئالدىغا كېلەلىشى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا سىياسىي پاناھلىق بېرىلىشى ۋە خىتايدىن ئايرىلىشىغا ياردەم قىلىنىشى كېرەك» دېگەن مەزمۇندىكى تالاش - تارتىشلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالدى. مەزكۇر ۋەقە ھەققىدە چېڭدۇدىكى كونسۇلخانىدىن دۆلەت ئىشلىرى مەھكىمىسىگە يوللانغان ئۈچ پارچە تېلېگراممىدا ۋاڭ لىجۇندىن «سىز بىخەتەرلىكىڭىزدىن ئەنسىرەمسىز؟» دەپ سورالغانلىقى، ۋاڭ لىجۇننىڭمۇ بۇ سوئالغا ئىككىلەنمەيلا «ئەلۋەتتە شۇنداق» دەپ جاۋاب بەرگەنلىكى ئەسكەرتىلگەن. ۋاڭ لىجۇن ئۆزىنىڭ ھېيۋەت ھەققىدە بىلىدىغانلىرى سەۋەبلىك، بو شىلەينىڭ ئۆزىنى كۆزدىن يوقاتماقچى ئىكەنلىكىگە قەتئىي ئىشىنەتتى. ھالبۇكى، 2011 - يىلى 11 - ئايدا ھېيۋەتنىڭ ئۆلۈكى چوڭچىڭدىكى بىر مېھمانخانىدىن تېپىلغان ۋە بۇ قاتىللىققا ئالاقىدار يىپ ئۇچىلىرى پۈتۈنلەي يوقىتىۋېتىلگەنىدى.

ۋاشىڭتوندىكى بەس - مۇنازىرىدە، پوسنېر ۋە شەرقىي ئاسىيا ئىشلىرىغا مەسئۇل مۇئاۋىن دۆلەت سېكرېتارى كۇرت كەمپبېل (Kurt Campbell)، شۇنداقلا ئەدلىيە مىنىستىرلىقى ۋە دۆلەت بىخەتەرلىك كومىتېتىنىڭ خادىملىرى تېلېفون يىغىنى ئاچقان ۋە ھەممەيلەن بىردەك پاناھلىق بېرىشنى توغرا تاپقان. لېكىن، ئاخىرىدا بايدېننىڭ دۆلەت بىخەتەرلىكى مەسلىھەتچىسى ئانتونى بلىنكېن (Anthony Blinken) ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىگەن ۋە ۋاڭ لىجۇنگە سىياسىي پاناھلىق بېرىلمەسلىكى كېرەك دېگەن. گەرچە بىلىنكېن بىر باياناتچى ئارقىلىق بۇ ئىشنى توختىتىپ قويغانلىقىنى ئىنكار قىلغان بولسىمۇ، لېكىن باشقا ئەمەلدارلارنىڭ ئېيتىشىچە، بىلىنكېن ۋاڭ لىجۇن كونسۇلخانىدىن تېزراق چىقىرىۋېتىلمىسە، شى جىنپىڭنىڭ ئامېرىكاغا قىلىدىغان زىيارىتىدىن يالتيىۋېلىشىدىن ئەنسىرىگەن. شۇ قېتىملىق زىيارەتتە شى جىنپىڭنى بايدىن كۈتۈۋالاتتى.

پوسنېر ۋاڭ لىجۇننىڭ «چوڭچىڭدا تەشكىللىك جىنايى قىلمىشلارغا ۋەھشىي ئۇسۇللار بىلەن زەربە بەرگەن قاتتىق قول ساقچى ئەمەلدارى»لىق ئارقا كۆرۈنۈشى بولغان تەقدىردىمۇ، 1980 - يىلىدىكى (پاناھلىق بېرىش) قانۇنىنىڭ يەنىلا ئۇنىڭغا تەدبىقلىنىدىغانلىقىنى ئېيتقان.

پاناھلىق ئىلتىماسى رەت قىلىنغاندىن كېيىن، ۋاڭ لىجۇننىڭ كونسۇلخانىنى قورشىۋالغان بو شىلەينىڭ گۇماشتىلىرىغا ئەمەس، بەلكى بېيجىڭ دائىرىلىرىگە تەسلىم بولۇش ھەققىدە كېڭىشىشتىن باشقا تاللىشى قالمىغان. ئۇ ئوتتۇز سائەت يوشۇرۇنغاندىن كېيىن، چوڭچىڭ شەھىرىنىڭ باشلىقى خۇاڭ چىفەن ۋە مۇئاۋىن دۆلەت بىخەتەرلىكى مىنىستىرى چىۋ جىنغا تەسلىم بولغان. خۇاڭ چىفەن ۋە چىۋ جىن 2 - ئاينىڭ 7 - كۈنى كەچتە، ۋاڭ لىجۇن بىلەن كونسۇلخانىنىڭ ئىچىدە كۆرۈشكەن ۋە ۋاڭ لىجۇن شەھەر باشلىقى خۇاڭ چىفەن بىلەن «يارىشىپ قالغان». يېرىم كېچىدە، ۋاڭ لىجۇن بىلەن چىۋ جىن سودا ئايروپىلاننىڭ ئالىي بۆلۈمچىسىدە ئولتۇرۇپ، ئىككى سائەت قىرىق مىنۇتلۇق بېيجىڭ سەپىرىگە ئاتلانغان. بىر ئىستىخبارات مەنبەسى ماڭا بو شىلەينىڭ ئىزچىل يەرلىك ھەربىي قىسىملارنى تىزگىنلەشكە ئۇرۇنۇپ كەلگەنلىكىنى ۋە ۋەقە يۈز بەرگەن چاغدا ئۆزىنىڭ شەخسىي كونتروللۇقىدا ئەڭ ئاز دېگەندە ئىككى كورپۇس ئەسكەر بارلىقى ھەققىدە ماختانغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى. بۇ خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسى بىلەن خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى ئارىسىدىكى قارا جەمئىيەت تۈسى ئالغان رايون خاراكتېرلىك مۇناسىۋەت ھەققىدىكى پەۋقۇلئادەدە خەۋەر ئىدى.

ۋاڭ لىجۇن ئامېرىكا تەرىپىدىن قاماق جازاسى ياكى ئۆلۈم تەھلىكىسىگە ئاشلىۋېتىلدى. ئاقساراي دۆلەت ئىشلىرى مەھكىمىسىنىڭ ئىشىغا بىۋاسىتە ئارىلىشىپ، نەچچە ئون يىلنىڭ ياقى داۋاملىشىپ كەلگەن خىتايىنى تىنچلاندۇرۇش سىياسىتىنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە، ۋاڭ لىجۇننى خىتاي بىخەتەرلىك دائىرىلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇرلىدى. بولغۇسى يۈز ئۆرۈگۈچى ۋاڭ لىجۇننىڭ ۋەقەسى

نەچچە ئون يىلدىن بۇيانقى كىشىنى ھەممىدىن بەك چۆچۈتىدىغان ئىستىخبارات مەغلۇبىيەتلىرىدىن بىرى، شۇنداقلا «خىتاي ئامېرىكا ئۈچۈن تەھدىت ئەمەس، ھەم زىنھار تەھدىتكە ئايلانمايدۇ» دېگەن قاراشتا چىڭ تۇرۇۋالغان خىتايپەرەس سىياسەت بەلگىلىگۈچىلەر ۋە ئىستىخبارات خادىملىرىنىڭ كۆز قارىشىنىڭ ئەۋجىگە چىقىشى ئىدى. خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ ئىچكى پائالىيەتلىرى، ئۇنىڭ چىرىكلىكى، ھوقۇق مەركەزلىرى ھەققىدە مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۇچۇرغا ئىگە، تارىختىن بۇيانقى ئەڭ زور قىممەتكە ئىگە، بولغۇسى يۈز ئۆرۈگۈچى ۋاڭ لىجۇن ئەنە شۇ رەۋىشتە قولدىن كەتتى. ۋاڭ لىجۇن نەچچە ئون يىلدىن بۇيان خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسەن يېپىق ھاكىمىيەت قاتلىمىدىكىلەرنىڭ ئەڭ خۇپىيانە سىرلىرىدىن خەۋەردار، ئۆزىگە ئوخشاش بىرىنى ئىزدەپ يۈرگەن ئامېرىكا جاسۇسلۇق تەشكىلاتلىرىنى ئالتۇن ئىستىخبارات كېنى بىلەن تەمىنلىگەن بولاتتى.

ئۇشۇ سابىق شەھەر باشلىقى ئامېرىكا كونسۇلخانىسىدىكى ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ سىياسىي پاناھلىق تىلەيدىغانلىقى ۋە ئامېرىكا ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ خىتايىدىن ئايرىلىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقى ھەققىدە بىر باياناتقا ئىمزا قويغانىدى. ئۇنىڭ ئىلتىماسى «چوڭچىڭ شەھىرىدە ساقچى باشلىقى بولغان مەزگىلدە، تەشكىللىك جىنايەت گۇماندارلىرىنى سوراق قىلغاندا، ئۇلارنى قىيىن - قىستاققا ئالغان» دېگەن توقۇلمىغا ئاساسەن رەت قىلىندى.

ئامېرىكانىڭ ۋاڭ لىجۇنگە ئاسىيلىق قىلىشىدىكى ھەقىقىي سەۋەب شۇ چاغدىكى دۆلەت سېكرېتارى ھىلارى كىلىنتوننىڭ «مۇشكۈل تاللاشلار» دېگەن كىتابىدا ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ھىلارى كىتابىدا ئامېرىكانىڭ داڭلىق يۈز ئۆرۈگۈچىلەرگە سىياسىي پاناھلىق بېرىش ئەنئەنىسى ھەققىدە توختىلىپ، بۇنىڭغا ئېپسكوپ جوزسېف مايندىزېنتى (Jozsef Mindszenty) نىڭ كوممۇنىستلارنىڭ زۇلمىدىن قېچىپ ئامېرىكانىڭ بۇداپىتىكى ئەلچىخانىسىدا 15 يىل تۇرغانلىقىنى، ھەتتا 1989 - يىلى تىيەنئەنمېن مەيدانىدىكى دېموكراتىك نامايىش باستۇرۇلغان مەزگىللەردە،

ئامېرىكانىڭ بېيجىڭدىكى ئەلچىخانىسىنىڭ فاڭ لىجى ۋە ئۇنىڭ ئايالىغا پاناھلىق بەرگەنلىكىنى مىسال قىلغان.

ھالبۇكى، ھىلارى «ۋاڭ لىجۇن بىلەن بو شىلەي ئىنتايىن چوڭ چىرىكلىك ۋە پارىخورلۇق تورىنىڭ ئەزالىرى ئىدى» دېيىش ئارقىلىق ۋاڭ لىجۇنگە ساتقىنلىق قىلغانلىقىنى ئاقلانغان. لېكىن، ئۇ يەنە ۋاڭ لىجۇننىڭ (خىتايغا ناپشۇرۇپ بېرىلمىگەن تەقدىردە) CIA نى ئاجايىپ ئىستىخباراتلار بىلەن تەمىنلەيدىغانلىقىنىمۇ ئېيتىپ قىلغان. چۈنكى، ۋاڭ لىجۇن خىتاي رەھبىرى خۇ جىنتاۋنىڭ تېلېفونىنى ئوغرىلىقچە تىڭشىيالايتتى. ھىلارى كىتابىدا يالغانچىلىق بىلەن «بىز ئۇنىڭ ھېكايىسىنىڭ قانچىلىك ھەيران قالارلىق ئىكەنلىكىدىن بىخەۋەر ئىدۇق، بىز بۇ ئىش ھەققىدە ھېچنەرسە دېمەسلىك ھەققىدە بىرلىككە كەلدۇق، خىتايلىرىمۇ بىزنىڭ ئىشىمىزدىن مەمنۇن بولدى» دەپ يازىدۇ (1).

ئەنە شۇ رەۋىشتە، ئامېرىكا دۆلەت سېكرېتارى خىتابىدىكى كوممۇنىستىك ھاكىمىيەتنىڭ بۆلۈنمىچىلىكى ۋە چىرىكلىكىنىڭ ئاشكارىلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، بو شىلەينىڭ سەتچىلىكىنى يېپىشقا ياردەملەشتى ۋە سوغۇق ئۇرۇشتىن كېيىن ئامېرىكا ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقە ئورناتقان ئەڭ قىممەتلىك ئىستىخبارات مەنبەلىرىنىڭ بىرىدىن ۋاز كەچتى.

خىتايىنىڭ «ئامېرىكا چوقۇم يوقىتىلىشى كېرەك بولغان ئاساسلىق دۈشمەندۇر» دەپ ۋالاقلاشلىرىغا قارىماستىن، «خىتاي (ئامېرىكاغا) تەھدىت شەكىللەندۈرمەيدۇ» دېگەن قاراشتا چىڭ تۇرۇۋېلىشتىن شەكىللەنگەن يېتەكچى ئورۇندىكى خىتاي پەرەس سىياسەتلەردە «ئامېرىكا خىتايىنىڭ كۈچىيىشىنى ۋە كۈچىيىۋاتقان بۇ كوممۇنىستىك ھاكىمىيەت بىلەن ياخشى مۇناسىۋەت ئورنىتىشىنى خالايدۇ» دېگەن گەپ تەكىتلىنىپ كەلدى. ئوباما ھۆكۈمىتى مەزگىلىدە، ئامېرىكانىڭ دۈشمەنلىرىنى تىنچلاندۇرۇش ئامېرىكانىڭ ئەڭ مۇھىم چەتئەل سىياسىتى دەپ قارالدى.

ئوباما ھۆكۈمىتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى ئامېرىكانىڭ مەنپەئەتىنى قولغا كەلتۈرەلمىدى، شۇنداقلا ۋاڭ لىجۇنگە سىياسىي پاناھلىق بېرىش ئارقىلىق بىر مەيدان ئىستىخبارات

سىياسىي ئۆزگىرىشىنى روباپقا چىقىرىش پۇرسىتىنىمۇ قولدىن بېرىپ قويدى ۋە بۇنىڭ ئەكسىچە، قانداق قىلغاندا بېيجىڭ بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قالغىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدە باش قاتۇردى.

كەمىنە ھاماقەتلەرچە سۇغا چىلاشتۇرۇلغان يۈز ئۇرۇش ۋە قەسنى خەۋەر قىلغاندىن كېيىن، ئامېرىكا دۆلەت مەجلىسىدە، ئاۋام پالاتاسىنىڭ چەتئەل ئىشلىرى كومىتېتى ۋاڭ لىجۇننىڭ ۋە قەسنى تەكشۈردى ۋە مۇتەخەسسسلەر گۇرۇپپىسى شۇ ۋەقەگە چېتىشلىق بارلىق تېلېگرامما ۋە ئېلىخەتلەرنى تەلەپ قىلدى. شۇ قېتىملىق تەكشۈرۈش مەزكۇر كومىتېتنىڭ كوممۇنىزمغا قارشى، كۇبا نەسىللىك ئايال رەئىسى، جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسىدىن ئىلىنا روس لېھتىنېن (- Ileana Ros lehtinen) تەرىپىدىن باشلىتىلغان بولۇپ، ئۇ ئوباما ھۆكۈمىتىنى ۋاڭ لىجۇننىڭ يۈز ئۇرۇش ئىشىنى جايىدا بىر تەرەپ قىلالىدى دەپ قارايدىغانلىقىنى ئېيتقاندى. روس لېھتىنېن ماڭا «ھۆكۈمەتنىڭ بىر سىياسىي پاناھلىق تىلىگۈچىگە، شۇنداقلا زور پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە ئىستىخبارات مەنبەسىگە پاناھلىق بەرمىگەنلىكى تېزىدىن جاۋاب بېرىلىشى كېرەك بولغان بىر يۈرۈش جىددىي سوئاللارغا سەۋەب بولىدۇ» دېگەندى. لېكىن، مەزكۇر كومىتېت ۋە روس لېھتىنېن كېيىن بېشىنى ئىچىگە تىقىپ تۇرۇۋالدى ۋە ئوباما ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاڭ لىجۇنگە ياردەم قىلمىغانلىقى مەسئۇلىيىتىنىمۇ سۈرۈشتۈرمىدى. شۇ قېتىملىق تەكشۈرۈشنى قوللىغانلاردىن بىرى بولغان، جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسىدىن فىرانك ۋولفى (Frank Wolf) ماڭا ئوباما ھۆكۈمىتىنىڭ چەتئەللىك يۈز ئۇرۇگۈچىلەر ۋە ئامېرىكادىن ياردەم كۈتكەن باشقا كىشىلەرگە ياردەم قىلىش جەھەتتىكى تارىخىنىڭ تولىمۇ لاپاقەتسىز ئىكەنلىكىنى ئېيتقان ۋە ۋاڭ لىجۇننىڭ ئىشىنىڭ ناباب بىر تەرەپ قىلىنغانلىقى ھەققىدە «مەن بۇ ئىشتىن ھەيران قالمدىم. بۇ ھۆكۈمەتنىڭ يۈز ئۇرۇگۈچىلەرگە ئېھتىياجى يوق، (چۈنكى) ئۇلارنىڭ خىتاي بىلەن سۈركىلىشكە سەۋەب بولىدىغان ھەرقانداق ئىشىنى قىلغۇسى يوق» دېگەندى.

ئەگەر ۋاڭ لىجۇننىڭ خىتايىدىن يۈز ئۇرۇشى ئۇتۇق-لۇق بولغان بولسا، بۇ ئامېرىكانى ئەسلىدىنلا زىددى-

يەتكە تولغان خىتاي كومپارتىيەسى رەھبەرلىك قاتلىمىنى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ پارچىلاش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىنلەيدىغان پۇرسەت بولۇپ قالغان بولاتتى ۋە كەلگۈسىدە خىتايدا ھەقىقىي دېموكراتىك ئىسلاھاتقا سەۋەب بولۇپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى. ئەگەر ۋاڭ لىجۇن ئامېرىكاغا ئامان - ئېسەن كېلىۋالغان بولسا، ئامېرىكا ئىستىخبارات تارماقلىرى ئۇنىڭ ئۇچۇرلىرىدىن پايدىلىنىپ، خىتاينىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلىرى ئارىسىدا پەۋقۇلئاددە ئەدەپ كەتكەن چىرىكلىك ھادىسىلىرىنى تېخىمۇ بەك يورۇتۇپ، خەلقنىڭ كوممۇنىستىك ھاكىمىيەتكە بولغان قوللىشىنى تۆۋەنلىتىۋالغان بولاتتى. خۇ جىنتاۋ - شى جىنپىڭ گۇرۇھىدىكىلەر ۋاڭ لىجۇن ۋە قەسدىن پايدىلىنىپ، بوشلەينىڭ سىياسىي بىۋىرو دائىمىي كومىتېتىدىن ئورۇن ئېلىشنىڭ ئالدىنى ئالدى ۋە ئەڭ ئاخىرىدا بوشلەينى تۈرمىگە سولدى.

خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ بىر نەپەر يۇقىرى دەرىجىلىك ئەزاسى مالىيە ۋاقتى گېزىتىگە «ئەگەر ۋاڭ لىجۇن ئامېرىكا ئەلچىخانىسىغا قېچىپ بېرىپ، ھېيۋۇدنىڭ ئۆلۈش سەۋەبىنى ئاشكارىلىمىغان بولسا، بوشلەي ئاللىقاچان سىياسىي بىۋىرو دائىمىي كومىتېتىغا كىرىپ بولغان ۋە چىقىلغىلى بولماس بولۇپ كەتكەن بولاتتى. بۇ ئۇنى ھىتلىر تىپىدىكى ئادەم دەپ قارايدىغان كۈشەندىلىرى ئۈچۈن ئىنتايىن قورقۇنچلۇق ئىش بولاتتى» دېگەندى (2).

ئامېرىكا دۆلەت ئىشلىرى مەھكىمىسى شۇ قېتىملىق يۈز ئۆرۈش ھەققىدە جامائەتچىلىكنى ئالدىدى، يەنى شۇ ئىشتىن نەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، مەزكۇر ئورگاننىڭ خادىملىرى نامسىز ھالەتتە نيۇيورك ۋاقتى گېزىتىگە ئۇچۇر بېرىپ، ئۆزلىرىنىڭ ۋاڭ لىجۇننىڭ رەسمىي سىياسىي پاناھلىق تىلەش ئىلتىماسىنى «ئالدىن توسۇپ قېلىش» قا قانداق ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. مەزكۇر خادىملار يەنە ۋاڭ لىجۇننى بوشلەينىڭ قوراللىق قىسىملىرىغا ئاپتۇرۇپ بەرمەسلىك ئارقىلىق ئۇنىڭ ھاياتىنى قۇتقۇزۇپ قالغانلىقىنى دەۋا قىلىشتى. «ئۇ تاشلىۋېتىلگىنى يوق» دېگەندى دۆلەت ئىشلىرى مەھكىمىسىنىڭ بىر ئەمەلدارى.

لېكىن، شۇ ۋەقە بولغان چاغدا، بىر نەپەر ئامېرىكا ئەمەلدارى ماڭا «ۋاڭ لىجۇن خىتاينىڭ نۆۋەتتىكى ھوقۇق كۈرىشى، شۇنداقلا جوۋ يوڭكاڭ ۋە بوشلەي قاتارلىق قاتتىق قوللارنىڭ شى جىنپىڭنىڭ تىنچ ھالەتتە تەختكە چىقىۋېلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىش ئۇرۇنۇشلىرى ھەققىدە بىباھا ئۇچۇرلارغا ئىگە ئىدى. ئەمما، بىز ئەمدى ئالدىمىزدىكى ھەپتە شى جىنپىڭ ئامېرىكاغا كېلىش ئالدىدا تۇرغان مۇشۇنداق بىر پەيتتە، خىتاينىڭ يۇقىرى قاتلىمىدا نېمە ئىشلار بولۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەرسىز قالدۇق» دېگەندى.

ۋاڭ لىجۇن ئامېرىكا ئەلچىخانىسىغا كېلىشتىن ئىلگىرى ئۆزىنىڭ نېمە ئۈچۈن شۇنداق قىلماقچى بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ، بىر پارچە ئوچۇق خەت يېزىپ قويغان بولۇپ، خەتتە «ھەرقايسىلار بۇ خەتنى ئوقۇۋاتقاندا، مەن ئاللىقاچان ھاياتىمدىن ياكى ئەركىنلىكىمدىن ئايرىلغان بولۇشۇم مۇمكىن» دېگەندى. خەتتە يەنە بوشلەي چوڭچىڭدىكى «ئەڭ چوڭ قارا جەمئىيەت كاتتىبېشى، ھوقۇق كۈرىشىدە تولىمۇ شەپقەتسىز ئادەم» دەپ سۈپەتلەنگەندى.

خەتتە يەنە «پارتىيەدىكى ئەڭ چوڭ مۇناپىق بوشلەينىڭ ۋەزىپىدە ئولتۇرۇۋېرىشىنى كۆرگۈم يوق. بۇنداق رەزىل ئەمەلدار دۆلىتىمىزنى باشقۇرسا، بۇ دۆلەت ۋە خەلقىمىز ئۈچۈن ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ» دېيىلگەندى (3).

ۋاڭ لىجۇننىڭ يۈز ئۆرۈشى خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ ئىچىدىكى زور ئىختىلاپنى ئاشكارىلىغىنىدەك، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئامېرىكا ئىستىخبارات تارماقلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى خىتاي ھوقۇقدارلارنىڭ گۇرۇھلارغا بۆلۈنۈشى ۋە كېلەچىكى ھەققىدىكى ئۇزۇندىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن ئىختىلاپنىمۇ ئوتتۇرىغا چىقاردى.

(بۇ ۋەقە ئارقىلىق) ئامېرىكا ھۆكۈمىتىدىكى ئىستىخبارات تەھلىلچىلىرى ئارىسىدا ئومۇملاشقان، «خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىك قاتلىمىدا ئۆكتىچى گۇرۇھ يوق» دەيدىغان ناباب ۋە ئازدۇرغۇچى مۆلچەرنىڭ خاتالىقى تۇنجى قېتىم ئاشكارىلاندى. بوشلەينىڭ قولغا ئېلىنىشى ئۇلارنىڭ خاتالىقانىلىقىنى ئىسپاتلىدى. خىتايدىكى ھوقۇق گۇرۇھلىرىغا ئالاقىدار خەۋەرلەر ئون نەچچە يىلدىن بۇيان «خىتاي ھاكىمىيىتى ئىنتايىن ئۇيۇشقاق، تاق

قۇتۇپلۇق ھوقۇق قۇرۇلمىسىغا ئىگە» دېگەن پەرىزىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇنىمىغان تەھلىلچىلەر ۋە ئاكادېمىكلارنىڭ تەسىرى سەۋەبلىك، نەزەردىن ساقىت قىلىنغان ياكى سەل قارالغانىدى.

بۇ خىل ئوچىچە تەپەككۇر تەرغىباتچىلىرىنىڭ تىپىك ۋەكىللىرىدىن بىرى پاۋل ھېر (Paul Heer) دۇر. ئۇ كەسپىي ئىستىخبارات تەھلىلچىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاخىرقى قېتىم ئۆتكەن مۇھىم ۋەزىپىسى - شەرقىي ئاسىيا ئىشلىرىغا مەسئۇل دۆلەت ئىستىخبارات ئەمەلدارلىقى ئىدى، يەنى ئۇ دۆلەتلىك ئىستىخبارات مۇدىرىنىڭ ئىشخانىسىدىكى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئىستىخبارات تەھلىلچىسى ئىدى. ھېر ئىستىخبارات ساھەسىدىكى ئۇزۇن يىللىق كەسپىي ھاياتىدا، بېيجىڭدىكى كوممۇنىستىك رېجىمغا قارىتا مۇتىدىل قوللىغۇچى ئىكەنلىكى بىلەن تونۇلغانىدى. ھېر «ختاي رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى ھەرقانداق سۈركىلىشنىڭ تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق، شۇنداقلا شى جىنپىڭنىڭ خۇ جىنتاۋدىن ھوقۇقنى تاپشۇرۇۋېلىشى تىنچ تاماملىنىدۇ» دەپ قارايتتى. لېكىن، بوشلەي سەتچىلىكى ئەھۋالنىڭ بۇنىڭ ئەكسىچە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. بوشلەينىڭ ئەڭ كۈچلۈك قوللىغۇچىلىرىدىن بىرى، شۇنداقلا خىتاينىڭ يەتتە كىشىلىك سىياسىي بىۋرو دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولغان جوۋ يوڭكاڭمۇ شۇ قېتىملىق ھوقۇق كۈرىشىدە ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغانىدى.

ھېر ۋە جورجى W بۇش دەۋرىدىكى ئاقساراي دۆلەت بىخەتەرلىكى كومىتېتىنىڭ ئاسىيا ئىشلىرى مۇتەخەسسسى دېنىس ۋىلدېر (Dennis Wilder) غا ئوخشاش باشقا تەھلىلچىلەرنىڭ خىتايپەرەس كۆز قاراشلىرى «ختاينىڭ ئىچكى قىسمىدا ھەقىقەتەن ئىختىلاپ مەۋجۇت، شۇنداقلا خىتايدا سىياسىي ئىسلاھات قوزغاش ئۈچۈن بۇنىڭدىن پايدىلىنىش كېرەك» دەيدىغان باشقا بىر تۈركۈم خىتاي ئىشلىرى مۇتەخەسسسىلىرى تەرىپىدىن تەنقىدلىنىپ كەلگەنىدى.

ختاي رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى دۆلەتنى مۇقىمسىزلاشتۇرغۇچى ھوقۇق كۈرىشىنىڭ خەتىرى ھەققىدە ئىزچىل ئاگاھلاندۇرۇش بېرىپ كەلگەن

ختاي مۇتەخەسسسىلىرىنىڭ بىرى دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ سابىق بەلگىلىگۈچىسى (ژۇرنىلىمىزنىڭ دەسلەپكى يەتتە سانغا ئۇلاپ بېسىلغان «يۈز يىللىق مارافون» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى) مايكېل پىلزبېرى (Michael Pillsbury) دۇر. پىلزبېرى ئۆزىنىڭ 2000 - يىلى نەشرىدىن چىققان، «ختاينىڭ كەلگۈسى بىخەتەرلىك مۇھىتى ھەققىدىكى مۇنازىرىسى» دېگەن كىتابىدا «ختايدىكى ھەرقايسى گۇرۇھلار ئاشكارا سورۇنلاردا كەمدىن كەم ئىختىلاپ قىلىشىدۇ، لېكىن بۇ گۇرۇھلارنىڭ ئىختىلاپى ئاساسلىقى «ئەنئەنىۋى» كوممۇنىستىلار بىلەن «ئىسلاھاتچى» كوممۇنىستىلار ئارىسىدىكى تالاش - تارتىشلاردا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. مەسىلەن، خىتايدىكى قاتتىق قوللار ئامېرىكانى ساقلىنىپ قالغىلى بولمايدىغان چېكىنىش يولىدا كېتىۋاتىدۇ دەپ قارايدۇ، خىتاي ئىسلاھاتچىلار بولسا ئامېرىكا مۆلچەرلىگىلى بولىدىغان كېلەچەكتە يەنىلا بىردىنبىر دەرىجىدىن تاشقىرى كۈچلۈك ئورنىنى ساقلاپ قالىدۇ دەپ قارايدۇ» دېگەنىدى.

ھېر 2000 - يىلى «چەتئەل ئىشلىرى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان، «بىرلەشكەن ئۆي» ماۋزۇلۇق ماقالىسىدە ئۆز كۆز قارىشىنى ئىزاھلاپ، بېيجىڭنىڭ ۋاشىڭتونغا نۇتقان مەيدانىنى خىتاي رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى گۇرۇھلارنىڭ بەس - مۇنازىرىسىنىڭ مەھسۇلى دېيىش «كىشىلەرنى ئازدۇرغانلىق، ھەتتا تولىمۇ خەتەرلىكتۇر» دېگەنىدى. ھېر «ختاي رەھبەرلىك قاتلىمىدا غەربكە مايىل ئىسلاھاتچىلارنى يېتىشتۈرۈشكە ئۇرۇنۇش بىھۇدە ئاۋارچىلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس، چۈنكى مۆلچەرىمچە، بارلىق خىتاي رەھبەرلىرى ھەم دېڭ شىياۋپىڭ تىپىدىكى ئىسلاھاتچى، شۇنداقلا جاھىل كوممۇنىستىلىقى سەۋەبلىك ئۆز نۆۋىتىدە يەنە قاتتىق قولدۇر» دېگەنىدى.

ھېر ئامېرىكانىڭ خىتاينىڭ قانداق سىياسەت قوللىنىشى كېرەكلىكى ھەققىدە، تىنچلاندۇرۇش سىياسىتىدىن ھېچ پەرقى يوق، «رېئالىستىك» بىر چارىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە (4):

«ئۇشبۇ رېئاللىستىك چارە بەدەل ۋە خەۋپنى تەقەززا قىلىدۇ. گەرچە ئامېرىكا زۆرۈر تېپىلغاندا خىتايغا قوپال مۇئامىلە قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇشى كېرەك بولسىمۇ، ئەمما مۇۋاپىق پەيتتە ئۇلارنى مۇكاپاتلاپ قويۇشمۇ ھەم زۆرۈردۇر. شۇنىڭدەك، ۋاشىنگتون ئۆزىنىڭ جانجان دۆلەت مەنپەئەتىنى قوغداشتا چىڭ تۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تىجارەت ۋە كىشىلىك ھوقۇققا ئوخشاش مەنپەئەتنى نىسبەتەن تۆۋەن ساھەلەردە خىتايغا يول قويۇشقا تەييارلىنىشى كېرەك. بىخەتەرلىك ساھەسىدە، ئامېرىكا چوقۇم «خىتاينىڭ ھەربىي جەھەتتە زامانىۋىلىشىشى چوقۇم ئامېرىكاغا ھۇجۇم قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ، شۇ سەۋەبلىك ئامېرىكانىڭ تەيۋەندىكى جانجان مەنپەئەتى زور خەتەر ئىچىدىدۇر» دەيدىغان كۆز قاراشنى چۆرۈپ تاشلىشى كېرەك. ئەمەلىيەتتە، ئەھۋال بۇنداق ئەمەس، شۇڭا ۋاشىنگتون ئارال (تەيۋەن)غا بېرىدىغان ياردەمگە، بولۇپمۇ قورال - ياراغ سېتىشقا چەك قويۇشى كېرەك. دەرۋەقە، ئەگەر ئامېرىكا خىتاينىڭ تەيۋەندىكى مەنپەئەتىنىڭ ئەمەلىيەتتە ئامېرىكانىڭكى بىلەن بىردەك ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتسە ۋە ئېتىراپ قىلسا، تەيۋەن مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئاسانغا توختايدۇ».

ھېرنىڭ بۇ تىنچلاندۇرۇش سىياسىتى خەتەرلىك، ھەتتا ئۇرۇش پارتلىشىغا سەۋەب بولۇشمۇ مۇمكىن. بىر ئامېرىكا ئەمەلدارى ماڭا خىتاي رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى ئىختىلاپنىڭ يوشۇرۇن ھالەتكە ئۆتۈشى ئامېرىكا ئۈچۈن يامانلىقنىڭ بېشارىتىدۇر، دېگەندى. «مۆلچەرلىمىزدىكى خاتالىق پەرقى پەۋقۇلئادە زور» دېگەندى ئۇ. بۇنىڭغا خىتايدىكى قاتتىق قوللارنىڭ ئامېرىكانى ئەڭ خەتەرلىك دۈشمەن دەپ قارايدىغانلىقى قوشۇلسا، «دېمەك بىز ئاۋازچىلىققا يولۇقتۇق».

جورجى W بۇش ۋە باراك ئوباما دەۋرىدىكى خىتايغا مايىل سىياسەتلەر تۈپەيلى شەكىللەنگەن مادارچى سىياسەت ئۆرنىكى ۋاڭ لىجۇن يۈز ئۆرۈگەن تەقدىردە تەمىنلىشى مۇمكىن بولغان ئۇچۇرلار ئارقىلىق خىتاي رەھبەرلىك قاتلىمىنىڭ ئىچىۋىزىنى كۆرۈپ يېتىش پۇرسىتىنىڭ قولىدىن كېتىشىگە سەۋەبچى بولدى. ئوبامانىڭ «زور خەۋپلىك جاسۇسلۇق ھەرىكەتلىرى ئىككى دۆلەتنىڭ مۇنا-

سىۋىتىنى بۇزۇپ قويىدۇ» دېگەن ئەندىشە سەۋەبلىك خىتايدىكى ئىستىخبارات توپلاش پائالىيەتلىرىگە چەكلىمە قويۇشى سەۋەبلىك، ئامېرىكانىڭ خىتاي ھەققىدىكى ئىستىخبارات كورلۇقى تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. شۇنداقلا، ئالدىمىزدىمۇ مۇھاكىمە قىلىنىدىغىنىدەك، 2010 - يىلى، CIA نىڭ يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان يىگىرمىدىن كۆپ جاسۇسى ۋە ئۇچۇر مەنبەسى - بۇ مەزكۇر تەشكىلاتنىڭ جاسۇسلۇق تورىنىڭ يادروسىدۇر - قولغا ئېلىندى. بۇ CIA نىڭ ئەڭ مۇھىم ئىستىخبارات نىشانلىرىدىن بىرى (خىتاي) ھەققىدىكى ئىستىخبارات توپلاش ئىقتىدارىغا بېرىلگەن ئىنتايىن ئېغىر زەربە ئىدى.

بو شىلەي ۋە ئۇنىڭ گۇرۇھى بېيجىڭدىكى قاتىمال رەھبەرلەرنىڭ قەلبىگە ھېلىھەم قورقۇنچ سېلىۋاتقان يېڭىچە كوممۇنىزمچى - ئومۇمچى (Populist) ئۇقۇمغا ۋەكىللىك قىلغانىدى. مەسىلەن، سابىق سىياسىي بىيۇرو ئەزاسى، خىتاينىڭ نۆۋەتتىكى مۇئاۋىن دۆلەت رەئىسى ۋاڭ چىشەن 2017 - يىلى پىرىزدېنت دونالد ترامپنىڭ سابىق باش ئىستراتېگىيەچىسى ستىۋ بانون (Steve Bannon) بىلەن كۆرۈشكەندە، بانوندىن مىللەتچىلىك ۋە ئومۇمچىلىق ھەققىدە ئۈچ سائەت توختىماي سوئال سورىغان. شەكسىزكى، ئۇ خىتايدىكى بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقان مىللەتچىلىك خاھىشىنىڭ 2016 - يىلى دونالد ترامپنىڭ تەختكە چىقىشىغا تۈرتكە بولغان پۇقراچىلىق دولقۇنىدىن كۈچ ئېلىپ، خىتايدىمۇ پۇقراچىلىق دولقۇنىنىڭ ئەۋج ئېلىشىدىن ئەنسىرىگەندى.

ئامېرىكا ئىستىخبارات ساھەسىدىكىلەرنىڭ بو شىلەي ۋە قەسى سەۋەبلىك ئاشكارىلانغان خىتاي رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى گۇرۇھۋازلىقلاردىن بىخەۋەر قېلىشى، ئۇلارنىڭ خىتاي ھەققىدىكى تۇنجى قېتىملىق مەغلۇبىيىتى ئەمەس. 2008 - يىلىدىكى «مەغلۇبىيەت زاۋۇتى» دېگەن كىتابىدا ئوتتۇرىغا قويغىنىدەك، خىتايغا ئالاقىدار ئىستىخبارات خىزمەتلىرى شۇ قەدەر ناچار ئىشلەنگەنكى، سىرتتىكى ھۆددىگەر شىركەت تەرىپىدىن تەييارلانغان مەلۇم بىر دوكلاتتا كۆرسىتىلگىنىدەك، ئامېرىكا ئىستىخبارات ئورگانلىرى خىتاينىڭ بىر يۈرۈش ھەربىي تەرەققىياتلىرىدىن بىخەۋەر قالغان. بۇ يەردە دېيىلگەن دوكلات «سېنترا تېخنولوگىيەسى» (Centra)

Technologies) دەيدىغان بىر شىركەت تەرىپىدىن تەييارلانغان بولۇپ، 2005 - يىلى ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلغاندىن تارتىپ مەخپىي ھۆججەت قاتارىدا ساقلانماقتا. مەزكۇر دوكلاتتا كۆرسىتىلىشىچە، ئامېرىكا ئىستىخبارات تەھلىلچىلىرى 1990 - يىللاردىن 2000 - يىللارنىڭ بېشىغىچە بولغان ئون يىلچە ۋاقىتتا، خىتاينىڭ ئوندىن كۆپرەك ھەربىي تەرەققىياتىدىن بىخەۋەر قالغان. ئامېرىكا ئىستىخبارات دائىرىلىرى بىخەۋەر قالغان، شۇنداقلا كېيىن ئۇلارنى ھاك - تاك قالدۇرغان بۇ ھەربىي سىستېمىلار يېڭى تىپتىكى ئوتتۇرا مۇساپىلىك چارلىغۇچى سىنارەد؛ ئامېرىكانىڭ ئېجىس (Aegis) ئۇرۇش سىستېمىسىنىڭ - مەزكۇر تېخنىكىنى ئوغرىلاش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىرىلغان - خىتايچە نۇسخىسى؛ سۈرىتى ئىنتېرنېتتا پەيدا بولغانغا قەدەر، ئامېرىكا ئىستىخبارات دائىرىلىرىگە بىلىنمىگەن «يۈەن دەرىجىلىك» سۇ ئاستى پاراخوتى؛ يېڭى تىپتىكى يەر - ھاۋا باشقۇرۇلىدىغان بومبا ۋە توغرىلىق نىسبىتى تېخىمۇ يۇقىرى بولغان يادرو ئوقۇپىشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يۈكسەك توغرىلىقتا يېتەكلىنىدىغان قورال - ياراغلار؛ ئامېرىكانىڭ دېڭىز - ئوكياندىكى ئۇرۇش پاراخوتلىرى ۋە ئاۋىياماتىكىلىرىغا ھۇجۇم قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە، پاراخوتقا قارشى باشقۇرۇلىدىغان بومبا ۋە رۇسىيەدىن ئىمپورت قىلىنغان ئىلغار قوراللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ دوكلات ئامېرىكا ئىستىخبارات دائىرىلىرىنى خىتاينى تېڭىشلىك رەۋىشتە نازارەت قىلالىغانلىقى مەسئۇلىيىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن تەييارلانغاندەك قىلىدۇ. مەزكۇر شىركەتنىڭ دوكلاتىدىن ئىلگىرى، ھېچكىم ئۇلارنى خىتاينىڭ مۇھىم ھەربىي تەرەققىياتلىرىدىن، شۇنداقلا بۇ تىرىشچانلىقلارنىڭ يالغۇز تەيۋەننى يۈتۈۋېلىش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى ئامېرىكا بىلەن قىلىنىدىغان كەلگۈسى ئۇرۇش ئۈچۈن ئىكەنلىكىدىن بىخەۋەر قالغانلىقى سەۋەبلىك سوراققا تارتىشقا ئۇرۇنۇپ باقمىغانىدى. بۇ دوكلاتنى ئوقۇغان بىر ئىستىخبارات خادىمى ماڭا «مەزكۇر دوكلاتتا ئامېرىكا ئىستىخبارات ساھەسى -

دىكى خىتاينى تەھدىت دەپ قارايدىغان ئۆكتىچى تەھلىلچىلەرنىڭ تىرىشچانلىقلىرى تىلغا ئېلىنمىغان» دېگەنىدى.

مەزكۇر دوكلاتنىڭ ھوسۇلى - ھاماقەت ئامېرىكا ھۆكۈمىتى رەھبەرلىرى ۋە سىياسەت بەلگىلىگۈچىلىرىنىڭ ئوتتۇز يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيانقى خىتاي ھەققىدىكى ئويچە تەپەككۈرىنى ئاشكارىلىغانلىقىدۇر.

سېنترا شىركىتىنىڭ دوكلاتىدا ئامېرىكا ئىستىخبارات دائىرىلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتى ئاشكارىلىنىشتىن بەش يىل ئىلگىرى، ئامېرىكا دۆلەت مەجلىسى CIA غا خىتايغا ئالاقىدار خىزمەتلىرىگە قايتىدىن قاراپ چىقىش ھەققىدە بېسىم ئىشلەتكەنىدى. سابىق ئارمىيە گېنېرالى جون تىلېلى (John Tilelli) باشچىلىقىدىكى بىر كومىتېت تەھلىلچىلەرنىڭ «سىستېمىلىق بىر تەرەپلىمىلىك» تۈپەيلى خىتاينىڭ ھەربىي ھازىرلىقلىرىنىڭ ۋە باشقا پائالىيەتلىرىنىڭ تەھدىتىنى تۆۋەن مۆلچەرلەپ قويغانلىقىنى يەكۈنلەپ چىققانىدى. مەزكۇر كومىتېتقا سىرتتىن قاتناشقان بىر مۇتەخەسسس ماڭا ئاخىرقى دوكلاتتا CIA نىڭ خىتاي ھەققىدىكى ئىستىخباراتلارنى سىياسىيلاشتۇرۇۋەتكەنلىكىنىڭ (يەنى ئاتالمىش ياخشى مۇناسىۋەتنى ساقلاش ئۈچۈن، خىتاينىڭ خەتەرلىك ئىش - پائالىيەتلىرىنى كۆرمەسكە سالغانلىقىنىڭ، ت) ئاشكارىلانغانلىقىنى ۋە «CIA نىڭ بۇنىڭدىن تولىمۇ غەزەپلىنىپ، بىر پارچە رەددىيە نامە تەييارلىغانلىقى» نى ئېيتقانىدى. بۇنىڭدىن سىرت، بۇ خەۋەر جامائەتچىلىككە ئاشكارىلىنىپ كەتسە، CIA نىڭ ئوسال ئەھۋالدا قالىدىغانلىقى نەزەردە تۇتۇلۇپ، بۇ ھەقتىكى دوكلات ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدە مەخپىي ھۆججەت قىلىۋېتىلگەنىدى.

ئارقىمۇ ئارقا ۋەزىپىگە ئولتۇرغان ئامېرىكا پىرىزدېنتلىرىنىڭ خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ تەھدىتىنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقانلىقىنى جامائەتچىلىككە ئاشكارىلىماسلىقى خىتاينىڭ ئامېرىكا بىخەتەرلىكىگە كەلتۈرىدىغان تەھدىتىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەن. شۇنداقلا ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرغان رېئاللىق شۇكى، خىتاي

تەھدىتى كۈچەيگەنسېرى، ئامېرىكانىڭ بۇ خىل تەھدىتنى يوشۇرۇش سالىمىمۇ شۇنچە كۈچەيگەن. ئامېرىكا سەرخىللىرى ئارىسىدىكى خىتاي شۇناسلار تەھدىتىنىڭ ماھىيىتىنى، جۈملىدىن ئۇنىڭ ئىستراتېگىيەسىنى، سىياسىتىنى، شۇنداقلا خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تاكتىكىسىنى ۋە ھەقىقىي ماھىيىتىنى، غەربنى ئېغىر دەرىجىدە خاتا چۈشىنىۋالغانلىق سەۋەبلىك، ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكىنى ئىستراتېگىيەلىك ۋەيرانچىلىققا دۇچار قىلدى. نەتىجىدە، ئامېرىكاغا ئۇنىڭ خىتايغا قارىتا ھالاكەتلىك، ناباب سىياسەتلەرنى يولغا قويۇشىغا سەۋەبچى بولغان يالغان نەزەرىيە ۋە تەھلىللەر تەمىنلەندى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئامېرىكا ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرى ئىستراتېگىيەلىك غەپلەتتە قالدى - دە، خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى نۆۋەتتە دۇنيا مىقياسىدا يولغا قويۇۋاتقان سىياسىي پروگراممىلارنى توسۇۋېلىش ئۈچۈن، دەل ۋاقىتدا يېڭى سىياسەتلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئاجىز كەلدى.

پرىزدېنت رونالد رېگان ھۆكۈمىتىدىكى سابىق سىياسەت بەلگىلىگۈچى كونستانتىن مېنگېس (Constantine Menges) ئىلگىرى «خىتاي دۇنيانىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تىزگىنىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن مەخپىي ئىستراتېگىيەنى ئىجرا قىلىۋاتىدۇ» دېگەنىدى. مېنگېسنىڭ ئېيتقىنىدەك، جۇمھۇرىيەتچى ۋە دېموكرات ئامېرىكا ھۆكۈمەتلىرىنىڭ خىتايغا قاراتقان سىياسىتى ئوخشاشلا خام - خىياللار پاتىقىغا يېتىپ قالغانىدى. بۇ جەھەتتە، خىتاي رورشاك سىياھ دېغىغا (رورشاك سىنىقى - سىياھ دېغى نۇسخىلىرىغا قاراپ، كىشىنىڭ خاراكتېرىنى تەھلىل قىلىدىغان تەجرىبىنىڭ ئىسمى، ت) ئوخشاپ قالغان بولۇپ، ئامېرىكا مۈلكىي ئەمەلدارلىرى ۋە خۇسۇسىي ئاكادېمىكلار شۇ سىياھ داغلىرىغا قاراپلا، ئۆزلىرىنىڭ خاتا ئىدىيەلىرىنى ۋە سىياسىي ئاغمىچىلىقلىرىنى بازارغا سالغانىدى. نەچچە ئون يىلدىن بېرى، ھەتتا ماۋ زېدوڭ دەۋرىدىكى زور قىرغىنچىلىق ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن دەۋرىدە، خىتاي تەرەققىيپەرۋەر، ئەڭ قەدىرلىك

دۆلەت دەپ قارىلىپ كەلدى. خىتايىدا ئىشىك ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن، «ئىقتىساد ھەممىنى بەلگىلەيدۇ» نەزەرىيەچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئىتتىپاقداش چوڭ شىركەتلىرى خىتايى بىر مىلياردىن كۆپرەك ئىستېمالچىسى بار، پۈتمەس - تۈگمەس پايدا بېرىدىغان، ھەممە ئىستىلىدىغان، گۈللىنىۋاتقان بازار دەپ قارايتتى. تاكى دونالد ترامپ ئوتتۇرىغا چىققانغا قەدەر، بۇ ئىككىلا كۆز قاراش خىتايغا قارىتىلغان تىنچلاندۇرۇش سىياسىتى ھەققىدىكى بەس - مۇنازىرىلەرگە يېتەكچىلىك قىلىپ كەلگەنىدى. مېنگېس ئۆزىنىڭ 2005 - يىلىدىكى «خىتاي: جۇغلىنىۋاتقان تەھدىت» دېگەن كىتابىدا تولىمۇ ئالدىن كۆرەللىك بىلەن «خىتايىنى ھەمكارلىقسۆيەر ۋە تىنچلىقپەرۋەر كۈچ دەپ ئويلىۋالغانغىلا، خىتاي ئۇنداق بولۇپ قالمايدى، كەلگۈسىدە ھەم ئۇنداق بولۇپ قالمايدۇ» دېگەنىدى.

1978 - يىلى باشلانغان ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش - تىن كېيىنكى قىرىق يىلدا، ئارقا - ئارقىدىن ھۆكۈمەتتىكى سىياسىي ۋەزىپىلەرگە، ئىستىخبارات ئورگانلىرىغا خىزمەتكە قويۇلغان، كۆلىمى نىسبەتەن كىچىك ۋە ئۆزئارا ئالاقىسى زىچ بولغان خىتاي مۇتەخەسسسلېرىنىڭ، شۇنداقلا ئۇنىۋېرسىتېتلاردىن ۋە ئاقىلدار ئامبىرىدىن تاللانغان خادىملارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئامېرىكا تارىخىدىكى ئەڭ ئېغىر چەتئەل ۋە بىخەتەرلىك سىياسىتى مەغلۇبىيەتلىرىدىن بىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ قىرىق يىل مابەينىدە خىتايغا بولغان ئاساسسىز ئۈمىدۋارلىق خىتايغا قارىتا ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇبىيەتلىك سىياسەت يۈرگۈزۈشۈمىزگە سەۋەب بولدى. شۇنداقلا بۇ سىياسەتنىڭ تەسىرىدە، نۇرغۇن مۇتەخەسسسلەر تەرىپىدىن 1930 - يىللارغا قىياسلانغان خەتەرلىك بىر دەۋر ۋۇجۇدقا چىقتى. ھالبۇكى، 1930 - يىللىرىدا بۇرنىنىڭ ئۇچىنىلا كۆرىدىغان دىپلوماتلار ۋە سىياسەت بەلگىلىگۈچىلەر ئامېرىكا قوشۇنلىرىنى بارغانسېرى كۈچىيۋاتقان ياپون ئېمپىرىيالىستلىرىنىڭ تەھدىتىگە تەبىئەت تەبىئەت قىلىشتىن توسۇپ قويغان، ھەتتا ياپونىيە دۈشمەن تەرەپ دەپ قارىلىدىغان ئۈستەل ئۈستى جەڭ ئوبۇنى ئويناشنىمۇ چەكلىگەنىدى. ھاكىمىيەت بېشىدىكى سەرخىلدار ئۇنداق قىلىش يوق يەردىن ياپونىيە

تەھدىتى پەيدا قىلىپ قويدۇ، دەپ تۇرۇۋالغانىدى. شۇنىڭدەك، بېيجىڭ پەرەسلىرى خىتايى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن يەنە بىر قارارچۇق بەس - مۇنازىرىسىنى ئىجاد قىلىپ چىقتى. نەتىجىدە بۇ بېيجىڭغا قارىتا، تىبەت ئەنئەنىسى مەيدانىدا قولدا قورال يوق، دېموكراتىيە تەلەپ قىلغان ئوقۇغۇچىلارنى قىرغىن قىلىشتىن نارتىپ، خىتاينىڭ ئامېرىكا قورال - ياراغ ئامبىرىدىكى ھەربىر يادرو قورالى ھەققىدىكى ئامېرىكا مەخپىيەتلىكلىرىنى ئوغرىلاش ۋە يادرو ئوقۇپىشى لايىھەسى مەخپىيەتلىكىنى پاكىستانغا يەتكۈزۈش ئارقىلىق، بۇ مەخپىيەتلىكنىڭ دۇنيا مىقياسىدا تارقىلىشىنى تېزلىتىش جەھەتتىكى رولىغىچە بولغان بارلىق قانۇنسىز قىلمىش - ئەتمىشلىرىنى تىلغا ئېلىشتىن ساقلىنىدىغان بىر يۈرۈش سىياسەتلەرنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا سەۋەب بولدى.

نۆۋەتتە، يەنى دۇنيا 21 - ئەسىردىن ئۆتۈۋاتقان مۇشۇ پەيتتە، ئامېرىكا خىتاي ھەققىدىكى خاتا مۆلچەرى سەۋەبلىك، بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقان يېڭى (ئۈچىنچى) دۇنيا ئۇرۇشى خەۋپىگە دۇچ كەلمەكتە. چۈنكى، خىتاي ھەربىي، دىپلوماتىك، ئىقتىسادىي كۈچى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئۆزىنىڭ تەبىرىدىكى «ئۇنىۋېرسال دۆلەت كۈچى» نى شەپە چىقارماي، سىستېمىلىق زورايتىۋاتىدۇ. ھالبۇكى، خىتاي رەھبەرلىرى ئامېرىكا سىقىپ چىقىرىلغان، دېموكراتىيەگە قارشى، سوتسىيالىستىك، كوممۇنىستىك يېڭى دۇنيا تەرتىپى ئورنىتىش ئۈچۈن بۇ خىل كۈچنى ھازىرلاش زۆرۈر دەپ قارايدۇ. ئالدىمىزدىمۇ مۇھاكىمە قىلىنىدىغىنىدەك، خىتاي بۇنداق قىلىش ئارقىلىق ئامېرىكانىڭ ئەڭ قىممەتلىك ئەقلىي مۈلۈكلىرىنىڭ جەۋھىرىگە ئېرىشتى ۋە ئۇنى ئۆزىنىڭ ھەربىي ھەم سودا ئىقتىدارىنى كۈچەيتىشكە ئىشلەتتى.

ھۆكۈمەتنىڭ ئىچى - تېشىدىكى بېيجىڭغا مايىل كىشىلەر خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ماھىيىتىنى نەزەردىن ساقىت قىلغان، ئۇنى يادرو قورالىغا ئىگە ھاكىمىيەتلىك دۆلەت ئەمەس، ئادەتتىكى بىر دۆلەت دەپ قارايدىغان، قاتمال كۆز قاراش ئارقىلىق ئەنەي خىتايغا يېقىنچىلىق قىلغان سىياسىي جىنايەتلەرگە ھەم شېرىكتۇر. خىتايغا بولغان بۇ ئاساسسىز، قاپاھەتلىك ئۈمىد -

ۋارلىقنىڭ قايسى دەرىجىگە بارغانلىقى ھامان بىر كۈنى ئاشكارىلىنىدۇ.

2015 - يىلى، ئامېرىكانىڭ بارلىق دۈشمەنلىرى - گە دېگۈدەك تىنچلاندۇرۇش سىياسىتى قوللانغان پىرىزدېنت باراك ئوبامامۇ خىتايغا مايىل كۆز قاراشلارنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئامالسىز قالدى. ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋە ھۆكۈمەتكە تەۋە بولمىغان مۇتەخەسسسلەردىن شەكىللەنگەن خىتايغا مايىللار توپى ئىزچىل ھالدا خىتاينىڭ غەربى ۋە كۈچى ھەققىدە بىر تەرەپلىمە ۋە ئازدۇرغۇچى مۆلچەرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق ئامېرىكانىڭ مەنپەئەتىنى قاقشاتقۇچ زەربىگە ئۇچراتتى.

ئەمەلىيەتتە، خىتايغا مايىل بۇ «يولداش» لار خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ «خىتاينىڭ تىنچ قەد كۆتۈرۈشى» دېگەندەك گەپلىرىنى ياكى خىتاينىڭ يوشۇرۇن كېڭەيمىچىلىك ھەرىكەتلىرىگە ئالاقىدار باشقا قىيىنچىل يالغانچىلىرىنى توختىماي تارقىتىپ تۇرىدۇ. ھالبۇكى، خىتاينىڭ كازابلانىغا قىلىنغان بۇ خىل ياردەملەرنىڭ ھەممىسى ئامېرىكانىڭ ياكى ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى زىيانغا ئۇچرىتىدۇ. ئەمما، خىتايغا مايىل بۇ كىشىلەر خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ نوبىل تىنچلىق مۇكاپاتى ساھىبى ليۇ شياۋبونى راي كېسىلىنى داۋالاتقىلى قويماي، ئەلەم ئىچىدە ئۆلۈشكە مەجبۇرلىغانلىقى ھەققىدە سۈكۈتتە تۇرۇۋالىدۇ. يەنە شۇنىڭدەك، بېيجىڭ خوتكۇڭدىكى دېموكراتىك نامايىشنى باستۇرغاندىمۇ ئۇلار يەنە سۈكۈتتە تۇرۇۋالىدۇ. ھالبۇكى، خوتكۇڭلۇقلار پەقەت خىتايدىن «بىر دۆلەتتە ئىككى خىل تۈزۈم» ۋەدىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى، دېموكراتىك خوتكۇڭنى (خىتاينىڭ باشقا ئۆلكىلىرىگە ئوخشاش) ئىسكەنجىگە ئېلىۋالماستىنلا تەلەپ قىلغانىدى. ئامېرىكا ھاكىمىيەت قاتلىمىدىكى سەرخىللار ئارىسىدىكى خىتاينىڭ ئادەملىرى يەنە خىتاينىڭ ئۆزىدەك بىر دىنىسىز دۆلەتتىكى مىليونلىغان ئېتىقادچى ئاممىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، ھەربىي روتېستىۋا بايرىمىنىڭ ئالدىدا، رەسمىي ئەمەس چېركاۋلارنى توپا تۈرتۈش ماشىنىسى بىلەن ئۆرتۈۋېتىشىگىمۇ ھېچنەرسە دېمەيدۇ. خىتايپەرەس سەرخىللار يەنە دۆلەت بىخە -

تەرلىك ئىدارىسى (NSA) نىڭ باشلىقىنىڭ تەبىرىگە كۆرە «تارىختىكى ئەڭ زور بۇلاڭچىلىق - ئامېرىكانىڭ ئۇچۇر ئىنقىلابىدىكى ئەڭ ئىلغار تېخنىكىلىرىنى سىستېمىلىق ئوغرىلاش قىلمىشى»غا قارىتامۇ سۈكۈتتە تۇرۇۋالدى. بۇ بېيجىڭپەرەسلەر گۇرۇھى يەنە خىتاينىڭ غەربلىك مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ پۇللىرىنى قويۇۋېلىپ، ئامېرىكانىڭ شىركەتلىرىنى ۋەيران قىلىشقا ۋە ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ئۇرۇنغانلىقىنىمۇ كۆرمەسكە سالىدۇ.

خىتاينىڭ بۇ ئادەملىرى پەقەت خىتايدىن پۇل تاپالسىلا، بېيجىڭغا خالىغانچە بارالسىلا ۋە كومپارتىيەگە دوستانە بولمىغان «چېكىت ئۇرۇلغان»لار قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، خىتايدا قارشى ئېلىنمايدىغان بولۇپ قالسىلا، تېخىمۇ يامىنى - خىتايدا ئاشكارا دۈشمەن بولۇپ قالسىلا، باشقا ھېچنەرسىگە پەرۋا قىلمايدۇ.

ئامېرىكانىڭ خىتايدا قاراتقان مەغلۇبىيەتلىك سىياسىتى ھەققىدىكى «خىتاي فانتازىيەسى» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى جىم مان (Jim Mann) «خىتاي بىلەن چەكلىمىسىز كېلىشىپ ئۆتۈش تەلپۈنۈلگەن <ئاقكۆڭۈل> خىتاينىڭ مەيدانغا چىقىشىغا تۈرتكە بولالمايدۇ» دېگەن چۈشەنچىگە بولغان تونۇشنىڭ كۈچىيىۋاتقانلىقى دەپ قاراشقا بولىدىغان خىتايدا قارىتىلغان سىياسەت ئۆزگىرىشىنى ئورۇنلۇق دەپ قارايدۇ. «خىتايدىكى ئىشلار تەدرىجىي ياخشى بولۇپ كېتىدۇ دېگەن پەرەز خىتايدا قارىتا ناباب سىياسەت يۈرگۈزۈشكە سەۋەب بولدى. بۇ خىل پەرەز ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئامېرىكا ئەمەلدارلىرىنى راھەتلىتىپ، ئۇلارنى دىققىتىنى باشقا ئېھتىماللىقلار، يەنى خىتاينىڭ ھازىرقىدىنمۇ بەكرەك قاتتىق كونترول قىلىنىدىغان، مەۋجۇت خەلقئارا تەرتىپكە سىڭىپ كىرىشكە تېخىمۇ قىزىقمايدىغان بىر دۆلەتكە ئايلىنىشى مۇمكىنچىلىكى ھەققىدە پىلان تۈزۈشكە مەركەزلەشتۈرۈشتىن توسۇپ قالدى» دەيدۇ مان.

دونالد ترامپ ھۆكۈمىتىدە، خىتايدا قارىتىلغان سىياسەت جىددىي رەۋىشتە ئۆزگەردى. 2018 - يىلى يازغا كەلگەندە، سىياپە خىتاي سىياسىتى تەلتۆ-

كۈس ئىناۋىتىنى يوقىتىپ، ئىلگىرى بۇ خىل سىياسەتنى ياقلىغانلارمۇ ئۇنى ئۆزگەرتىمەكچى بولۇشتى.

كولورادو (Colorado)دا ئۆتكۈزۈلگەن، سىياسىي ساھەدىكى سەرخىللارنىڭ ئەڭ مۇھىم يىغىلىشىلىرىدىن بىرى بولغان يىللىق ئاسپىن (Aspen) بىخەتەرلىك مۇنبىرى مەزگىلىدە، مەن CIA نىڭ خىتاي ھەققىدىكى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىلىك تەھلىلچىسى ۋە شەرقىي ئاسىيا ۋەزىپە مەركىزىنىڭ مۇدىرى مايكېل كوللىنس (Michael Collins)قا ئامېرىكا ئىستىخبارات ساھەسىدىكىلەرنىڭ خىتاي ھەققىدىكى ئۇزۇندىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن خاتا كۆز قارىشى ھەققىدە سوئال قويدۇم.

«مەخپىيەتلىك سەۋەبلىك بۇ ھەقتە بىر نەرسە دېيەلمەيمەن» دېدى كوللىنس. ئۇ ھەقىقىي ھېكايە مەخپىي ئىستىخبارات مۆلچەرلىرىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنغان دېيىش ئارقىلىق سوئالغا جاۋاب بېرىشتىن ئۆزىنى تارتتى.

كوللىنسىغا كۆرە، تەھدىتلىك خىتاينىڭ باش كۆتۈرۈشى ئۇنىڭ تەبىرىدىكى «خىتايلارنىڭ ئۆز غايىسىنى ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلدۇرۇش مېتودى»نىڭ مەھسۇلى ئىدى.

«خىتاي چىقىش نۇقتىسىدىنلا ئامېرىكانىڭ دۇنيادىكى يېتەكچى كۈچلۈك ئورنىنى ئېلىشىنى ئويلايدۇ. لېكىن، بىز ئون - ئون بەش يىل ئىلگىرى بۇنداق دېمەيتتۇق» دېدى ئۇ.

ئوباما ھۆكۈمىتى مەزگىلىدىكى دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ ئىستىخباراتقا مەسئۇل سابىق مۇئاۋىن مىنىستىرى، شۇنداقلا ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ھۆكۈمەتلەردىمۇ دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىدا ئەمەل تۇتقان ماركسېل لېتتر (Marcel Lettre) ئىستىخبارات دائىرىلىرى تەمىنلىگەن ئۇچۇرلارنىڭ ھەر ۋاقىت توغرا بولۇۋەرمەيدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ، «مەنچە بىز خىتاينىڭ تەھدىتلىك ياكى ئەندىشىلىك تەرەپلىرىنى ئازراق كېچىكىپ ھېس قىلغاندەك قىلىمىز، لېكىن مەن بەكلا كېچىكتۇق دەپ قارىمايمەن» دېگەندى. (ئىستىخبارات دائىرىلىرىنىڭ خىتايدا ئالاقىدار خىزمەتلىرىدىكى

نۇقسانلارنىڭ ئېغىرلىقىغا نىسبەتەن) بۇ ئاجايىپ يۈزەكى گەپ ئىدى.

كولىنىس خىتاينىڭ ئامېرىكا يېتەكچىلىكى - دىكى دۇنياۋى نەرتىپكە كىرىشنىڭ ئورنىغا، ئامېرىكاغا قارشى، كومپارتىيەنىڭ ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىشنى ئاداققى مەقسەت قىلغان يېنىك دەرىجىدىكى ئۇرۇش قوزغىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى. «بۇ بىز (سوۋېت بىلەن بولغان) سوغۇق ئۇرۇش مەزگىلىدە كۆرگەن سوغۇق ئۇرۇشقا ئوخشىمايدىغان، ئەمما ئۇقۇم جەھەتتىن ھەقىقىي سوغۇق ئۇرۇشتۇر. بۇ (خىتاي) قوراللىق توقۇنۇشقا مۇراجىئەت قىلماستىن، قانۇنلۇق - قانۇنسىز، ئاشكارا - يوشۇرۇن، ئىقتىسادىي، ھەربىي پۈتۈن كۈچنى ئىشقا سېلىپ، رەقىبى (ئامېرىكا) نىڭ كۈچىنى ئۆزىنىڭكىدىن تۆۋەن سەۋىيەگە چۈشۈرۈشكە ئۇرۇنۇۋاتقان بىر دۆلەتتۇر» دېدى ئۇ.

CIA تەھلىلچىسىنىڭ بۇ سۆزلىرى «خىتاي تەھدىت ئەمەس» مەزھىپىدىكى پاۋل ھېر ۋە دېنىس ۋىلدېر (Dennis Wilder) غا ئوخشاش تەھلىلچىلەرنىڭ سۆزلىرىگە تۈپتىن زىت ئىدى.

ترامپقا نىسبەتەن، خىتاي تەھدىتى ئاساسلىقى ئىقتىسادىي جەھەتتە بولۇپ، ئۇ ئامېرىكانىڭ

دۆلەت بىخەتەرلىكىنى بىۋاسىتە ئامېرىكانىڭ ئىقتىسادىي بىخەتەرلىكىگە باغلاپ چۈشىنىدۇ. ترامپ ۋەزىپىگە ئولتۇرغان تۇنجى كۈنىلا ئۆزىنىڭ تىنچلاندۇرۇش سىياسىتىگە قارشى پىرىزدېنت ئىكەنلىكىنى نامايەن قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ خىتايغا قاراتقان تەدبىرلىرى ئامېرىكانىڭ چەتئەل سىياسەتلىرى جەھەتتىكى ئەڭ كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەردىندۇر. ئۇ تەيۋەن پىرىزدېنتى سەي يىڭۋېننىڭ تېلېفونىنى قوبۇل قىلىپ، ئاجايىپ كۈچلۈك غۇلغۇلا قوزغىدى ۋە خىتايپەرەسلەرنىڭ كۆڭلىنى يېرىم قىلدى، شۇنداقلا شۇ قېتىملىق تېلېفون سۆزلىشىش ھەققىدە، ئۇنىڭ بىر چەتئەل رەھبىرى بىلەن قىلىنغان نورمال سۆھبەت ئىكەنلىكىنى، ھەتتا زۆرۈر تېپىلسا ئامېرىكا - خىتاي مۇناسىۋىتىگە يېتەكچىلىك قىلىپ كېلىۋاتقان ھەم بېيجىڭنى بىردىنبىر (قانۇنلۇق) خىتاي ھۆكۈمىتى دەپ تونۇپ، تەيۋەن بىلەن مۇجەمل سىياسىي مۇناسىۋەتنى ساقلايدىغان «بىر خىتاي سىياسىتى» نى بىكار قىلىشىنىمۇ ئويلىشىشىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، غۇلغۇلىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى.

☆ تۆتىنچى باب ☆

خىتاي بىلەن بولغۇسى ئالەم بوشلۇقى ئۇرۇشى

«ئۇچۇر ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئىستراتېگىيەلىك تۈپلىكىنى، يەنى تاشقى ئالەم بوشلۇقىنى ئىگىلەيلى»

-- جى دېيۈەن ۋە لەن يوڭمىڭ «خىتاينىڭ تىنچ تەرەققىيات داۋامىدا ئارمىيەنى جانلاندۇرۇش ئىستراتېگىيەسى»

2025 - يىلى. خىتاي مەخپىي ھالدا ئامېرىكاغا ئۇرۇش قوزغىدى. ئۇرۇش بەشبۇرجەكلىك بىنادىكى پىلانلىغۇچىلار تەييارلىق كۆرگەن شەكىلدە، يەنى ئامېرىكانىڭ ئۇرۇش پاراخوتىغا ياكى ئالاسكا، ھاۋاي دېگەندەك جايلاردىكى بازىلىرىغا باشقۇرۇلىدىغان بومبا قويۇپ بېرىش بىلەن باشلانماستىن، 93 مىليون مىل يىراقلىقتىكى قۇياش يالقۇنى (دېغى) بىلەن باشلاندى. بۇ يالقۇن خىتاينىڭ 15 كۆزىتىش پونكىتىدىن تەركىب تاپقان مېرىدىئان پروجېكتى (Meridian Project) تەرىپىدىن بايقالغان بولۇپ، ئۇلار (قۇياش يۈزىدە) بەزى بىنورمال ھادىسىلەرنى، يەنى غايەت زور تاجىسمان نەرسىنىڭ ئېتىلىپ چىققانلىقىنى بايقىغان. قۇياش تاجىدىن سىرتقا ئېتىلغان زور مىقداردا ئىئونلاشقان گاز ۋە ماگنىتلىق زەررىچىلەر يەرشارىغا قاراپ كېلىۋاتاتتى.

بېيجىڭ ئالەم بوشلۇقىنىڭ ھاۋارايىنى كۆزىتىش پونكىتىدىكى تېخنىكلار ئىنتايىن كۈچلۈك قۇياش بورىنىنىڭ 18 سائەتتىن كېيىن يەرشارىغا يېتىپ كېلىشى مۇمكىنلىكىنى، شۇنداقلا بۇنىڭ يەرشارىنىڭ 300 مىل ئېگىزلىكىدىكى سەزگۈر ھەربىي ۋە پۇقراۋى سۈنئىي ھەمراھلارنى، شۇنداقلا 22300 مىل ئېگىزلىكتىكى ماس قەدەملىك سۈنئىي ھەمراھلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئېلېكترونلۇق ئۈسكۈنىلەرنى كەڭ كۆلەمدە كاشلىغا ئۇچرىتىدىغانلىقىنى مەركىزىي ھەربىي كومىتېتقا جىددىي خەۋەر قىلدى.

يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغان قۇياش بورىنىغا ئالاقىدار تەپسىلاتلار خىتاي 2010 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئورۇنلاشتۇرۇشقا باشلىغان، كۋانتلىق شىفىرلەش تېخنىكىسى ئىشلىتىلگەن، ئۇچۇرلىرىغا ئوغرىلىقچە ئېرىشكىلى بولمايدىغان، يەرئاستى ئوپتىك تالا لىنىيەسى ئارقىلىق ئەۋەتىلگەندى. خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى تەرىپىدىن ئىشلىتىلگەن بۇ خىل ئىلغار كۋانتلىق شىفىرلەش تېخنىكىسى سەۋەبلىك، ئامېرىكا دۆلەتلىك بىخەتەرلىك ئىدارىسى نەچچە ئون يىلنىڭ ياقى خىتاينىڭ ھەربىي ئېلېكترونلۇق سىگناللىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى ئاسانلا ئوغرىلاشقا ئىشلەتكەن ئېلېكترونلۇق ئۇچۇر سۈزگۈچلەرنىڭ مەخپىي ئۇچۇر ئىگىلىشى ئەمدىلىكتە ئاساسەن ئىمكانسىزلاشقاندى.

بۇ جىددىي خەۋەر خىتاي مەركىزىي ھەربىي كومىتېتى بىرلەشمە مەسلىھەتچىلەر شىتابى ئۇرۇش ئىدارىسىنىڭ تارمىقىدىكى بىر ئالاھىدە گۇرۇپپىنىڭ قوماندانى، داشياۋ (Senior Colonel) شىي جىۋېيغا يېتىپ باردى. مەزكۇر گۇرۇپپا غەربىي تاغدىكى مەخپىي بازىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ بازار بەشۈرچەك بىنادىكى دۆلەتلىك ھەربىي قوماندانلىق مەركىزىنىڭ خىتايچە نۇسخىسى ئىدى. غەربىي تاغ بازىسى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ سىرتىغا جايلاشقان ۋە يادرو ھۇجۇملىرىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، يەرئاستىنىڭ بىر مىلدىن بەكرەك چوڭقۇرلۇقىغا بىنا قىلىنغان. يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلەر ۋە قوماندانلار ئۈچۈن تەسىس قىلىنغان بۇ يەرئاستى بازىسى قاتتىق تاش قاتلىمىنىڭ تېگىدىكى ھاك تېشىلىق كارست

غارىنىڭ ئىچىگە ياسالغان. بۇ بازىغا پەقەت خىتاي كومپارتىيەسى ۋە خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ رەھبەرلىرى كىرىشەن ياكى ئۇرۇش مەزگىللىرىدە قېچىشقا ئىشلىتىدىغان يۇقىرى سۈرئەتلىك مەخپىي تاشيول تونېلى ئارقىلىق بارغىلى بولىدۇ.

مەركىزىي ھەربىي كومىتېتنىڭ مەسئۇلى گېنېرال جاڭ شېڭمىن شۇ بازىدا ئىدى. ئۇ ئىككى كۈن ئاۋۋال مېرىدىئان مەركىزىنىڭ قۇياش بورىنىغا سەۋەب بولۇشى مۇمكىن بولغان غەربىي قۇياش ھەرىكەتلىرى ھەققىدىكى ئۇقتۇرۇشنى تاپشۇرۇۋالغاندىن بۇيان، مۇشۇنداق بىر قۇياش ھادىسىسىنى كۈتۈۋاتاتتى. ئىستراتېگىيەلىك باشقۇرۇلىدىغان بومبا قىسمىنىڭ سابىق قوماندانى بولغان گېنېرال جاڭ شېڭمىن بۇ قېتىملىق قۇياش بورىنىنى ئامېرىكانىڭ ئىستىخبارات، يول باشلاش ۋە ئالاقىگە ئىشلىتىدىغان ھالقىلىق سۈنئىي ھەمراھلىرىنى تۇيۇقسىز پاقاقلاپ تاشلاشنىڭ مۇكەممەل پۇرسىتى دەپ قارىدى. ھالبۇكى، بۇ سۈنئىي ھەمراھلار، نەچچە يىللىق كېچىكىشتىن كېيىن، تېخى بىر قانچە يىل ئاۋۋاللا مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن، «يەرشارى مېتېئور (Prompt Global Strike) دەپ ئاتىلىدىغان، ئامېرىكا ئارمىيەسىنىڭ يۇقىرى تېخنىكىلىق يېڭى ھۇجۇم سىستېمىسىنىڭ جان تومۇرى ھېسابلىناتتى. مەزكۇر تېز سۈرئەتتە بومباردىمان قىلىش سىستېمىسى ئامېرىكانى ئۇزاق مۇساپىلىك ئەنئەنىۋى ۋە يادرو باشقۇرۇلىدىغان بومبا، ئادەمسىز ئۇچقۇ، ئادەمسىز ئۇرۇشى كېمىلىرى قاتارلىقلارنى ئىشلىتىپ، بۇيرۇق بېرىلىپ 15 مىنۇت ياكى ئۇنىڭدىنمۇ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە، يەرشارى مېتېئورىدىكى ھەرقانداق نىشاننى دەل بومباردىمان قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغانىدى. ئەمما، بۇ سىستېما ھەربىي سۈنئىي ھەمراھلار تەمىنلىگەن ئۇچۇرلارغا ئېغىر دەرىجىدە تايىناتتى.

پىلاندىكى سۈنئىي ھەمراھ ھۇجۇمىنىڭ ئاداققى نىشانى ئامېرىكا ئەمەس، بەلكى خىتاينىڭ جەنۇبىي دېڭىز قىرغىقىدىن 100 مىل يىراقلىقتىكى ھاياتىي كۈچكە ئىگە دېموكراتىك دۆلەت - تەيۋەن ئىدى. گېنېرال جياڭ جىپىشنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى مىللەتچى خىتايلار 1940 -

پىشىپ يېتىلمىگەن خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنى ئۆزىدىن كۈچلۈك ئامېرىكانى يېڭىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدىغان قوراللارنى كۆرسىتىدۇ.

مەزكۇر ئاتالغۇ خىتاي 1990 - يىللاردىن باشلاپ يولغا قويۇپ كەلگەن ئىستراتېگىيەنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، خىتاي خەلق ئەپسانىسىدىن كېلىپ چىققان. ئۇ «ئۆلتۈرۈش» (杀)، «قول» (手) ۋە «خەنجەر» (剑) دىن ئىبارەت ئۈچ خەتتىن تەركىب تاپقان. خىتاينىڭ تارىخىي ئەپسانىلىرىگە كۆرە، بىر تارىخىي قەھرىمان نورمال ئەنئەنىۋى قائىدە بويىچە ئۇرۇشماي، ئۆزىدىن كۈچلۈك رەقىبىنى تۇيۇقسىزلا خەنجەر بىلەن ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. خىتايلارغا نىسبەتەن، «قاتىل خەنجىرى» خىتاينى ئەڭ ھەل قىلغۇچ پەيتتە، دۈشمەننىڭ ئەڭ ئەجەللىك نۇقتىسىغا زەربە بېرىدىغان يوشۇرۇن قوراللار ئارقىلىق زەپەر قۇچۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. بۇ ئۇقۇم غەربتە «كوزىر» (Trump card) دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئامېرىكا 1999 - يىلى خىتاينىڭ بېلگىرادتىكى ئەلچىخانىسىنى ئۇقۇشماسلىقتىن بومباردىمان قىلغاندىن تارتىپ، خىتاي ئۆزىنىڭ «قاتىل خەنجىرى» قوراللىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش سۈرئىتىنى تېزلىتىپتۇ. شۇ قېتىمقى كۈتۈلمىگەن بومباردىمانغا CIA نىڭ ئۆز خەرىتىسىنى يېڭىلىمىغانلىقى سەۋەب بولغانىدى. ئەمما، خىتاي بومباردىماننى قەستەن قىلىنغان، شۇنداقلا ئامېرىكانىڭ بېيجىڭنىڭ يۇگوسلاۋىيەدىكى ئىچكى ئۇرۇشتا سېربلارنى قوللىغانلىقىغا بولغان نارازىلىقىنىڭ ئىپادىسى دەپ قارىغانىدى.

خىتاي شۇ قېتىملىق بومباردىمانغا ۋە ھۇجۇمغا ئىنكاس قايتۇرمىغان، شۇنداقلا قارىماققا ئاجىز كۆرۈنىدىغان خىتاي كومپارتىيەسى ۋە ئازادلىق ئارمىيەسى ئۆزىنىڭ ئىنكاس قايتۇرۇشقا قۇربى يەتمىگەنلىكىدىن خورلۇق ھېس قىلغانىدى. خىتاي كومپارتىيەسى 1999 - يىلىدىكى ئەلچىخانا بومباردىمانىدىن كېيىن، تېخىمۇ يىراقنى نىشانغا ئالالايدىغان، تېخىمۇ يىراقتىكى كۆزلىگەن نىشانغا دەل زەربە بېرەلەيدىغان قوراللارنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا قەسەمىياد قىلغانىدى.

گېنېرال جاڭ شېڭمىنغا نىسبەتەن، خىتاينىڭ ئەڭ

يىللارنىڭ ئاخىرىدا كوممۇنىستلار بىلەن بولغان ئىچكى ئۇرۇش جەريانىدا تەيۋەنگە كېلىپ پاناھلانغاندىن تارتىپ، بۇ يەر نەچچە ئون يىلنىڭ ياقى خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ كۆزىگە سانجىلىغان تىكەن بولۇپ كەلگەنىدى. خىتاي ئۆزىنىڭ رايوندىكى ھۆكۈمران كۈچكە ئايلىنىشىدىكى ئاساسلىق توسالغۇ بولغان بۇ ئارال دۆلەتنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن نەچچە ئون يىل سەبىرچانلىق بىلەن كۈتتى. ئامېرىكانىڭ 1979 - يىلى ماقۇللانغان «تەيۋەن مۇناسىۋەتلىرى قانۇنى» غا بىنائەن تەيۋەننى قوللىشى خىتاينىڭ ئارالنى قايتۇرۇۋېلىشىدىكى ئاساسلىق توسالغۇ ئىدى. مەزكۇر قانۇنغا كۆرە، چوڭ قۇرۇقلۇق خىتايلىرى تەيۋەنگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئامېرىكا چوقۇم تەيۋەنگە ياردەم قىلىشى كېرەك ئىدى.

لېكىن، ھازىر گېنېرال جاڭ شېڭمىن ئەنە شۇنداق تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا تەييارلىنىۋاتاتتى. ئۇ شۇنداق بىر تۇيۇقسىز ھۇجۇم ئارقىلىق ئامېرىكانى ۋاقىتدا ئىنكاس قايتۇرالمىدىغان قىلىپ قويغىلى بولىدۇ، دەپ قارىغانىدى. بۇ گېنېرال يەنە ئېلېكترونلۇق جاسۇسلارنىڭ قۇياش بورىنى مەزگىلىدە، قۇتۇپلاردىن ئېكۋاتورغا تارالغان قۇتۇپ نۇرىنىڭ ئىئونلاشقان زەررىچىلىرى سەۋەبلىك كېچە ئاسمىنىدا شەكىللەنگەن كۆركەم يېشىل نۇرغا ھاڭ - تاڭ بولۇپ قالدىغانلىقىمۇ جەزم قىلغانىدى. جاڭ شېڭمىن ھۇجۇم بۇيرۇقى چۈشۈرۈلۈپ بىر قانچە سائەت ئىچىدە، خىتاي قوشۇنلىرىنىڭ تەيۋەننىڭ پرىزدېنت سارىيىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن (تەيۋەننىڭ پايتەختى) تەيىپى شەھىرىدىكى جەنۇبىي چوڭچىڭ يولىغا قەدەم قويۇشىنى مۆلچەرلىگەنىدى.

خىتاي ئارمىيەسى 1990 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ، ئامېرىكادىن يوشۇرۇن ھالدا تارىختىن بۇيانقى ئەڭ پىشىپ يېتىلگەن ئالەم بوشلۇقىدا ئۇرۇش قىلىش ئىقتىدارىنى ھازىرلاشقا باشلىدى. بۇ ئوربىتا سۈنئىي ھەمراھلىرىنى پالە چلەندۈرىدىغان ۋە پاچاقلاپ تاشلايدىغان بىر يۈرۈش قوراللارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئون يىلدىن بۇيان، خىتاي يوشۇرۇن ھالدا «قاتىل خەنجىرى» (杀手剑) قوراللىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ كەلدى. «قاتىل خەنجىرى» دېگىنىمىز ئاجىز، تېخنىكا جەھەتتە نىسبەتەن

كۈچلۈك «قاتىل خەنجىرى» قوراللىرى - سۈنئىي ھەمراھنى ۋەيران قىلغۇچى باشقۇرۇلىدىغان بومبىلار، لازىر ئاپپاراتلىرى، ئېلېكترونلۇق كاشلا دولقۇنى نارقاققۇچ ۋە ئامپىرىكا سۈنئىي ھەمراھلىرىنى پاچاقلىۋېتەلەيدىغان ياكى ئۇلارنى تۇتۇۋېلىپ، ئۇلارنىڭ ئالاقە ئانتېناسىنى ياكى ئويىتىك سەزگۈچىنى ۋەيران قىلىۋېتەلەيدىغان، ياكى ئۇلارنى ئوربىتادىن چىقىرىۋېتىپ، بۇنى سۈنئىي ھەمراھنىڭ ئالەم بوشلۇقى قالدۇقى بىلەن سوقۇشۇپ كەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدەك كۆرسىتىلەيدىغان ئوخشاش ئوربىتالىق سۈنئىي ھەمراھ قاتىللىرى قاتارلىقلار ئىدى.

گېنېرال جاك شېگمىن خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئالەم بوشلۇقى، تور، ئېلېكترونلۇق ئۇرۇشقا مەسئۇل مۇلازىمەت دەرىجىلىك بۆلۈمى - ئىستراتېگىيەلىك ياردەم قىسمىدىن سۈنئىي ھەمراھقا قارشى ئۇرۇش پىلانى تۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مەزكۇر پىلان ئىستراتېگىيەلىك ياردەم قىسمىنىڭ لېتېنانت گېنېرال خاۋ ۋېيجوڭ يېتەكچىلىكىدىكى ئالەم بوشلۇقى گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن تۈزۈپ چىقىلدى. خاۋ ۋېيجوڭ ئامېرىكانىڭ ئىستىخبارات توپلاش، قوماندانلىق قىلىش، كونترول قىلىش، شۇنداقلا توپتوغرا نىشانلاش ۋە يول باشلاش جەھەتلەردىكى ھەربىي سىستېمىسىنى ئۆگەنگەن ھەم ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئاجىزلىقلىرىنى پۇختا بىلەتتى. ئۇ ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقى مۇداپىئە پەنلىرى كومىتېتىنىڭ 2005 - يىللىق دوكلاتىنىڭ خىتايچە تەرجىمىسىنى ئوقۇغان ۋە ئالدى - كەينىنى ئويلاشمايلا مەزكۇر كومىتېتنىڭ تور بېتىگە يازما يوللاپ، ئۇرۇش پاراخوتلىرىدىن بومباردىمانچى ئايروپىلانغىچە بارلىق ئىلغار قوراللارغا ئىشلىتىلگەن سۈنئىي ھەمراھلاردىكى يەرشارى ئورۇن بەلگىلەش سىستېمىسى (GPS) نىڭ 15 يىلغىچە ئاسانلا ئېلېكترونلۇق كاشلا دولقۇنى نارقاققۇچنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدىغانلىقىنى ئاشكارىلىغان. ئۇ بەشبۇرجەكلىك بىنانىڭ كاردىن چىققان ھەربىي ئىشلارغا مەبلەغ سېلىش سىستېمىسى سەۋەبلىك GPS سۈنئىي ھەمراھلىرىنىڭ ئېلېكترونلۇق

ئىقتىدارىنىڭ كۈچىيەلمەسلىكى، خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ سۈنئىي ھەمراھقا قارشى قىسىملىرىنىڭ ئېلېكترونلۇق كاشلا دولقۇنى نارقاققۇچ ئارقىلىق ئامېرىكانىڭ قوغدىمىغان يول باشلىغۇچى سۈنئىي ھەمراھلىرىنى نىشانغا ئېلىشىغا قولايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ، دەپ قارايدۇ.

گېنېرال خاۋ ۋېيجوڭنىڭ خىزمەتچىلىرى ھۇجۇم قىلىدىغان يول باشلىغۇچى سۈنئىي ھەمراھلارنى تاللاشتا تولىمۇ ئىنچىكىلىك بىلەن ئويلىشىپ، ئاخىرى ئامېرىكانىڭ يول باشلىغۇچى سۈنئىي ھەمراھلىرىنىڭ ئەڭ ئىلغار نۇسخىسى بولغان، 12710 مىللىق ھاۋا بوشلۇقىدا يەرشارىنى ئايلىنىدىغان «ئۈچىنچى GPS سۈنئىي ھەمراھلىرى گۇرۇپپىسى» (GPS Block IIIA) نى تاللىغان. خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئۇرۇش پىلانچىلىرى مەزكۇر سىستېمىدىكى بەش دانە يول باشلىغۇچى سۈنئىي ھەمراھنى پالەچلەندۈرەلسىلا، تىنچ ئوكيان ۋە ھىندى ئوكياندىكى ئامېرىكا ئارمىيەسىنىڭ ئورۇن بەلگىلەش ۋە نىشانلاش سىگناللىرىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتكەنىدى.

2010 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، خىتاي ئۆزىنىڭ يول باشلاش ۋە نىشانلاش ئىشلىرىدا ئامېرىكانىڭ GPS سىستېمىسىغا تايىناتتى. لېكىن، كېيىن خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى نەچچە مىليارد يۈەن خەجلەپ، «بېيدوۋ» (北斗) دەپ ئاتىلىدىغان مۇستەقىل يول باشلىغۇچى سۈنئىي ھەمراھ سىستېمىسىنى بەرپا قىلدى. خىتاي GPS سۈنئىي ھەمراھلىرىنى نىشانلاش پىلانى ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ كەم دېگەندە يىگىرمىدىن كۆپرەك بېيدوۋ سۈنئىي ھەمراھلىرى ئارقىلىق، توقۇنۇشنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا يۇقىرى تېخنىكىلىق ئۇرۇش قوزغىيالايدۇ. شۇنداقلا، بۇ باسقۇچتا تۇيۇقسىز ھۇجۇم غەلبىسىنىڭ ئاچقۇچىدۇر.

خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ نىشان تىزىملىكىدىكى يەنە بىر نىشان - ئامېرىكانىڭ نەچچە مىليارد دوللار خەجلەنگەن، يۇقىرى سۈزۈكلۈكتىكى، تەپسىلىي ئىستىخبارات سۈرەتلىرى بىلەن تەمىنلەش ئىقتىدارىغا ئىگە

«ھاۋادىن سۈرەتكە تارتىپ رازۋېتكا قىلىش» سۈنئىي ھەمراھلىرى سىستېمىسىدۇر. خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى مەزكۇر سىستېمىنىڭ ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا خىتايغا قايتۇرما ھۇجۇم قوزغاش ئۈچۈن ئىشلىتىلدىغانلىقىنى بىلىدۇ. شۇ ۋەجىدىن، خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئالەم بوشلۇقى گۇرۇپپىسىنىڭ ئۇرۇش پىلانىدا، كۈچلۈك لازېر ئاپپاراتلىرى ئارقىلىق مەزكۇر سۈنئىي ھەمراھلاردىن ئۈچىنىڭ ئوپتىك لىنىزىسىنى كۆيدۈرۈۋېتىش تەشەببۇس قىلىنغانىدى.

خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى ئامېرىكانىڭ باشقۇرۇلدىغان بومبىدىن مۇداپىئەلىنىش سىستېمىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئالەم بوشلۇقى ئۇلتىرا قىزىل نۇر سىستېمىسىنىڭ 22300 مىل ئېگىزلىكتىكى ماس قەدەملىك ئوربىتادا ھەرىكەت قىلىدىغان ئون دانە سۈنئىي ھەمراھنىڭ بەزىلىرىنى نىشانغا ئالدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى قەدەمدە، ئامېرىكا ئارمىيەسىنىڭ قوماندانلىق شىتابى ۋە كونترول سىستېمىسىنى، شۇنداقلا ئامېرىكانىڭ ئاۋسترالىيە ۋە ياپونىيەگە ئوخشاش ھالقىلىق ئىتتىپاقداشلىرىنى ھەل قىلغۇچ ئالاقە ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىنلەيدىغان «كەڭ چاستوتىلىق سۈنئىي ھەمراھ ئالاقە تورى»غا زەربە بېرىلەتتى.

خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ جەڭ پىلانچىلى-رى نۇزۇپ چىققان مەزكۇر ھۇجۇم پىلانىغا كۆرە، خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى ئامېرىكانىڭ باشقا بىر قانچە ئېلېكترونلۇق ئىستىخبارات توپلاش سۈنئىي ھەمراھلىرىغا چېقىلماي، ئۇلاردىن ئامېرىكا ئارمىيەسىنىڭ ئۆزئارا ئالاقىسىنى تىڭلاشتا پايدىلىناتتى. ئامېرىكانىڭ مەزكۇر سۈنئىي ھەمراھلىرى يىللاردىن بۇيان خىتاي تەرىپىدىن DIA (ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ ئىستىخبارات ئىدارىسى)، CIA ۋە NSA (ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىك ئىدارىسى)لارنى خانا ئىستىخباراتلار بىلەن تەمىنلەيدىغان ئىستراتېگىيەلىك ھەرىكەت ئۈچۈن قوللىنىلىۋاتاتتى. بۇ خىل خانا ئىستىخبارات تەمىنلەش ھەرىكىتىدە (ئىشەنچىلىكلىك دەرىجىسىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن) خىتاي ئازادلىق ئار-

-مىيەسىنىڭ سۈنئىي ھەمراھ قوراللىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش پروگراممىسىغا ئالاقىدار يالغان ئۇچۇرلار بىلەن بەزى ھەقىقىي مەخپىي ئۇچۇرلار ئارىلاشتۇرۇلۇۋېتەتتى. (يالغان ئىستىخبارات تارقىتىش ھەققىدىكى) مەزكۇر پىلان ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ ئىستىخبارات ئىدارىسىدىكى تەھلىلچىلەرنى قايمۇقتۇرۇپ، ئۇلارنى «خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ تېخنىكىسى كەمچىل ۋە شۇ ۋەجىدىن ئۆزىنىڭ سۈنئىي ھەمراھقا قارشى قورال سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن تىپىرلاۋاتىدۇ. شۇنداقلا، ئۇلار ياساپ چىققان قوراللار تېخى كارغا كەلمەيدۇ. ئۇلار كەلگۈسى سەككىز يىلدىن ئون يىلغىچە سۈنئىي ھەمراھلارنى پاچاقلاپ تاشلىيالايدىغان قوراللارغا ئىگە بولالمايدۇ» دېگەن يەكۈنگە ئەكىلىش ئۈچۈن لايىھەلەنگەن. مەزكۇر تاكتىكا سۈزىنىڭ تەدبىرنامىسىدىكى «كۈچەيگىنىڭدە ئاجىز دەك كۆرۈنگىنىكى، دۈشمەننىڭ مەغرۇرلانسۇن» دېگەن ئۆگۈتنىڭ داۋاملىشىشىدۇر.

سۈنئىي ھەمراھلارنىڭ ھۇجۇمدىن مۇداپىئەلىنىشكە تولىمۇ قولايىسىز بولغان (ئوچۇق، توسۇقسىز) ئالەم بوشلۇقى قۇرۇلمىسى بەك كونا بولغاچقا، ئۇنى ھۇجۇمغا قارشى كۈچەيتىش بەسى مۇشكۈل. ئامېرىكانىڭ قولىدىن كېلىدىغىنى ئالەم بوشلۇقىدىكى جاسۇسلۇققا قارشى سەزگۈچلەر ۋە سۈنئىي ھەمراھلارنى كۈچەيتىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىستىخبارات ئىقتىدارىنى كۈچەيتىشتۇر. بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت، ئالەم بوشلۇقىدىكى ھۇجۇمنى بايقاش ۋە ئۇنى قۇياش - يەر ماگنىتى ھەرىكەتلىرىدىن پەرقلەندۈرۈشتۇر.

گېنېرال خاۋ ۋېيجوڭغا كۆرە، توقۇنۇشنىڭ باشلىنىشىدىلا پالەچلەندۈرۈشكە تېگىشلىك ئەڭ مۇھىم سۈنئىي ھەمراھ ئامېرىكا ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ ئالەم بوشلۇقىنى بازا قىلغان، تۆۋەن ئوربىتادا ھەرىكەت قىلىدىغان ئالەم بوشلۇقىنى كۆزىتىش سۈنئىي ھەمراھلىرىدۇر. بۇ ئىلغار سۈنئىي ھەمراھلار ئامېرىكا ئارمىيەسىنى ئالەم بوشلۇقى ھۇجۇملىرى ھەققىدە ئىستراتېگىيەلىك ئاگاھلاندۇرۇش ئۈچۈن ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇرۇشنىڭ باشلىنىشىدىلا پالەچلەندۈرۈلۈشى

كېرەك ئىدى. خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى بۇ سۈنئىي ھەمراھلارنى پاچاقلىقۇپىتىش ئۈچۈن «شى يەن 7» تىپلىق مىكرو سۈنئىي ھەمراھنىڭ ئىلغار نۇسخىلىرى بولغان، يۇقىرى بېسىملىق لازېر تارقاقچۇق سەپلەنگەن «شى يەن 8» ۋە ئېلېكترونلۇق كاشلا دولقۇنى تارقاقچۇق سەپلەنگەن «شى يەن 9» مىكرو سۈنئىي ھەمراھلىرىنى ياساپ چىقتى.

خىتايلار خەلقئارانىڭ يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغان قۇياش بورىنىغا قىلغان تەييارلىقلىرىنى يېقىندىن كۆزەتتى ۋە تەيۋەنگە يېقىن جايدىكى «شەرق تىياتىرى» قوماندانلىق شىتابىغا قاراشلىق قىسىملارغا، ئۇرۇش پاراخوتلىرى، سۇ ئاستى پاراخوتلىرى، بومباردىمانچى ئايروپىلانلار ۋە تەيۋەنگە يېتىپ بارالايدىغان 1200 دىن ئارتۇق باشقۇرۇلىدىغان بومبىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، جىددىي، كەڭ كۆلەملىك مانىۋېر ئۆتكۈزۈش بۇيرۇقى چۈشۈردى. مەزكۇر مانىۋېر تەيۋەنگە تاجاۋۇز قىلىشقا دالدا قىلىناتتى.

قۇياش يۈزىدىن زور مىقداردا ماددىلار ئېتىلىپ چىقىپ 18 سائەت ئۆتكەندىن كېيىن، پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدىكى ئېلېكترونلۇق ئۈسكۈنىلەر پالەچلىنىشكە باشلىدى. ئېلېكتروماگنىتلىق زەربىگە، يەنى ئاتوم بومبىسىنىڭ پارتلىشىدىن شەكىللەنگەن، ئېلېكترونلۇق ئۈسكۈنىلەرنى كاردىن چىقىرىدىغان ئىمپۇلس دولقۇنىغا ئوخشاش تەسىرگە ئىگە يەر ماگنىتى دولقۇنىنىڭ كاشلىسى تۈپەيلى، ئالاقە زور دەرىجىدە چەكلىمىگە ئۇچرىدى. تېلېگرامما خەۋەرلىرىدە قۇياش بورىنىنىڭ كاشلىسىدىن شىكايەت قىلىندى.

قۇياش بورىنىنىڭ تەسىرى ھېس قىلىنىپ يېرىم سائەتتىن كېيىن، گېنېرال جاڭ شېڭمىن سۈنئىي ھەمراھقا قارشى ھۇجۇمنى باشلاشقا بۇيرۇق بەردى. دەسلەپكى باسقۇچتا، ئوربىتىغا چىقىرىلغىلى ئىككى ئاي بولغان ئىككى دانە «شى يەن 8» مىكرو سۈنئىي ھەمراھى قۇياش بورىنىنى دالدا قىلىپ تۇرۇپ، ئامېرىكانىڭ ئالەم بوشلۇقىنى بازا قىلغان ئىككى دانە ئالەم بوشلۇقىنى كۆزىتىش سۈنئىي ھەمراھىنىڭ ئەتراپىدا يوشۇرۇن ھەرىكەت قىلىشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ بىرى لازېر نۇر تارقاقچىسى ۋە بىر

قانچە مىنۇت ئىچىدە شەكىللەنگەن ئىسسىقلىق ئامېرىكا سۈنئىي ھەمراھىنىڭ ئىچىدىكى ئېلېكترونلۇق ئۈسكۈنىلەرنى كاردىن چىقاردى. يەنە بىر «شى يەن 8» سۈنئىي ھەمراھىمۇ ئوخشاش شەكىلدە ئامېرىكانىڭ يەنە بىر سۈنئىي ھەمراھىغا يېقىنلىشىپ، ئۇنىڭغا قارىتىپ لازېر نۇر تارقاقچىسى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ سۈنئىي ھەمراھىمۇ كاردىن چىقتى. ئۇرۇش ئەنە شۇ رەۋىشتە باشلاندى.

كولورادودىكى ئامېرىكا ھاۋا ئارمىيەسى ئالەم بوشلۇقى قوماندانلىق شىتابىدىكى مەزكۇر كۆزەتچى سۈنئىي ھەمراھلارنى تىزگىنلەشكە مەسئۇل خادىملار بۇ سۈنئىي ھەمراھلاردىن ھېچقانداق سىگنال كەلمىگەندىن كېيىنمۇ بىنورماللىق ھېس قىلمىدى ۋە ئىككى سۈنئىي ھەمراھنىڭ يوقىلىپ كېتىشىنى قۇياش بورىنىنىڭ تەسىرىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن دەپ دوكلات قىلدى.

كۆزەتچى سۈنئىي ھەمراھلارنىڭ يوقىلىشى بىلەن، خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى سۈنئىي ھەمراھقا قارشى ئومۇمىيۈزلۈك، شىددەتلىك ئۇرۇشنى باشلىدى.

خىتاينىڭ ئوتتۇرا ئوربىتىدىكى سۈنئىي ھەمراھلارغا قارشى، تۇنجى ئەۋلاد بىۋاسىتە ئۆزلەيدىغان سۈنئىي ھەمراھنى ۋەيران قىلىش قورالى - «دوڭنىڭ 2» تىپلىق باشقۇرۇلىدىغان بومبىدىن بەشى تەڭلا قويۇپ بېرىلدى. بۇ باشقۇرۇلىدىغان بومبىلار بېيجىڭ ئاۋىياتسىيە قوماندانلىق - كونترول مەركىزى، شىئەن سۈنئىي ھەمراھنى كۆزىتىش - كونترول مەركىزى ۋە جىۈچۈەن سۈنئىي ھەمراھ قويۇپ بېرىش مەركىزىگە يېقىن جايدىكى يۆتكىلىشچان قويۇپ بېرىش سۇپىلىرىدىن قويۇپ بېرىلگەندى.

بىر نەچچە مىنۇت ئىچىدە، بەش دانە GPS سۈنئىي ھەمراھى كۆكۈم - تالقان قىلىنىپ، لەيلەپ يۈرگەن پارچىلارغا ئايلىنىپ قالدى. ئامېرىكا ئارمىيەسىنىڭ ئاسىيادىكى يول باشلاش ۋە توغرا نىشانلاش سىستېمىسىنىڭ يۈرۈكى ئەنە شۇ رەۋىشتە سوقۇشتىن توختىدى. تىنچ ئوكياندا ھەرىكەت قىلىۋاتقان ئاۋىياماتىكلار بىلەن ياپونىيەنى بازا قىلغان، ئېجىس (Aegis) ئۇرۇش

سىستېمىسى سەپلەنگەن ئۇرۇش پاراخوتلىرى دەرهال GPS سىگنالىنىڭ يوقاپ كەتكەنلىكىنى بايقىدى.

ئۇنىڭدىن كېيىن، خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى «دوڭنىڭ 3» تىپلىق سۈنئىي ھەمراھقا قارشى باشقۇرۇلىدىغان بومبىدىن بەشنى قويۇپ بەردى. «دوڭنىڭ 3» خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ماس قەدەملىك سۈنئىي ھەمراھلارنى ۋەيران قىلىشقا ئىشلىتىلىدىغان، ئەڭ ئىلغار سۈنئىي ھەمراھقا قارشى قورالدىر. بۇ باشقۇرۇلىدىغان بومبىلار «كەڭ چاستوتىلىق سۈنئىي ھەمراھ ئالاقە تورى» نىڭ سۈنئىي ھەمراھلىرىدىن ئۈچىگە ۋە ئالەم بوشلۇقى ئۆلتىرا قىزىل نۇر سىستېمىسىنىڭ سۈنئىي ھەم-

راھلىرىدىن ئىككىگە دەل تەڭدى. بۇ سۈنئىي ھەمراھلارنىڭ يوقىتىلىشى پۈتۈن تىنچ ئوكيان قوماندانلىق شىتابىدىكى ھەربىي ئالاقىنى ۋە باشقۇرۇلىدىغان بومبا ئاگاھلاندىرۇشنى كاشىلىغا ئۇچراتتى.

بۇ سۈنئىي ھەمراھلار يوقىتىلغاندىن كېيىن، گېنېرال جاڭ شېڭمىن تەيۋەننى ئىشغال قىلىش ھەرىكىتىنى باشلاشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئامېرىكا ئارمىيەسى بۇ تاجاۋۇزنى توسۇشقا ئامالسىز ئىدى. يۇقىرىقى سىنارىيە توقۇلما بولسىمۇ، ئەمما ئۇ - نىڭدا تەسۋىرلەنگىنى خىتاينىڭ سۈنئىي ھەمراھقا قارشى قوراللارنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغان مەخپىي پىلاندىن شەكىللەنگەن ئىنتايىن رېئال تەھدىتتۇر.

☆ بەشىنچى باب ☆ ئالەم بوشلۇقىدىكى قاتىل خەنجىرى

«خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى ئامېرىكانى ئۇرۇشتا يېڭەلەشى ئۈچۈن، ئالەم بوشلۇقىدا ھۇجۇم قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە <قاتىل خەنجىرى> قوراللىرىغا ئىگە بولۇشى لازىم».

-قۇرۇقلۇق ئارمىيە پولكوۋنىكى لى داڭۋاڭ، «ئالەم بوشلۇقى ئۇرۇشى»، 2001

خىتاي ئامېرىكانىڭ ۋە خەلقئارانىڭ بىخەتەرلىكىگە شەكىللەندۈرۈۋاتقان تەھدىت رېئال، شۇنداقلا بارغانسېرى كۈچەيمەكتە. ئۇ بىزنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تورلاشقان جەمئىيىتىمىزنى قالايمىقانلاشتۇرۇشقا ئىشلىتىلگەن نەقىدە نەچچە ئون مىليونلىغان ئامېرىكالىقنى مۇشكۈلاتقا دۇچار قىلالايدىغان، سۈنئىي ھەمراھنى ۋەيران قىلىدىغان باشقۇرۇلىدىغان بومبىلار، لازېر ئاپپاراتلىرى ۋە تور ھۇجۇمى ئىقتىدارىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئامېرىكا ھازىر ، ئالاقە، ترانسىپورت، مالىيە ۋە خىتاي بىلەن بولغۇسى توقۇنۇشتا ئىستراتېگىيەلىك رول ئوينايدىغان باشقا جەھەتلەردە سۈنئىي ھەمراھقا بەكلا تايىنىپ قالماقتا.

ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقى باش مەسلىھەتچىلەر بۆلۈمى ئىستىخبارات كومىتېتى 2018 - يىلى 1 - ئايدا «مۇتلەق مەخپىي» دەپ بېكىتكەن دوكلاتتىكى ئاگاھلاندىرۇشلار ھەرگىزمۇ توقۇلما ئەمەس. بۇ دوكلاتتا خىتاي بىلەن رۇسىيەنىڭ سۈنئىي ھەمراھقا قارشى باشقۇرۇلىدىغان بومبا ۋە باشقا ئالاقىدار قوراللارنى ياساپ چىققانلىقى، شۇنداقلا پات يېقىندا ئامېرىكانىڭ تۆۋەن ئوربىتادىكى ھەرقانداق سۈنئىي ھەمراھنى ۋەيران قىلىش ئىقتىدارىنى ھازىرلايدىغانلىقى ئاشكارىلانغان. دوكلاتتا تۈزۈت قىلىپ ئولتۇرماستىن، 2020 - يىلىغا بارغاندا «خىتاي بىلەن رۇسىيە ئامېرىكانىڭ تۆۋەن ئوربىتادىكى ھەرقانداق سۈنئىي ھەمراھلىرىنى ئېغىر دەرىجىدە پالەچلەندۈرۈش ياكى ۋەيران قىلىشقا قادىر بولالايدۇ» دېيىلگەنىدى. مەزكۇر J-2 دوكلاتى دۆلەتلىك ئىستىخبارات مۇدىرى دانيېل كوۋىتس (Daniel Coats) نىڭ 2018 - يىلى بەشىنچى ئايدىكى شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان، ئەمما بۇ قەدەر كونكرېت بولمىغان ئاگاھلاندىرۇشقا ئوخشاپ كېتەتتى. ئۇ دۆلەت مەجلىسىگە «مۆلچەرىمىزچە، رۇسىيە بىلەن خىتاي ئۆزلىرىنى ئامېرىكانىڭ ھەربىي، پۇقراۋى ياكى تىجارەت خاراكتېرلىك ئالەم بوشلۇقى سىستېمىلىرىدىن مەنبەلەنگەن ھەربىي ئۈستۈنلۈكىگە تاقابىل تۇرۇشقا

موھتاج دەپ ئويلىماقتا ۋە ئۆزلىرىنىڭ كەلگۈسى ئۇرۇش نەزەرىيەسىنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە، سۈنئىي ھەمراھ سىستېمىسىغا ھۇجۇم قىلىشنى بارغانسېرى كۆپ ئويلاشماقتا. بۇ ئىككىلا دۆلەت ئامېرىكانىڭ ھەربىي ئۈستۈنلۈكىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن سۈنئىي ھەمراھقا قارشى قوراللارنى كەڭ كۆلەمدە تەرەققىي قىلدۇرۇشنى توختاتمايدۇ» دېگەندى.

ئارىدىن بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، كوۋىتتىن خىتاينىڭ بۇ جەھەتتە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ كەتكەنلىكىنى، بىر تەرەپتىن مۇناپىقلارچە قورال تىزگىنلەش كېلىشىمى ئىمزالاشنى تەلەپ قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئالەم بوشلۇقى ھەربىي قىسىملىرىنى مەشقلەندۈرگەچ، ئامېرىكانىڭ ۋە ئىتتىپاقداش ئالەم بوشلۇقى سىستېمىلىرىغا نەھدىت سېلىش ئۈچۈن سۈنئىي ھەمراھقا قارشى يېڭى قوراللارنى ئورۇنلاشتۇرۇۋاتقانلىقىنى ئېيتتى.

ئۇنىڭ 2018 - يىلىدىكى سۆزى ئامېرىكا ئىستىخبارات ساھەسىدىكىلەرنىڭ خىتاي بىلەن رۇسىيەدىن كېلىدىغان، سۈنئىي ھەمراھقا قارشى قوراللارنىڭ تەھدىتىنى تۇنجى قېتىم جامائەتچىلىككە ئاشكارىلىشى ئىدى. ھالبۇكى، خىتاينىڭ بۇ خىل قوراللارنى «دوڭنىڭ 3» كە ئوخشاش بىۋاسىتە ئۆزلەيدىغان سۈنئىي ھەمراھقا قارشى باشقۇرۇلىدىغان بومبا، شۇنداقلا سۈنئىي ھەمراھنىڭ ھەرىكىتىگە كاشىلا تۇغدۇرىدىغان لازېر ئاپپاراتلىرى ۋە ئېلېكترونلۇق كاشىلا دولقۇنى تارقاقچۇق ھەم كىچىك ھەرىكەتچان سۈنئىي ھەمراھلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. خىتاي ئارمىيەسى يەنە ئۆزىنىڭ قورقۇنچلۇق تور ھۇجۇمى ئىقتىدارىنى ئىشقا سېلىپ، ئامېرىكانىڭ سۈنئىي ھەمراھ ھەرىكەتلىرىگە كاشىلا تۇغدۇرۇش ياكى پالەچلەندۈرۈشنىمۇ پىلانلىماقتا.

كوۋىتتىن يەنە «خىتاينىڭ ئۆزىنىڭ تۆۋەن ئوربىتادىكى سۈنئىي ھەمراھىدىن بىرنى پاقىلىۋەتكىنىگە ئون يىل بولغاندا، ئۇنىڭ يەردىن قويۇپ بېرىلىدىغان سۈنئىي ھەمراھقا قارشى باشقۇرۇلىدىغان بومبىسىمۇ خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئىچىدە ئۇرۇشقا ئىشلەتكىلى بولىدىغان سەۋىيەگە كەلگەن بولۇشى مۇمكىن» دېگەندى. ئۇ يەنە خىتاينىڭ «شى يەن 7» گە ئوخ-

شاش، ئوربىتادىكى سۈنئىي ھەمراھلارنى چىقىۋېتىش ياكى ۋەيران قىلىۋېتىش ئۈچۈن مېخانىك قول سەپلەنگەن كىچىك سۈنئىي ھەمراھلىرىنىڭ بېيجىڭنىڭ سۈنئىي ھەمراھقا قارشى قوراللارنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكى، ئەمما ئۇلارنىڭ قالدۇق تازىلاش سۈنئىي ھەمراھنى (مەخپىي) ياساپ چىققىنىدەك، سۈنئىي ھەمراھ قوراللارنى مەخپىي تەرەققىي قىلدۇرۇۋاتقانلىقى ھەققىدە ئاگاھلاندىغانىدى.

خىتاينىڭ ئۆتكەن بىر قانچە يىلدىكى ھەربىي تەڭشەشلىرى «خىتاينىڭ ئالەم بوشلۇقى سىستېمىسى ۋە مۇلازىمەتلىرىگە ھۇجۇم قىلىش بىلەن باشقا ساھەلەردىكى ھەربىي ھەرىكەتلەرنى بىرلەشتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان ئۇرۇش قىلغۇچى قىسىملارغا بارغانسېرى دىققىتىنى مەركەزلەشتۈرۈۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. خىتاي سۈنئىي ھەمراھنى تەكشۈرۈش، رېمونت قىلىش، ئۇنىڭغا يېقىلغۇ تولۇقلاش دېگەندەك ئۇرۇشقا ئىشلىتىلمەيدىغان تېخنىكىلارنىمۇ دۈشمەننىڭ ئالەم ئۇچقۇلىرىغا قارشى ئىشلىتەلەيدۇ» دەيدۇ كوۋىتتىن (1).

خىتاي ئامېرىكانىڭ ئالەم بوشلۇقى قوراللارنى ياساشنى توسۇش ئۈچۈن، ئالەم بوشلۇقىنىڭ قورالسىزلاندۇرۇلۇشىنى ۋە «ئالەم بوشلۇقى قوراللارنى باشتا ئىشلەتمەسلىك» نى تەلەپ قىلىدىغان خەلقئارالىق كېلىشىمنى ئىمزالانقۇزۇش مەقسىتىدە، رۇسىيە بىلەن بىرلىشىپ خەلقئارالىق ئۇچۇر ھەرىكىتى قوزغىدى. مەزكۇر ئۇرۇنۇش ئامېرىكانىڭ ئالەم بوشلۇقى مۇداپىئەسى تەرەققىياتىنى ئاستىلىتىش ۋە چەكلەشنى مەقسەت قىلغان خاتا ئۇچۇر تارقىتىش ھەرىكىتىدۇر. كوۋىتتىن بۇ ئۇرۇنۇشنىڭ پەقەت بىر كازىبلىق ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، «بۇ خىل كېلىشىم نۇرغۇن قوراللارنى چەكلىمەگەچكە، (خىتاي بىلەن رۇسىيە) ئاشكارا سورۇنلاردا <ئالەم بوشلۇقى تىنچ ساھە بولۇشى كېرەك> دەپ جار سېلىپ قويۇپ، ئاستىرتتىن ئالەم بوشلۇقىدا ئۇرۇش قىلىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىۋېرىدۇ» دەيدۇ (2).

تۆۋەن ئوربىتا سۈنئىي ھەمراھلىرى يەرشارىدىن 100 مىلدىن 1242 مىلغىچە بولغان ئېگىزلىكتە ھەرىكەت قىلىدۇ ۋە رازۋېتكا قىلىشقا، قۇرۇقلۇق ۋە

ئوكيانلارنى كۆزىتىشكە ئىشلىتىلىدۇ. مەزكۇر تۆۋەن ئوربىتا سۈنئىي ھەمراھلىرى توقۇنۇش ياكى كىرىزىس يۈز بەرگەندە، دۇنيا مىقياسىدا قوشۇنلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن جەڭگاھ ھازىرلاشقا ئىشلىتىلىدىغان ھالقىلىق ھەربىي ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئىرىدىي (Iridium)، يەرشارى يۇلتۇزى (Globalstar) ۋە ئوربىكوم (Orbcomm) قاتارلىق ھاۋارايى كۆزىتىش ۋە ئالاقە سۈنئىي ھەمراھلىرى تۆۋەن ئوربىتادا ھەرىكەت قىلىدۇ.

بىر يۈرۈش ھالقىلىق ئىستىخبارات ۋە ھەربىي ئالاقە سۈنئىي ھەمراھلىرى يۈكسەك ئېللىپسىسىمان ئوربىتادا ھەرىكەت قىلىدىغان بولۇپ، مەزكۇر ئوربىتادىكى سۈنئىي ھەمراھلار ئېللىپسىسنىڭ يەرشارىغا يېقىن نۇقتىسىغا كەلگەندە، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىش ئاسانلىشىپ كېتىدۇ. بۇ تۆۋەن ئوربىتا سۈنئىي ھەمراھلىرىنىڭ ھەممىسى خىتاينىڭ سۈنئىي ھەمراھقا قارشى قوراللىرىنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىماقتا.

J-2 دوكلاتىدىكى ئاگاھلاندۇرۇشلار ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ بىر ئايدىن كېيىن، خىتاي ئۆزىنىڭ ھەقىقەتەن سۈنئىي ھەمراھقا قارشى «قاتىل خەنجىرى» بارلىقىنى پۈتۈن دۇنياغا بىلدۈرۈپ قويدى. ئۇلار 2018 - يىلى 2 - ئاينىڭ بېشىدا، ئەڭ ئىلغار توسقۇ بولغان «دوڭنىڭ 3» تىپلىق باشقۇرۇلىدىغان بومبىنى سىناق قىلدى. مەن ئىستىخبارات مەنبەلىرىگە ئاساسلىنىپ، بۇ خەۋەرنى ئەڭ دەسلەپتە خەۋەر قىلدىم. شۇ قېتىملىق سىناقنىڭ رەسىملىرى خىتايدا تورلارغا چىقىرىلغان بولۇپ، رەسىمدە باشقۇرۇلىدىغان بومبىنىڭ ئارقىسىدىكى ھاۋادا قالغان ئاق قۇيرۇق سىزىق كۆرۈنۈپ تۇراتتى. خىتاي 2007 - يىلىدىكى سۈنئىي ھەمراھقا قارشى سىناقتا خەلقئارانىڭ قاتتىق تەنقىدىگە ئۇچراپ كەتكەچكە، بۇ قېتىم تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىپ، شۇ قېتىمقى سۈنئىي ھەمراھقا قارشى باشقۇرۇلىدىغان بومبا سىناقىنى نىسبەتەن تەھدىتسىز بولغان مۇداپىئەلىنىش تىپىدىكى باشقۇرۇلىدىغان بومبا سىناقى قىلىپ كۆرسەتمەكچى بولدى. بۇ باشقۇرۇلىدىغان بومبىنىڭ سۈنئىي ھەمراھقا قارشى قوراللىق خۇسۇسىيىتىنى ئامېرىكا ئىستىخبارات دائىرىلىرىگە بىلىندۈرمەسلىك ئۈچۈن، ئېگىز ئاتموسفېرادا يەنە

بىر نىشانلانغان باشقۇرۇلىدىغان بومبىغا سوقۇلدى. ئامېرىكا دۆلەت بىخەتەرلىكى ئەمەلدارلىرى «دوڭنىڭ 3» تىپلىق باشقۇرۇلىدىغان بومبىنىڭ مۇداپىئە خۇسۇسىيىتىنىڭ پەقەتلا بىر نەپەرگە ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلىدى.

2018 - يىلى 2 - ئايدىكى سىناق ئامېرىكا ھەربىي ۋە دۆلەت مۇداپىئە ساھەسىنىڭ رەھبەرلىرى ئۈچۈن ئويغىتىش خاراكتېرلىك ئاگاھلاندۇرۇش ئىدى. چۈنكى، شۇ قېتىملىق سىناق خىتاينىڭ ھەربىي ئىقتىدار جەھەتتە ئامېرىكا بىلەن بەسلىشىشنىڭ ئورنىغا، ئامېرىكاغا قارشى غەيرىي سىمپىترىك ئۈستۈنلۈكنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتەتتى. «بۇ سۈنئىي ھەمراھقا قارشى باشقۇرۇلىدىغان بومبا سىناقى خىتاينىڭ بىزگە (ھەربىي جەھەتتە) يېتىشىۋېلىشقا ئەمەس، بىزدىن ھالقىپ كېتىشكە ئۇرۇنۇۋاتقانلىقىنىڭ ئىپادىسىدۇر» دېگەندى بىر دۆلەت مۇداپىئە ئەمەلدارى.

ئامېرىكا ئىستراتېگىيەلىك قوماندانلىق شىتابىنىڭ قوماندانى، يەنى سۈنئىي ھەمراھقا قارشى ئىستراتېگىيەلىك مۇداپىئە ئىشلىرىغا مەسئۇل شەخس، ھاۋا ئارمىيە گېنېرالى جون ھايتېن (John Hyten) ئامېرىكا سۈنئىي ھەمراھلىرى ھۇجۇم ئالدىدا تولىمۇ ئاجىز، شۇنداقلا ئالەم بوشلۇقى ئۇرۇشىنىڭ تەھدىتى بارغانسېرى كۈچىيىۋاتىدۇ، دەپ قارايدۇ. «بىزنىڭ ئالەم بوشلۇقى تېخنىكىمىز ئىنتايىن ئۈنۈمدار، ئەمما بەكلا كونا. شۇنداقلا (بىزنىڭ ئالەم بوشلۇقى سىستېمىمىز) رىقابەتلىك مۇھىتقا كۆرە بەرپا قىلىنمىغان (يەنى بىز بۇ سىستېمىنى قۇرغاندا، ئالەم بوشلۇقى تەھدىتى دەيدىغان نەرسە مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، ت). شۇڭا ئامېرىكا ئارمىيەسى بۇ ئىشقا (كۈچىيىۋاتقان ئالەم بوشلۇقى تەھدىتىگە) جىددىي ئىنكاس قايتۇرۇشى كېرەك» دەيدۇ ئۇ (3).

بۇ ھەقتىكى ئەڭ قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇش شۇنىڭدىن نەچچە يىل بۇرۇن ھاۋا ئارمىيە گېنېرالى، ھاۋا ئارمىيەسى ئالەم بوشلۇقى قوماندانلىق شىتابىنىڭ قوماندانى جون رايىموند (John raymond) تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. ئۇ ئامېرىكانىڭ ھۇجۇم ئالدىدا ئاجىز قالدىغان سۈنئىي ھەمراھلىرىنىڭ تۆۋەن ئوربىتىدا ئەمەسلىكىنى ئېيتىپ، 2015 -

يىلى ئۈچىنچى ئايدا دۆلەت مەجلىسىگە «بىز ھەرقانداق ئوربىتادىكى ھەرقانداق سۈنئىي ھەمراھ تەھدىتكە ئۇچرايدىغان ۋەزىيەتكە تېز سۈرئەتتە يېقىنلىشىۋاتىمىز» دېگەندى. 2019 - يىلى ئۈچىنچى ئايدا، ترامپ رايوندى ئامېرىكا ئالەم بوشلۇقى قوماندانلىق شتابىنىڭ قوماندانلىقىغا تەيىنلىدى، بۇ ئامېرىكا ئالەم بوشلۇقى ئۇرۇشى ئۈچۈن نەسىس قىلغان تۇنجى قوماندانلىق شتابى ئىدى.

بەش بۇرچەكلىك بىنانىڭ دۆلەت مۇداپىئە پەنلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن ئاشكارىلانغان تېخىمۇ كۆپ تەپسىلاتلار ئامېرىكا سۈنئىي ھەمراھلىرىنىڭ ئېلېكترونلۇق كاشلا دولقۇنى ئالدىدىكى ئاجىزلىقىنىڭ ھەقىقىي بىر كىرىس ئىكەنلىكىنى دەلىللىدى. مەزكۇر كومىتېت خەلقئارالىق ھەرىكەتلەردە ئىشلىتىلىدىغان ھەربىي ئالاقە سۈنئىي ھەمراھلىرىنىڭ «(سۈنئىي ھەمراھقا قارشى قوراللارنىڭ) يېنىكى ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولىدىغان، ئېغىرى ۋەيران قىلغۇچ خاراكتېرلىك، ھەددى - ھېسابسىز خىرىسىغا دۇچ كېلىدىغان» لىقىنى يەكۈنلەپ چىقتى.

مەزكۇر كومىتېت يەنە «سۈنئىي ھەمراھ ئالاقىسىگە قارشى مۆلچەرلەنگەن ۋە پىلانلانغان ئېلېكترونلۇق تەھدىت يېقىنقى بىر قانچە يىلدا شىددەت بىلەن كۈچەيدى، شۇنداقلا يېقىن كەلگۈسىگىچە داۋاملىق كۈچىيىدۇ» دېدى.

«زامانىۋى ئېلېكترونلۇق ئۇرۇش، ھەرىكەتچان-لىق، ئالەم بوشلۇقى ۋە تور ئىقتىدارى جەھەتلەردىكى تېز ئېشىش ۋە ئىلگىرىلەشلەر بىزنىڭ ئۇچۇر ئۈستۈنلۈكىنى ساقلاش ئىقتىدارىمىزغا خىرىس قىلىۋاتىدۇ. ئېغىر بېسىم ئاستىدا قالغان ئەھۋالدا، ئېلېكترونلۇق كاشلا دولقۇنى پۈتۈن سودا سۈنئىي ھەمراھلىرىنىڭ ۋە كۆپىنچە دۆلەت مۇداپىئەسى سۈنئىي ھەمراھلىرىنىڭ ئالاقىسىنى كاردىن چىقىرايلىدۇ». مەزكۇر كومىتېت يەنە «بۇ چوقۇم جىددىي ھەل قىلىنىشى كېرەك بولغان كىرىس دەپ قارىلىشى كېرەك» دەپ ئاگاھلاندۇردى.

پىرىدېنت دونالد ترامپ ھۆكۈمىتى سۈنئىي ھەمراھلارنى ھۆجۈمدىن قوغداشنىڭ ئىستراتېگىيەلىك زۆرۈرىيىتىنى تەكىتلەشكە

تىرىشتى. مەزكۇر ھۆكۈمەت ئېلان قىلغان 2017 - يىللىق دۆلەت بىخەتەرلىكى ئىستراتېگىيەسىدە سۈنئىي ھەمراھلارنى قوغداش ئامېرىكانىڭ ھالقىلىق مەنپەئەتى قىلىپ بېكىتىلىپ، (ئامېرىكانىڭ رەقەبلىرىگە ۋە ئىلگىرىكى بوشاڭ ئىستراتېگىيەلەرگە، ت) خىرىس ئېلان قىلىندى. بۇ بايانات ئامېرىكانىڭ مەزكۇر سىستېمىلارنى قوغداش ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىشتىن يانمايدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. مەزكۇر ئىستراتېگىيەدە «بىزنىڭ ئالەم بوشلۇقى قۇرۇلمىمىزدىكى ھالقىلىق تەركىبلەرگە قىلىنغان، شۇنداقلا ئامېرىكانىڭ ئۇشبۇ ھالقىلىق مەنپەئەتىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدىغان ھەرقانداق زىيانلىق توسقۇنلۇق ياكى ھۆجۈمغا ئۆزىمىز خالىغان ۋاقىت، خالىغان جاي، خالىغان شەكىل، خالىغان ساھەدە قايتۇرما زەربە بېرىمىز» دېيىلدى.

ئامېرىكا ھۆكۈمىتى خىتابىنىڭ ئالەم بوشلۇقى قوراللىرىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ياسىلىدىغان قوراللارنىڭ تىپلىرىنى جامائەتچىلىككە ئاشكارىلاپ باقمىدى. ئەمما، 2008 - يىلى خىتاي ۋەيران قىلغۇچ سۈنئىي ھەمراھقا قارشى باشقۇرۇلىدىغان بومبا سىنىقىنى قىلىپ بىر قانچە ئايدىن كېيىن، ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقى تەييارلىقسىزلا دۇنياغا سۈنئىي ھەمراھقا قارشى تۇرۇش ئىقتىدارىنى نامايەن قىلدى. ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيەسى بىر قانچە ئاي ئىچىدە SM-3 تىپلىق باشقۇرۇلىدىغان بومبىنى توسىدىغان سىنارەندى ئۆزگەرتىپ، دۆلەتلىك رازۋېتكا ئىدارىسىنىڭ چۈشۈۋاتقان سۈنئىي ھەمراھنى تۆۋەن ئوربىتادا ۋەيران قىلىشقا ئىشلەتتى. شۇنىسى ئېنىقكى، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى مەخپىي بەلگىسى «كۆيگەن قىروۋ» بولغان شۇ قېتىملىق ھەرىكەت ئارقىلىق ئۆزىنىڭمۇ سۈنئىي ھەمراھقا قارشى باشقۇرۇلىدىغان بومبىسى بارلىقىنى ئېنىق بىلدۈرگەندى.

خىتابىنىڭ 2018 - يىلىدىكى «دوڭنىڭ 3» باشقۇرۇلىدىغان بومبا سىنىقى ئۇلارنىڭ ئەڭ كەمىدە تۆتىنچى قېتىملىق سۈنئىي ھەمراھقا قارشى باشقۇرۇلىدىغان بومبا سىنىقى ئىدى ۋە مەزكۇر قورال پروگراممىسىنىڭ ئەمەلىي ئۇرۇشتا

ئىشلەتكىلى بولىدىغان سەۋىيەگە يېقىنلىشىپ قالغانلىقىنى كۆرسىتەتتى. ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى «دوڭنىڭ 3» باشقۇرۇلىدىغان بومبا سىناقلىرى 2015 - يىلى 10 - ئايدا، 2016 - يىلى 12 - ئايدا ۋە 2017 - يىلى 8 - ئايدا قىلىنغانىدى. مەزكۇر باشقۇرۇلىدىغان بومبىنىڭ كۈچى تېخى ئېنىق بىلىنمىگەن يوق. لېكىن، ئۇنىڭ قويۇپ بېرىلىشى ۋە ئۇچۇشىغا ئالاقىدار ئۇچۇرلارنى مەنبە قىلغان ئىستىخبارات مۆلچەرلىرىگە كۆرە، «دوڭنىڭ 3» تىپلىق باشقۇرۇلىدىغان بومبا 1200 مىل ئەتراپىدىكى نۆۋەن ئوربىتادىن ئارتىپ 22300 مىل ئېگىزلىكتىكى يۇقىرى ئوربىتىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى بارلىق سۈنئىي ھەمراھلارنى نىشانغا ئالالايدىكەن.

شۇنىڭغا ئوخشاشلا يەنە بىر ئېغىر تەھدىت 2013 - يىلى 8 - ئايدا ئوتتۇرىغا چىقتى. ئامېرىكا ئىستىخبارات دائىرىلىرى تۇنجى قېتىم خىتاينىڭ كەلگۈسى ئالەم بوشلۇقى ئۇرۇشىغا ئىشلىتىلىدىغان كىچىك تىپتىكى ھەربىي ئاكتىكا سۈنئىي ھەمراھلىرىنى مەشىقلەندۈرۈۋاتقانلىقىنى بايقىغاندا، مەن «خىتاي سۈنئىي ھەمراھقا قارشى سۈنئىي ھەمراھتىن ئۈچىنى قويۇپ بەردى» دېگەن خەۋەرنى ئېلان قىلغانىدىم. بۇ ئۈچ كىچىك سۈنئىي ھەمراھ 2013 - يىلى 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى شەنشى ئۆلكىسىدىكى تەييۈەن سۈنئىي ھەمراھ قويۇپ بېرىش مەركىزىدىن، Long March-4C تىپلىق ياردەمچى راکېتانىڭ ياردىمىدە قويۇپ بېرىلگەن. كېيىنچە بۇ سۈنئىي ھەمراھلارنىڭ ئالەم بوشلۇقىدا خىتاينىڭ ئامېرىكا سۈنئىي ھەمراھلىرىغا قارشى ئالەم بوشلۇقى ئۇرۇشىغا تەييارلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بىنورمال ھەرىكەتلەرنى قىلىۋاتقانلىقى بايقالدى. «شى يەن 7»، «چۇڭشىن 3» ۋە «شىجىيەن 3» تىپلىق بۇ سۈنئىي ھەمراھلارنىڭ ئېغىرلىقى 22 قىلىق (تەخمىنەن ئون كىلوگرام) ياكى ئۇنىڭدىنمۇ يېنىكرەك ئىدى.

خىتاينىڭ شۇ يىلى بىر قانچىلىغان سۈنئىي ھەمراھ قويۇپ بېرىشى كىلىنتون ھۆكۈمىتىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا خىتايغا قاراتقان سىياسىتىنىڭ نەقەدەر خاتا بولغانلىقىنى يەنە بىر قېتىم گەۋدىلەندۈردى. كىلىنتون ھۆكۈمىتى 1990 - يىللاردا خىتايغا ئالەم بوشلۇقى ۋە سۈنئىي ھەمراھ تېخنىكىلىرىنى ئېكسپورت قىلىش چەكلىمىلىرىنى

بوشاشتۇرغانىدى. خىتاي بىر قانچە يىل ئىچىدىلا، ئامېرىكا سۈنئىي ھەمراھ ياسىغۇچىلىرى بىلەن بولغان ھەمكارلىقتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئۇزاق مۇساپىلىك باشقۇرۇلىدىغان سىنارەدلىرىنىڭ تايىنىشچانلىقىنى كۈچەيتتى ۋە بىر سىنارەد ئارقىلىق بىر قانچىلىغان ئوقىيىشى قويۇپ بېرەلەيدىغان سەۋىيەگە كېلىۋالدى. موتورولا (Motorola) شىركىتى خىتاي بىلەن ھەمكارلىشىپ، ئىرىدىي (Iridium) ناملىق ئالاقە سۈنئىي ھەمراھنى خىتاينىڭ «ئۇزۇن سەپەر» ناملىق ياردەمچى راکېتاسى ئارقىلىق قويۇپ بەرگەندى. خىتاي موتورولا شىركىتىدىن ئالەم بوشلۇقىدا ھەرىكەت قىلىدىغان ۋە بىر قانچىلىغان سۈنئىي ھەمراھنى تېگىشلىك ئوربىتىغا جايلاشتۇرۇپ قويىدىغان، يەرلىك ئەقلىي سۈنئىي ھەمراھ تەقسىلمگۈچىسى ياساشقا كېرەكلىك مۇئەييەن تېخنىكىلارغا ئېرىشتى.

دۆلەتلىك ئاۋىياتسىيە ئىستىخبارات مەركىزىنىڭ بىر مەخپىي دوكلاتىدا ئاشكارىلىنىشىچە، خىتاي 1996 - يىلىلا سۈنئىي ھەمراھقا قارشى قوراللارنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ياردىمى تېگىدىغان ئەقلىي تەقسىملىگۈچىلەرنى ياساشقا باشلىغان.

موتورولا شىركىتىنىڭ تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىپ نىپ ياساپ چىقىلغان ئەقلىي تەقسىملىگۈچىنىڭ بىر قانچە ئالاقە سۈنئىي ھەمراھنى ئوربىتىغا چىقىرىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، قاتتىقلاشتۇرۇلغان يېقىلغۇ ئىشلىتىلىدىغان رېئاكتىپ مانىۋېر ئايروپىلانلىرىغا، (يول باشلاش سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان) ئاۋىياتسىيە ئۈسكۈنىلىرىگە ۋە يىراقتىن ئۆلچەش سىستېمىسىغا ئىشلىتىلگەنلىك مۇمكىنچى. لېكىنمۇ نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەزكۇر تېخنىكا خىتاينى ئوربىتادا ئەركىن ھەرىكەت قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلدى، ھالبۇكى خىتاي ئىلگىرىكى ئالەم بوشلۇقى قويۇپ بەرگۈچىلىرى ئارقىلىق بۇ ئىشنى قىلالمايتتى. خىتاي بۇ ئەقلىي تەقسىملىگۈچىگە ئازراق ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپلا، ئۇنى يادرو باشقۇرۇلىدىغان بومبىنى قويۇپ بېرىشكە ئىشلىتىلىدىغان، كۆپ ئوقىيىشلىق ئارقىدىن ئىتتىرىش قورالىغا ئايلاندۇردى. ئەڭ ئاخىرىدا، مەزكۇر ئىستىخبارات دوكلاتى (6)، خىتاينىڭ مەزكۇر ئەقلىي تەقسىملى-

گۈچكە ئايىنىپ، ئالەم بوشلۇقىدا ئادەملىك ئالەم ئۇچقۇلىرى بىلەن «ئوخشاش ئوربىتىلىق، سۈنئىي ھەمراھقا قارشى قورال»نى ئۇچراشتۇرۇش ئىمكانىغىمۇ ئىگە بولالايدىغانلىقى ھەققىدە ئاگاھلاندۇرغان.

2013 - يىلى ئۈچ كىچىك سۈنئىي ھەمراھنىڭ قويۇپ بېرىلىشى بىلەن، نەق ئاشۇنداق ئىش يۈز بەردى. گەرچە 17 يىلغا سوزۇلغان بولسىمۇ، خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى موتورولا شىركىتى لايىھەلىگەن سۈنئىي ھەمراھ قويۇپ بەرگۈچنى ياساپ چىققاندىن كېيىن، ئاخىرى يەنىلا ھەرىكەتچان مىكرو سۈنئىي ھەمراھلارنى سۈنئىي ھەمراھقا قارشى قورال سۈپىتىدە ئالەم بوشلۇقىغا ئوڭۇشلۇق چىقىرىشقا باشلىدى. بۇ ئەمدىلىكتە ئامېرىكانىڭ مۇداپىئە سۈنئىي ھەمراھلىرىغا ئەمەس، بەلكى ئاپتوماتىك پۇل ئېلىش ماشىنىسىدىن پۇل ئېلىشتىن تارتىپ، كىنو كۆرۈشكۈچە بولغان پۈتۈن ئىشلاردا سۈنئىي ھەمراھقا ئېغىر دەرىجىدە بېقىنىدىغان ئامېرىكا جەمئىيىتىگىمۇ تەھدىت شەكىللەندۈرگەن ئىستراتېگىيەلىك خاتالىق بولغانىدى.

بۇ ئۈچ سۈنئىي ھەمراھنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن بەك دىققەتنى تارتقىنى «شىجىيەن 15» ئىدى. ئۇچىلا سۈنئىي ھەمراھقا (ئالەم بوشلۇقىدا) بىمالال ھەرىكەت قىلالىشى ئۈچۈن كىچىك رېئاكتىپ ئايروپىلان سەپلەنگەندىن سىرت، پەقەت «شىجىيەن 15» كىلا ئۇچىدا قىسقىچى بار مېخانىك قول سەپلەنگەنىدى. بۇ مېخانىك قول باشقا سۈنئىي ھەمراھلارغا ھۇجۇم قىلىش، ئۇلارنى تۇتۇۋېلىش ياكى ھالقىلىق زاپچاسلىرىنى چېقىۋېتىش ئۈچۈن سەپلەنگەن دەپ قارالماقتا.

ئامېرىكالىق مەلۇم بىر ئىستىخبارات ئەمەلدارى ماڭا «بۇ ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئەسى ئۈچۈن ھەقىقىي خەۋپتۇر. بۇ ئۈچ سۈنئىي ھەمراھ ھەمكارلىشىپ خىزمەت قىلىدۇ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى قولى بار بىرى (شىجىيەن 15)» ھەممىدىن خەتەرلىك. بۇ خىتايىنىڭ <پلانىتلار ئۇرۇشى> پروگراممىسىنىڭ بىر قىسمى» دېدى.

بۇ ئۈچ سۈنئىي ھەمراھ يەرشارىدىن تەخمىنەن 200 مىل ئېگىزلىكتىكى ئوربىتىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئوڭۇشلۇق ھالدا ئالەم بوشلۇقىغا جايلاشتۇرۇلدى. 8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، بۇ سۈنئىي

ھەمراھلاردىن بىرى ئوربىتىسىنى تەخمىنەن 93 مىللىق ئېگىزلىككە تۆۋەنلەتتى ۋە لىنىيەسىنى ئۆزگەرتىپ، باشقا بىر سۈنئىي ھەمراھ بىلەن ئۇچراشتى. ئارقىدىن بۇ ئىككى سۈنئىي ھەمراھ ئۆزئارا 60 فوت (تەخمىنەن 18 مېتىر) ئارىلىق قالغۇدەك يېقىنلاشقاندىن كېيىن، يەنە يولغا راۋان بولۇشتى.

خىتاي 2013 - يىلى مىكرو سۈنئىي ھەمراھ قويۇپ بەرگەنگە قەدەر، ئامېرىكانىڭ دۆلەت مۇداپىئە ۋە ئىستىخبارات ئەمەلدارلىرى ئاساسلىقى خىتايىنىڭ 2007 - يىلىدىكى سۈنئىي ھەمراھقا قارشى باشقۇرۇلىدىغان بومبا سىنىقىنى ۋە شۇنىڭدىن بىر يىل كېيىن مۇداپىئە باشقۇرۇلىدىغان بومبىسى قىياپىتىدە قويۇپ بېرىلگەن يەنە بىر (باشقۇرۇلىدىغان بومبىسى) باشقۇرۇلىدىغان بومبىسىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا، ئۇلارنىڭ ھەرىكەتچان سۈنئىي ھەمراھقا ھۇجۇم قىلىش ئىقتىدارىدىن ئەنسىرەيتتى. ئەمما، «شى يەن 7» ناملىق سۈنئىي ھەمراھ يېڭى، تېخىمۇ مەخپىي ۋە شۇ ۋەجىدىن ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلىش تېخىمۇ قىيىن بولغان ھۇجۇم قابىلىيىتىنى نامايەن قىلدى. «(سۈنئىي ھەمراھتىكى) يىغىلىپ سوزۇلالايدىغان قولى (باشقا سۈنئىي ھەمراھلارنى) تېشىۋېتىش، ئوربىتىسىدىن چېقىرىۋېتىش ياكى يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان سۈنئىي ھەمراھنى تۇتۇۋېلىش دېگەندەك بىر قانچە خىل ئىشقا ئىشلەتكىلى بولىدۇ» دېگەندى ئۇ ئەمەلدار. ئەمما، خىتاي بۇ جەھەتتە قاتتىق تىزگىنلىنىدىغان دۆلەت تاراتقۇلىرى ئارقىلىق «بۇ ئۈچ سۈنئىي ھەمراھ پەقەت سۈنئىي ھەمراھلارنى ئاسراش ۋە قالدۇق توپلاش جەھەتتىكى سىناقلاردىن ئىبارەت» دېگەن خاتا ئۇچۇرنى تارقىتتى.

(ماڭا ئۇچۇر بەرگەن) ئامېرىكالىق ئەمەلدار خىتايىنىڭ بۇ ئىزاھاتىنى مەسخىرە قىلىپ: «بۇ (ھەقىقىي) سۈنئىي ھەمراھقا قارشى قورال سىنىقىدۇر» دېدى. خىتاي ئۆزىنىڭ نىشانلانغان سۈنئىي ھەمراھنى توسۇۋېلىپ، ۋەيران قىلىۋېتەلەيدىغان، ئوربىتىدا ھەرىكەت قىلىدىغان ۋەيران قىلغۇچ سۈنئىي ھەمراھلىرى ئارقىلىق مانىۋېر ئۆتكۈزگەن. ئۇ ئەمەلدار يەنە «ئۇلار ئوخشاش ئوربىتىلىق، سۈنئىي ھەمراھقا قارشى ھەرىكەتلەردە زۆرۈر بولغان تاكتىكا، تېخنىكا ۋە قەدەم باسقۇچلارنى

لىبېرال، مۇداپىئەلىنىشكە قارشى سىياسەت بەلگىلىگۈچىلەر بەش بۇرچەكلىك بىنا (دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقى) نىڭ خىتايىنىڭ سىنىقىنى ئاشكارا ئەيىبلەشنى قاتتىق چەكلىدى. بۇنىڭ پەردە ئارقىسىدىكى سەۋەب شۇكى، بۇ ئەمەلدارلار ئامېرىكا ئارمىيەسىنىڭ خىتايىنىڭ ئالەم بوشلۇقىدىكى تەھدىتىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئالەم بوشلۇقى قوراللىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىغا سەۋەب تېپىپ بېرىشنى خالىمايتتى. (ئامېرىكا ھۆكۈمىتىدىكى) بىر باياناتچى خىتايىنىڭ بۇ ئۈچ سۈنئىي ھەمراھىنىڭ ئىستراتېگىيەلىك قوماندانلىق شىتابىنىڭ تارمىقىدىكى ئالەم بوشلۇقى ئىشلىرىغا مەسئۇل بىرىكمە فۇنكسىيەلىك ئۇرۇش قىلىش شىتابى تەرىپىدىن كۆزىتىلىۋاتقانلىقىنى، «بۇنىڭ مەزكۇر تارماقنىڭ ئالەم بوشلۇقىدىكى نىشانلارنىڭ ئىزىنى قوغلاش ئۈچۈن قىلىدىغان كۈندىلىك ھەرىكەتلىرى بىلەن بىردەك» ئىكەنلىكىنى ئېيتىش بىلەن كۇپايىلەندى. 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى بۇ سۈنئىي ھەمراھلار قويۇپ بېرىلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، مەزكۇر شىتاب ئۇلارنىڭ ئىزىنى قوغلاشقا باشلىغان ۋە دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ باياناتچىسىنىڭ ئېيتقىنىدەك، «بۇ ئۈچ سۈنئىي ھەمراھىنىڭ ئۆزئارا ۋە ئالەم بوشلۇقىدىكى باشقا نىشانلارغا كۆرە نىسپىي ھەرىكەت قىلىۋاتقانلىقىنى بايقىغان».

بۇ ئالەم بوشلۇقى تەجرىبىسى ئىشلەنگەن ۋاقىتتا، ئوباما ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ ئامېرىكا بىخەتەرلىكىگە قارىتا شەكىللەنگەن بۇ خىل چەتئەل تەھدىتلىرىنى ئاشكارا مۇنازىرە قىلماسلىق «ئەنئەنە» سىگە رىئايە قىلىپ، سىناق قىلىنغان نەرسىنىڭ (ھۇجۇم تىپىدىكى) قورال ئىكەنلىكىنى جامائەتچىلىكتىن قەستەن يوشۇرغان.

«سۈنئىي ھەمراھلىرىمىز ئالەم بوشلۇقى ئۇرۇشىنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىماقتا. ئەمما، بۇ ئەھۋال ئاشكارىلانغان تەقدىردە، بولغۇسى ئالەم بوشلۇقى ئۇرۇشىغا تەييارلىق كۆرۈش ئۈچۈن، دۆلەت مۇداپىئە خامچوتىنى ئاشۇرۇشقا توغرا كېلىدىغان بولغاچقا»، ئوباما ھۆكۈمىتى ئامېرىكا خەلقىنىڭ بۇنى بىلىشىنى خالىمىغان، دېگەندى ھېلىقى

خىتايىنىڭ ئۇنىڭدىن تېخىمۇ ئىلگىرىكى مىكرو سۈنئىي ھەمراھ سىنىقىمۇ، ئۇنىڭ ئوربىتا سۈنئىي ھەمراھلىرىغا يېقىندىن ھۇجۇم قىلىشقا ئىشلىتىلىش مۇمكىنچىلىكى سەۋەبلىك خەلقئارانى تەشۋىشلەندۈرگەندى. 2008 - يىلى، خىتاي ئۆزىنىڭ «شېن جوۋ 7» ناملىق ئادەملىك ئالەم ئۇچقۇسىدىن BX-1 تىپلىق مىكرو سۈنئىي ھەمراھىدىن بىرنى قويۇپ بەرگەندى. مەزكۇر BX-1 سائىتىگە 17000 مىللىق نىسپىي سۈرئەتتە سەپەر قىلىپ، خەلقئارالىق ئالەم بوشلۇقى پونكىتىغا 15 مىل يېقىنلىقتا ھەرىكەت قىلغانىدى. بۇ تولىمۇ خەتەرلىك قىلمىش بولۇپ، بۇ خىل ئەھۋالدا بۇ ئىككىسى ئۆزئارا سوقۇشۇپ كەتسە، ئاقىۋىتى پەۋقۇلئاددە ئېغىر بولغان بولاتتى. ئامېرىكا ئىستىخبارات ساھەسىدىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى BX-1 مىكرو سۈنئىي ھەمراھ سىنىقىنى كەلگۈسىدىكى ئورتاق ئوربىتىلىق سۈنئىي ھەمراھقا قارشى ھۇجۇمنىڭ تەييارلىقى دەپ قارىغانىدى.

خىتايىنىڭ ئىچىدە بولسا، سۈنئىي ھەمراھقا قارشى ئۇرۇش پىلانى 2012 - يىلى ئېلان قىلىنغان سۈنئىي ھەمراھقا قارشى ھەرىكەت ئېنېرگىيەلىك باشقۇرۇلىدىغان بومبىنىڭ ئىشلىتىلىشىگە ئالاقىدار بىر ھەربىي دوكلاتتا ئاشكارىلانغان. بۇ دوكلاتتا خىتاي ئامېرىكانىڭ ياردىمىدە ئۆزىنىڭ سۈنئىي ھەمراھقا قارشى ئۇرۇش پروگراممىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇۋاتىدۇ، دېيىلگەندى. دوكلاتتا يەنە ئامېرىكانىڭ «يۈرۈشلۈك سۈنئىي ھەمراھ جابدۇقلىرى» دەپ ئاتىلىدىغان يۇمشاق دېتال پروگراممىسىنىڭ خىتاي ئارمىيەسىنىڭ سۈنئىي ھەمراھقا قارشى پروگراممىسىغا ئىشلىتىلىۋاتقانلىقى ئاشكارىلانغان.

مەزكۇر دوكلاتنىڭ تەرجىمە نۇسخىسىدا «سۈنئىي ھەمراھقا قارشى ھەرىكەت ئېنېرگىيەلىك باشقۇرۇلىدىغان بومبا ئىنقىلاب خاراكتېرلىك يېڭى ئۇقۇم، شۇنداقلا چۆچۈتكۈچى ئۇرۇش مېتودلىرىدىن بىرىدۇر، بۇنىڭدىن سىرت، تەقلىدىي ئالەم بوشلۇقى <سۈنئىي ھەمراھقا قارشى ھەرىكەت ئېنېرگىيەلىك باشقۇرۇلىدىغان بومبا> تەتقىقاتىغا ياردەم بېرىدۇ» دېيىلگەندى. خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ يەنە

بىر تەھلىلچىسى ئالەم بوشلۇقى زامانىۋى ئۇچۇر جەڭگاھىنىڭ «قوماندانلىق نۇقتىسى» دۇر، دېگەندى.

ختاينىڭ ھەربىي ئەسەرلىرىدە «دۈشمەننىڭ رازۋېتكا ۋە ئالاقە سۈنئىي ھەمراھلىرىنى ۋەيران قىلىش، بۇزۇۋېتىش ۋە ئۇنىڭغا كاشلا تۇغدۇرۇش» نىڭ تەخرىسزلىكى تەكىتلىنىدۇ. ختاينىڭ يەنە بىر پارچە ھەربىي ئەسىرىدە، دۈشمەننى «كۆرۈش» ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قىلىش، ئەڭ ئاۋۋال ئۇلارنىڭ سۈنئىي ھەمراھلىرىغا ھۇجۇم قىلىش كېرەكلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ختاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ بىر دوكلاتىدا «سۈنئىي ھەمراھ ۋە باشقا سەزگۈچلەرنى ۋەيران قىلىش ياكى قولغا چۈشۈرۈش دۈشمەننى جەڭگاھتىكى تەشەببۇسكارلىقتىن مەھرۇم قىلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ (باشقۇرۇلدىغان بومبىغا ئوخشاش) يۈكسەك توغرىلىقتا يول باشلاشقا موھتاج قوراللىرىدىن تولۇق پايدىلىنىشىنى مۈشكۈللەشتۈرىدۇ» دېيىلگەندى (7).

ئامېرىكا ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ ئەمەلدارلىرى ئېلېكترونلۇق كاشلا دولقۇنى تارقاقچۇق، تور ھۇجۇملىرى، لازېر ئاپپاراتى ۋە باشقۇرۇلدىغان بومبىلارنىڭ GPS سۈنئىي ھەمراھلىرىغا ئاسانلا ھۇجۇم قىلالايدىغانلىقىنى ئاشكارىلىدى. ترامپ ھۆكۈمىتىنىڭ ھاۋا ئارمىيە سېكرېتارى ھېسپېر ۋىلسون (2018 Heather Wilson) - يىلى ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ سۈنئىي ھەمراھقا قارشى ھۇجۇمدىن ساقلىنىش ئىقتىدارى تېخىمۇ كۈچلۈك، تېخىمۇ يېڭى ۋە ئىلغار GPS سىستېمىسى¹ بەرپا قىلىش ئۈچۈن تىرىشىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. ئاخىرىدا، ئامېرىكا ئارمىيەسى يېڭى «كەڭ چاستوتىلىق سۈنئىي ھەمراھ ئالاقە تورى» نى ئۆزىنىڭ كونا GPS سىستېمىسىنىڭ ئورنىغا دەستىشىنى پىلانلىماقتا. «ئەگەر سىز تېلېفونىڭىزدىكى خەرىتىنى ئېچىپ، ئورنىڭىزنى بەلگىلەيدىغان ئاشۇ كۆك نۇقتىغا قارىسىڭىز، ياكى ئاپتوماتىك پۇل ئېلىش ماشىنىسى (ATM) دىن پۇل ئالسىڭىز، (شۇنىڭ بىلىڭكى) بۇلارنىڭ ھەممىسى كولورادو سىپىرىڭس (Colorado Springs) شەھىرىدىكى (بۇ يەردە شىرىۋېر (Schriever) ھاۋا ئارمىيە بازىسىدىكى

GPS سۈنئىي ھەمراھلىرىنى كونترول قىلىش مەركىزى كۆزدە تۇتۇلغان) ئادىمى قىرىقىمۇ يەتمەيدىغان، ھاۋا ئارمىيە ئوتتۇرا ئەترىتى تەمىنلەۋاتقان مۇلازىمەتتۇر. بىز ھەركۈنى پۈتۈن دۇنيادىكى بىر مىلياردتىن كۆپرەك ئادەمنى GPS مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلەۋاتىمىز. بۇ تولىمۇ كۈچلۈك ئىقتىداردۇر، شۇنداقلا بىز بۇ سىستېمىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك چىدامچانلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىۋاتىمىز».

ختاي GPS سۈنئىي ھەمراھلىرىنىڭ ئۇرۇشتىكى قىممىتىنى پارس قولتۇقى ئۇرۇشىدىن بىلدى. ختاينىڭ 2013 - يىلىدىكى «GPS نى كاردىن چىقىرىش ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق تېخنىكىلىق دوكلاتىدا، GPS سۈنئىي ھەمراھلىرىنىڭ 1991 - يىلىدىكى پارس قولتۇقى ئۇرۇشىدا ئېتىلغان بومبىلارنىڭ سەكسەن پىرسەنتىگە يول باشلاشتا ئىشلىتىلگەن ھالقىلىق ئامىل ئىكەنلىكى جەزملەشتۈرۈلگەن. مەزكۇر تەتقىقات دوكلاتىدا «ختاي ئامېرىكانىڭ سەككىز سۈنئىي ھەمراھىغا ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق، مۇئەييەن رايونلاردا ئامېرىكانىڭ يۈكسەك توغرىلىقتا يول باشلىنىدىغان بومبىلىرىنىڭ نىشانغا دەل تېگىشىگە زور دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلالايدۇ. ئىككى گۇرۇپپا GPS سۈنئىي ھەمراھلىرىنى كۆزدىن يوقاتقاندا، GPS سۈنئىي ھەمراھلىرىنىڭ كېچە - كۈندۈز يول باشلاش مۇلازىمىتى بىلەن تەمىنلىشىنى توسقىلى بولىدۇ» دېيىلگەن.

2018 - يىلى، ئامېرىكا ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ شتاب باشلىقى، گېنېرال دېۋىد گولدفېن (David Goldfein) «ئامېرىكا ختاي ۋە باشقا ئالەم بوشلۇقى تەھدىتلىرىگە قارشى ئىستراتېگىيەلىك ئەۋزەللىككە ئېرىشىش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ ئالەم بوشلۇقى قوراللىرى بولۇشىغا موھتاج. ئامېرىكا ئارمىيەسى <ھۇجۇمغا ئۇچرىماسلىق ۋە ھۇجۇم قىلالاش ئەركىنلىكى> نىڭ كاپالىتى بولغان <ئالەم بوشلۇقى ھۆكۈمرانلىقى> نى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىشى كېرەك» دېدى.

ئۇ يەنە «بىز ئېنېرگىيەلىك، ئاۋازدىن نېز سۈرئەتلىك، كۋانتلىق ھېسابلاش تېخنىكىسىغا

ئىگە قوراللارغا ئوخشاش ئالەم بوشلۇقى ساھەلىرىگە قانچىلىك مەبلەغ سالغانلىقىمىزغا قاراپ چىقىۋاتىمىز. شۇنداقلا بىزنى ئەڭ كۆپ كۈچىمىزنى بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشقا ئاجرىتىش ۋە شۇ ئارقىلىق بار ئىمكانىمىز بىلەن مەسىلىنى ھەل قىلىپ، ئۇنىڭدىن چىقىدىغان ئەڭ ياخشى نەتىجىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدىغان چارىنى ئىزدەۋاتىمىز» دېدى (8).

2000 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا، ئامېرىكا ھاۋا ئارمىيەسى ئامېرىكانىڭ دۆلەت بىخەتەرلىكى ئۈچۈن پەۋقۇلئاددە مۇھىم بولغان ئالتە سۈنئىي ھەمراھ توپى ۋە 12 سۈنئىي ھەمراھ سىستېمىسىنى ئىشقا كىرىشتۈرگەندى. بۇ سۈنئىي ھەمراھلار ئالاقە، قوماندانلىق ۋە كونترول، باشقۇرۇلىدىغان بومبا ئاگاھلاندىرۇشى، يادرو قورالى پارتلىتىش ئەھۋاللىرى بايقاش، ھاۋارايى، شۇنداقلا دۇنيا مىقياسىدا GPS يول باشلاش مۇلازىمەتلىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ پېنسىيەگە چىققان گېنېرالى، ئامېرىكا ئىستراتېگىيەلىك قوماندانلىق شىتابىنىڭ سابىق قوماندانى روبېرت كېھلېر (Robert Kehler) سۇ ئاستى پاراخوتى، باشقۇرۇلىدىغان بومبا ۋە بومباردىمانچى ئايروپىلان قاتارلىق يادرو قوراللىرى قىسىملىرىغا يېتەكچىلىك قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان يادرو قوراللىرىغا قوماندانلىق قىلىش ۋە كونترول قىلىش سىستېمىسىنىڭ ئالاقە سۈنئىي ھەمراھلىرىغا قىلىنغان ئالەم بوشلۇقى ھۇجۇملىرىغا بەرداشلىق بېرەلمەسلىكى مۇمكىنلىكىنى بىلدۈرۈپ، «قوشۇنلىرىمىز ئالەم بوشلۇقىغا تايانماي تۇرۇپ ھەرىكەت قىلالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالسا بولمايدۇ. بىز بۈگۈن دۈشمەننىڭ كۈچلۈك ئالەم بوشلۇقى ھۇجۇمىدا بېشىمىزغا كېلىشى مۇمكىن بولغان زىيانلارنى تېز سۈرئەت ۋە زور مىقداردا تولۇقلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئەمەس» دېدى (9).

دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ ئالەم بوشلۇقى ئىشلىرىغا مەسئۇل سابىق مۇئاۋىن مىنىستىرى داگ لوۋېررو (Doug Loverro) مەجلىسكە گۇۋاھلىق بېرىپ، ئامېرىكا ئارمىيەسىنىڭ ئالەم

بوشلۇقى ئۇرۇشىغا ياخشى تەييارلىق قىلالمىغانلىقىنى ئېيتىپ، «ئەگەر بىز بۈگۈن تىنچ ئوكياندا ئۇرۇش قىلىپ قالساق، تىنچ ئوكيان قوماندانلىق شىتابىنىڭ قوماندانى ئالاقە ئىشلىرىدا زور بېسىمغا دۇچ كېلىدۇ. بىزنىڭ 2027 - يىلىدىن بۇرۇن بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش پىلانىمىز يوق. ئەمما، ئۇ ۋاقىتقا بارغاندا، دۈشمەن ئۆزىنىڭ ئالاقىدار تېخنىكىلىرىنى ئىككى - ئۈچ ئەۋلاد يېڭىلاپ بولىدۇ» دېگەندى (10).

ختاينىڭ ئالەم بوشلۇقى تەھدىتى ئامېرىكانىڭ 100 مىللىق تۆۋەن ئوربىتىدىن باشلاپ 22500 مىللىق ماس قەدەملىك ئوربىتىغىچە بولغان تۆت خىل ئېگىزلىكتىكى سۈنئىي ھەمراھلىرىغا ھۇجۇم قىلىشنى نىشان قىلغان. «ختاي ئاشۇ سۈنئىي ھەمراھلارنىڭ ھەرقاندىقىنى نىشانغا ئېلىشقا تەييار. شۇنداقلا، ئۇلار ئۇ سۈنئىي ھەمراھلارغا شۇنداق بىر شەكىلدە زەربە بېرىدۇكى، (ۋاقتى كەلگەندە) بىز ئۆز سۈنئىي ھەمراھلىرىمىزنى قوغداشتىن ئاجىز كېلىمىز» دېگەندى ئۇ.

سۈنئىي ھەمراھقا كاشلا تۇغدۇرۇش ياكى ئۇنى ۋەيران قىلىۋېتىشتىن سىرت، ختاي ۋە باشقا دۈشمەنلىرىمىز مۇكەممەللەشتۈرۈشكە تىرىشىۋاتقان، تېخىمۇ پىشىپ يېتىلگەن يەنە بىر تېخنىكا - سۈنئىي ھەمراھلارغا قىلىنىدىغان تور ھۇجۇمدۇر. دۈشمەن ئېلېكترونلۇق يوللار ئارقىلىق سۈنئىي ھەمراھنىڭ ئىچىگە سوقۇنۇپ كىرىۋالسا، خاتا ياكى ئېزىقتۇرغۇچى ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەپ، ھەربىي قوماندانلارنىڭ (ئۇقۇشماسلىقتىن) ئۆزى بىلەن ئىتتىپاقداش كۈچلەرنىڭ بازىلىرىغا ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇقى چۈشۈرۈشكە ۋە ئۆز مەغلۇبىيىتىگە سەۋەب بولىدىغان باشقا ئىشلارنى قىلىپ قويۇشىغا سەۋەب بولىدۇ.

ئىستراتېگىيە ۋە خەلقئارالىق تەتقىقات مەركىزى ئاۋىياتسىيە ئالەم بوشلۇقى بىخەتەرلىكى پروجېكتىنىڭ مۇدىرى تود خاررىسون (Todd Harrison) ختاي، رۇسىيە ياكى باشقا دۆلەتلىك خاككېرلارنىڭ (سۈنئىي ھەمراھلاردىكى) ئۇچۇر لىنىيەسىگە سوقۇنۇپ كىرىپ، بۇ ئۇچۇرلارنى ئىستراتېگىيەلىك مەقسەتتە ئىشلىتىشكە كۈچى يېتىدۇ، دەپ قارايدۇ. «تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدىغان

ئەڭ خەتەرلىك ھۇجۇم شۇكى، ئەگەر بىرەيلەن سىزنىڭ قوماندانلىق - كونترول مەركىزىڭىزدىن سۈنئىي ھەمراھقا ئۇچۇر يوللاش لىنىيەسىگە سوقۇنۇپ كىرىپ، سۈنئىي ھەمراھىڭىزنى كونترول قىلىۋالسا، ئۇنى ۋەيران قىلىۋېتەلەيدۇ ياكى ھېچبولمىغاندا سىز ئىشلىتەلمەيدىغان قىلىپ قويايلىدۇ» دېدى ئۇ (11).

2049 پروجېكتى ئىنستىتۇتنىڭ خىتاي ئىشلىرى مۇتەخەسسسى ئىئان ئېستون (Ian Easton) مۇ ئالەم بوشلۇقىنىڭ كەلگۈسى ئۇرۇشتىكى ئاساسلىق جەڭگاھ بولىدىغانلىقىدىن شەك قىلمايدۇ. ئۇ بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: (12)

ئەگەر بۇ ئەسەردە بۈيۈك كۈچلەر ئارىسىدا ئۇرۇش يۈز بەرسە، بۇ ئۇرۇش يەر يۈزىدىكى ياكى ھاۋا بوشلۇقىدىكى پارتلاش سادالىرى بىلەن ئەمەس، بەلكى سۈكۈناتقا تولغان تاشقى ئالەم بوشلۇقىدىكى ھەرىكەت ئېنېرگىيەسىنىڭ پارتلىشى ۋە لازېر نۇرلارنىڭ يالىت - يۇلتىلىرى بىلەن باشلىنىدۇ. خىتاي ئامېرىكانىڭ تىنچ ئوكياندىكى كەلگۈسى ھەربىي ئىستراتېگىيەسىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدىغان سۈنئىي ھەمراھقا قارشى قوراللار بىلەن ھەپلىشىۋاتىدۇ. خىتاينىڭ سۈنئىي ھەمراھقا قارشى قوراللارنى ياساشى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئۇرۇشقا قىلىق بىلەن بۇ جەھەتتىكى قوراللارنى توختىماي سىناق قىلىشى، بۇ جەھەتتىكى كۈتۈلمىگەن دەرىجىدىكى تېز تەرەققىياتى ۋە بۇ خىل تەرەققىياتنىڭ كۆلىمىنىڭ زورلىقى ئامېرىكانىڭ ئۆز ئىستراتېگىيەسىنى قايتىدىن تەڭشىشى ۋە قورال - ياراغ ياساش پىلانلىرى جەھەتتە بىر قاتار ئۆزگىرىشلەرگە سەۋەب بولدى. ئامېرىكا ئۇرۇش پىلانچىلىرى ئامېرىكانىڭ خىتاي بىلەن يۈز بەرگۈسى ھەرقانداق توقۇنۇشتا، «ئالەم بوشلۇقىدىكى مەرۋايىت پورتى (پېئارىل خاربۇر)» ۋە قەسى كۆرۈلگەندە نېمە قىلارنى بىلمەي، ئۇچۇر دەۋرىنىڭ سەركىسىلىك ئورنىدىن ئايرىلىپ، سانائەت دەۋرى سەۋىيەسىدىكى بىر دۆلەتكە ئايلىنىپ قېلىش خەۋپىگە ئىنتايىن جىددىي مۇئامىلە قىلماقتا. نەتىجىدە، خىتاينىڭ ئاللىقاچان ئادەمنى قايىل قىلغۇدەك سەۋىيەگە يەتكەن سۈنئىي ھەمراھقا قارشى پروگراممىسى

تېخىمۇ پىشىپ يېتىلىش ۋە كېڭىيىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئامېرىكامۇ بۇ خىرىسقا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ سۈنئىي ھەمراھقا قارشى قوراللارغا قارشى تۇرۇش ئىقتىدارىنى ۋە كېيىنكى ئەۋلاد ئالەم بوشلۇقى تېخنىكىسىنى تەدرىجىي كۈچەيتىمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بۇ تاشقى ئالەم بوشلۇقىدىكى «ئېسىل مۇسابىقە» تىپىدىكى رىقابەتكە سەۋەب بولماقتا.

ئامېرىكا ئىستىخبارات دائىرىلىرى 2006 - يىلى بىر لازېر ئاپپاراتىنىڭ ئامېرىكا رازۋېتكا سۈنئىي ھەمراھىنىڭ «كۆزىنى چاقىتىۋەتكەن» لىكىنى بايقىغاندىن بۇيان، خىتاي ئارمىيەسىنىڭ سۈنئىي ھەمراھقا قارشى لازېر ئاپپاراتلىرىنى ئىشلىتىشى بىلىنگەن تەھدىت بولۇپ قالدى. 2013 - يىلىغا كەلگەندە، «ئالەم بوشلۇقىنى بازا قىلغان لازېر قوراللىرى سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش» ناملىق ھەربىي دوكلاتتا خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ كەلگۈسىدە لازېر ئاپپاراتلىرىنى ئىشلىتىش پىلانى ئاشكارىلانغان. مەزكۇر دوكلاتتا نۆۋەتتە ئالەم بوشلۇقىنى بازا قىلغان يۇقىرى ئېنېرگىيەلىك لازېر قوراللىرى ئۈچۈن مۇكەممەللەشتۈرۈلۈش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان تېخنىكىلار ئاشكارىلانغان.

ئالەم بوشلۇقىدىكى كەلگۈسى ئۇرۇش ھالاك قىلغۇچ بولۇشى، بولۇپمۇ ھەربىي ھەرىكەتلەر ۋە ھالقىلىق پۇقراۋى ئېھتىياجىلار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سۈنئىي ھەمراھ ئالاقە ئەسلىھەلىرىگە نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق بولۇشى مۇمكىن.

ئوربىتا سۈنئىي ھەمراھلىرىغا ئېلېكتروماگنىت ئىمپۇلسى ئارقىلىق ھۇجۇم قىلىش خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى ئالەم بوشلۇقى ھۇجۇمىدا قوللىنىدىغان ئەڭ ئاخىرقى ئۇسۇل بولۇشى مۇمكىن. خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئېلېكتروماگنىت ئىمپۇلسى ھاسىل قىلىش ئۈچۈن ئالەم بوشلۇقىدا يادرو بومبىسىنى پارتلىتىش پىلانى بار. ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ باشقۇرۇلىدىغان بومبىدىن مۇداپىئەلىنىش ئىدارىسىنىڭ سابىق ئالەم بوشلۇقى ئۇرۇشى مۇتەخەسسسى سىتېۋ لامباكىس (Steve Lambakis) نىڭ دوكلاتىدا مۇنداق دېيىلگەن: «خىتاينىڭ ئامېرىكانىڭ بارلىق ئوربى-

تىلاردىكى سۈنئىي ھەمراھلىرىنى تەھدىتكە ئالەم بوشلۇقىدىكى كەلگۈسى ئۇرۇش ھالاك قىلغۇچ بولۇشى، بولۇپمۇ ھەربىي ھەرىكەتلەر ۋە ھالقىلىق پۇقراۋى ئېھتىياجلار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان سۈنئىي ھەمراھ ئالاقە ئەسلىھەلىرىگە نىسبەتەن تېخىمۇ شۇنداق بولۇشى مۇمكىن.

ئوربىتا سۈنئىي ھەمراھلىرىغا ئېلېكتروماگنىت ئىمپۇلسى ئارقىلىق ھۇجۇم قىلىش خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى ئالەم بوشلۇقى ھۇجۇمىدا قوللىنىدىغان ئەڭ ئاخىرقى ئۇسۇل بولۇشى مۇمكىن. خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ ئېلېكتروماگنىت ئىمپۇلسى ھاسىل قىلىش ئۈچۈن ئالەم بوشلۇقىدا يادرو بومبىسىنى پارتىلتىش پىلانى بار. ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ باشقۇرۇلىدىغان بومبىدىن مۇداپىئەلىنىش ئىدارىسىنىڭ سابىق ئالەم بوشلۇقى ئۇرۇشى مۇتەخەسسسىسى ستىۋ لامباكس (Steve Lambakis) نىڭ دوكلاتىدا مۇنداق دېيىلگەن: «خىتاينىڭ ئامېرىكانىڭ بارلىق ئوربىتالاردىكى سۈنئىي ھەمراھلىرىنى تەھدىتكە ئۇچرىتىش ئىقتىدارى بارغانسېرى كۈچىيىدۇ، شۇنداقلا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كىرىش رەت قىلىنىدىغان رايون ئىستراتېگىيەسىنى قوللايدىغان كۆپ ئۆلچەملىك سۈنئىي ھەمراھقا قارشى تۇرۇش ئىقتىدارىنى تەرەققىي قىلدۇرۇۋاتىدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئەڭ يېقىنقى سۈنئىي ھەمراھقا قارشى پائالىيەتلىرى ئۆزىنىڭ ھەرىكەتچان ئالەم بوشلۇقى قوراللىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشكە مەركەزلەش- كەندەك قىلىدۇ» (13).

بېيجىڭ GPS قا ئوخشاش ئامېرىكا تايىنىۋاتقان سۈنئىي ھەمراھ تېخنىكىلىرىنى چەتئەل كۈچلىرىنىڭ چاڭگىلىدا قالغان، چوقۇم تاقابىل تۇرۇش كېرەك بولغان قورال دەپ قارايدۇ. شۇ ۋەجىدىن، بېيجىڭ ئۆزىنىڭ بېيدوۋ سىستېمىسىغا تەۋە 19 دانە ئوربىتىدا يول باشلاش سۈنئىي ھەمراھىنى قويۇپ بېرىش (بۇ سۈنئىي ھەمراھلاردىن يەنە 16 نى قويۇپ بېرىش پىلانلانماقتا) نى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئالەم بوشلۇقى پروگراممىلىرىغا مىلياردلاپ مەبلەغ سالدى. بۇ سۈنئىي ھەمراھلار خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ خەلقئارادىكى تەسىرىنى ۋە ئۇزاق مۇساپىلىك ھۇجۇمچى قوراللىرىنى كۈچەيتىشىگە تۈرتكە

بولىدۇ. خىتاي ئارمىيەسىنىڭ ئەڭ مۇھىم نىشانى ئامېرىكانىڭ ھىندى - تىنچ ئوكيان رايونىغا كىرىشىنى توسۇشتۇر.

خىتاي يەنە ئۆزى «ئالەم بوشلۇقىدىكى تور ئۇرۇشى» دەپ ئاتىغان پىلانلارنىمۇ ئاشكارىلىغان. 2012 - يىلى 12 - ئايدا رەقەملىك ۋاسىتىلەر ئارقىلىق ئالەم بوشلۇقى ئۇرۇشى قوزغاش ھەققىدە توختالغان شۇ ماۋزۇلۇق تەتقىقات دوكلاتى ئېلان قىلىنغانىدى. بۇ دوكلاتتا «ئالەم بوشلۇقى تور ھۇجۇمى ئالەم بوشلۇقى تېخنىكىسىنى، شۇنداقلا قاتتىق زەخمىلەش (باشقۇرۇلىدىغان بومبا دېگەندەك ھۇجۇمچى قوراللار بىلەن قىلىنىدىغان ھۇجۇمنى كۆرسىتىدۇ، ت) ۋە يۇمشاق زەخمىلەش (يۇمشاق زەخمىلەش دېگىنىمىز قارشى تەرەپنى ئۆزى تەرەپنىڭ سىگنالغا نورمال ئېرىشەلمەيدىغان قىلىشىنى كۆرسىتىدۇ، ئادەتتە ئۆزى تەرەپنىڭ سىگنالنى ئاجىزلاشتۇرۇش ياكى ساختا سىگنال تارقىتىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل تۈرى بار، ت) مېتودلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەزكۇر ھۇجۇم ئۆز تەرەپنىڭ ئىشلىرىنىڭ نورمال يۈرۈشۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تور بوشلۇقىدىن پايدىلىنىپ دۈشمەننىڭ تور ھەرىكەتلىرىنى ياكى تور ئەسلىھەلىرىنى يالەچلەندۈرۈش، ئاجىزلاشتۇرۇش، ئۇلارغا كاشىلا تۇغدۇرۇش ياكى ئۇلارنى ۋەيران قىلىۋېتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ» دېيىلگەن (14).

باشقا ھۇجۇم مېتودلىرىدىن تور سىستېمىسىغا ئېلېكتروماگنىتلىق كاشىلا تۇغدۇرۇش، تور سىستېمىسىغا ئۇلىنىش، خاككېرلىق ھۇجۇمى، ئۇچۇر ئالدامچىلىقى ۋە كاشىلا تۇغدۇرۇش تېخنىكىسى، ۋىرۇس تارقىتىش، سىڭىش ھۇجۇمى ۋە تور مۇلازىمىتىگە ئېرىشىشىگە توسقۇنلۇق قىلىش ھۇجۇمى تېخنىكىلىرى قاتارلىقلار بار.

2011 - يىلىدىكى خىتاينىڭ بىر پارچە ھەربىي ئەسىرىدە، يۇقىرى بېسىملىق مىكرو دولقۇنلۇق قوراللارنى خىتاينىڭ سۈنئىي ھەمراھقا قارشى، ئۈچ خىل ئېنېرگىيەلىك قورال ھۇجۇمىنىڭ بىرى سۈپىتىدە قوللىنىش پىلانى ئاشكارىلانغان. بىر خەۋەردە، مىكرو دولقۇننىڭ پارتلىشى «مەخپىيلىك، يۇقىرى ئۈنۈم، كەڭ ھۇجۇم دائىرىسى ۋە ئەتراپتىكى مۇھىتنىڭ تەسىرىگە بولغان قارشىلىق كۈچى»

بىلەن تەمىنلەيدۇ، دېيىلگەندى.

تېخىمۇ ھوشيار بولۇشقا تېگىشلىك ئالەم بوشلۇقى ئۇرۇشى تېخنىكىلىرىدىن يەنە بىرى خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ باش قورال - ياراغ بۆلۈمى 2014 - يىلى 2- ئايدا ئېلان قىلغان، ئىستراتېگىيەلىك ئالەم بوشلۇقى كۈچى ھازىرلاش ھەققىدىكى ماقالىدە تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «ئاشقى ئالەم بوشلۇقى چوڭ كۈچلەر ئارىسىدىكى ئاساسلىق رىقابەت سەھنىسىگە ۋە خەلقئارالىق ئىستراتېگىيەلىك رىقابەتتىكى يېڭى ھالقىلىق نۇقتىغا ئايلاندى، شۇنداقلا ئالەم بوشلۇقى كۈچى يېڭى ئەسەردە كىرىزىسىنى تىزگىنلەش، ئۇرۇشتا يېڭىش، دۆلەتنىڭ ھەققى - ھوقۇقىنى قوغداش جەھەتلەردىكى ھەل قىلغۇچ كۈچكە ئايلاندى. ئالەم بوشلۇقى كۈچى ھازىرلاش قەدىمىنى تېزلىتىش ئەڭ مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك ئەھمىيەتكە ئىگە» دېيىلگەن.

خىتاينىڭ ئالەم بوشلۇقى ئۇرۇشى جەھەتتىكى تەھدىتىگە ئالاقىدار شۇنچە كۆپ دەلىل - ئىسپاتلار بارلىقىغا قارىماستىن، خىتاي ئارمىيەسى ئاشكارا سورۇنلاردا داۋاملىق «گەرچە خىتاينىڭ ئالەم بوشلۇقى ئۇرۇشىغا تەييارلىقى بولسىمۇ، لېكىن خىتاي ھېلىھەم ئالەم بوشلۇقىدا ئۇرۇش پارتلىشىنى خالىمايدىغان تىنچلىقپەرۋەر دۆلەتتۇر» دېگەن سەپسەتسىنى تارقىتىۋاتقاندا. خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ داشياۋى رېن گۇچياڭ (Ren Guoqiang) ئامېرىكانىڭ ئالەم بوشلۇقى قوراللىرى پىلانلىرى ھەققىدە، «خىتاي ئىزچىل تاشقى ئالەم

(داۋامى كېلەر ساندا ئۇلاپ بېرىلىدۇ)

ئېنگىلىزچىدىن تەرجىمە قىلغۇچىلار:
ھېكمەت يار ئىبراھىم ، ئەنۋەر قاراقۇرۇم

بوشلۇقىدىن تىنچ پايدىلىنىشنى ھىمايە قىلىپ، تاشقى ئالەم بوشلۇقىغا قورال ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە ھەربىي ھازىرلىق رىقابەتتىگە يول ئېچىشقا قارشى تۇرۇپ كەلدى. شۇنداقلا، خىتاي تاشقى ئالەم بوشلۇقىدا قورال كۈچى ئىشلىتىش ياكى قورال كۈچى ئىشلىتىدىغانلىقى ھەققىدە تەھدىت شەكىللەندۈرۈشكە ئىزچىل قارشى» دېدى.

ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ۋە خەلقنىڭ خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ پائالىيەتلىرى ۋە باياناتلىرى جەھەتتىكى ئالدامچىلىق ۋە كۆز بويامچىلىقلىرىنى چۈشىنىشىگە ياردەم قىلىش ئۈچۈن، «بېيجىڭ ئالەم بوشلۇقىدىن تىنچ پايدىلىنىش ئۇقۇمىنى ئىزچىل ئىلگىرى سۈرۈپكەلدى» دېگەن كازابللىق چوقۇم ئوچۇق پاش قىلىنىشى كېرەك. تېخىمۇ مۇھىمى، خىتاينىڭ ئالەم بوشلۇقىدىكى ئۇرۇش قىلىش ئىقتىدارىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن چوقۇم تەدبىر قوللىنىش لازىم.

ھاۋا ئارمىيەسىنىڭ تۆت يۇلتۇزلۇق گېنېرالى، شىتاب باشلىقى گولدفېين شۇنداق دېگەن: «بىز بىر قوشۇن بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن، بۈگۈن ھاۋا ئارمىيەسى ئۈستۈنلۈكىگە قاراتقان جۇشقۇنلۇق ۋە خوجىدارلىق تۇيغۇمىزنى چوقۇم ئالەم بوشلۇقىدىكى ئۈستۈنلۈكنى قولغا كەلتۈرۈشكە قارىتىشىمىز لازىم». ئامېرىكا كەلگۈسى ئالەم بوشلۇقى توقۇنۇشىدا «ھەرزامان ئوۋچى بولۇشى كېرەككى، ئوۋ بولۇپ قالماسلىقى كېرەك» دېدى.

Chapter 3: China Wars

- 1 Hillary Clinton, *Hard Choices* (New York: Simon & Schuster, 2014).
- 2 Jamil Anderlini, "Bo Xilai: Power, Death and Politics," *Financial Times*, July 20, 2012, <https://www.ft.com/content/d67b90f0-d140-11e1-8957-00144feabd0>.
- 3 Chinese internet; Pin Ho and Wenguang Huang, *A Death in the Lucky Holiday Hotel: Murder, Money, and an Epic Power Struggle in China* (New York: PublicAffairs, 2013).
- 4 Paul Heer, "A House United," *Foreign Affairs*, July/August 2000, <https://www.foreignaffairs.com/articles/asia/2000-07-01/house-united>.

Chapter 5: Assassin's Mace in Space

- 1 Statement for the Record Worldwide Threat Assessment of the US Intelligence Community, Senate Armed Services Committee. Daniel R. Coats, Director of National Intelligence, May 23, 2017, <https://www.dni.gov/files/documents/Newsroom/Testimonies/SASC%202017%20ATA%20SFR%20-%20FINAL.PDF>.
- 2 Ibid.
- 3 Bill Gertz, "China Carries Out Flight Test of Anti-Satellite Missile," *Washington Free Beacon*, August 2, 2017, <https://freebeacon.com/national-security/china-carries-flight-test-anti-satellite-missile/>.
- 4 Bill Gertz, "China Tests Anti-Satellite Missile," *Washington Free Beacon*, November 9, 2015, <https://freebeacon.com/national-security/china-tests-anti-satellite-missile/>.
- 5 Bill Gertz, "Pentagon: China, Russia Soon Capable of Destroying US Satellites," *Washington Free Beacon*, January 30, 2018, <https://freebeacon.com/national-security/pentagon-china-russia-soon-capable-destroying-u-s-satellites/>.
- 6 The Air Force NIAC report was published in my book *Betrayal* in 1999.
- 7 Yu Ming, Bi Yiming, and Deng Penghua, "Information Flow Building of Kinetic Energy Antisatellite Maneuver Based on STK," PLA Second Artillery Engineering University (Xian, China), US government translation, December 7, 2012.
- 8 Bill Gertz, "Air Force: GPS Satellites Vulnerable to Attack," *Washington Free Beacon*, March 16, 2018, <https://freebeacon.com/national-security/air-force-gps-satellites-vulnerable-attack/>.
- 9 Ibid.
- 10 Ibid.
- 11 Ibid.
- 12 Ian Easton, *The Great Game in Space: China's Evolving ASAT Weapons Programs and Their Implications for Future U.S. Strategy*, Project 2049 Institute, June 24, 2009, https://project2049.net/wp-content/uploads/2018/05/china_asat_weapons_the_great_game_in_space.pdf.
- 13 Steven Lambakis, "Foreign Space Capabilities: Implications for US National Security," *Comparative Strategy* 37, no. 2 (2018): 87-154, DOI: 10.1080/01495933.2018.1459144.
- 14 Huang Hanwen, Lu Tongshan, Zhao Yanbin, and Liu Zhengquan, "Study on Space Cyber Warfare," *Aerospace Electronic Warfare*, no. 6 (December 1, 2012).

خىتاي ئىشغالىيىتىدىكى ئانا يۇرتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان NASA ئىتتىپاقى بىلەن سۆھبەت ئارۇن شرەنگك

News Reports

Fighting For His Uighur Homeland In China

00:00 / 04:34

دۇنيا مىقياسىدا تاجىسىمان ۋىرۇس يامرىغاندا، ئەركىن سىدىق بۇ دۇنياۋى ۋابانىڭ خەلقئارالىق تەكشۈرگۈچىلەرنى ئۇنىڭ خىتاينىڭ غەربىي شىمالىدىكى بېسىۋېلىنغان ۋەتىنى (شەرقىي تۈركىستان) نى زىيارەت قىلىشقا، شۇنداقلا بۇ يەردىكى مەخپىي جازا لاگېرلىرىنىڭ ئىچىۋىزىنى ئېچىشقا قايىل قىلالىشى مۇمكىن، دەپ ئويلىغانىدى.

«مەن بىز بەزى كىشىلەرنى شەرقىي تۈركىستانغا ئەۋەتەلىشىمىز، شۇنداقلا ئۆتكەن ئۈچ يىلدا ئۇ يەردىكى نېمە ئىشلار يۈز بەرگەنلىكىنى بىلەلىشىمىز ۋە بۇلارغا قارىتا بەزى ئىشلارنى قىلالىشىمىز مۇمكىن دەپ ئويلىغانىدىم» دەيدۇ ئەركىن سىدىق.

چەتئەلدىكى بۇ ئۇيغۇر ئالىم يىللاردىن بېرى خەلقئارانى شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەھۋالغا ئارىلىشىشقا ئۈندەپ كەلگەنىدى. 2018 - يىلى 8 - ئايدا، ئەركىن سىدىق مەسلىھەتچىسى بولغان دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ بىر كومىتېتىغا ئۆزىنىڭ مۆلچەرچە، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ بىر مىليوندىن ئارتۇق ئۇيغۇر ۋە باشقا يەرلىك مۇسۇلمان مىللەت كىشىلىرىنى زامانىۋى جازا لاگېرلىرىغا سولۇۋالغانلىقىنى ئېيتقاندى. بۇ مۆلچەر كېيىن ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقى، شۇنداقلا بىر قاتار مۇستەقىل تەكشۈرگۈچىلەر ۋە كىشىلىك ھوقۇق تەشكىلاتلىرى تەرىپىدىن دەلىللەندى.

بۇنىڭدىن باشقا نەچچە مىليونلىغان ئۇيغۇر ئۆتكەن نەچچە يىلدا ئۆز ۋەتىنىدە باستۇرۇلۇشقا ئۇچراپ كەلدى، ئۇلارنىڭ گەپ - سۆز، مېڭىش - تۇرۇش ۋە باردى - كەلدىلىرى خىتاي كومپارتىيەسى تەرىپىدىن نازارەت قىلىندى ۋە چەكلەندى. مەزكۇر جازا لاگېرلىرىدىن قۇتۇلغان ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ قىيىن - قىستاققا ئۇچرىغانلىقىنى ۋە خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ تەشۋىقاتلىرىنى يادلاشقا مەجبۇرلانغانلىقىنى ئېيتتى.

«بۇ ئىنسانىيەتكە قىلىنغان جىنايەتتۇر، مەن بۇنى توختىتىش ئۈچۈن بەزى ئىشلارنى قىلماقچى. مەن ناھايىتى ئاز ئۇخلايمەن، بېسىپ ئىشلەيمەن. مېنىڭ ھەپتە ئاخىرى دەم ئېلىشلىرىم يوق. مەن ئاشۇ كىشىلەرنى (ۋەتەندىكى قېرىنداشلىرىمىزنى) قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، قولۇمدىن نېمە كەلسە شۇنى قىلىۋاتىمەن. مەن قانچىلىك ئادەمنى قۇتقۇزالايدىغانلىقىمنى بىلمەيمەن. ئەمما، نۇرغۇن كىشىلەر بۇ ئىشقا كۆڭۈل بۆلمەيۋاتىدۇ» دېدى ئەركىن سىدىق سانتا كلارىتا (Santa Clarita) دىكى ئۆيىدە.

ئەركىن سىدىق NASA نىڭ پۈركىمە ئىتتىرىش تەجرىبىخانىسى (Jet Propulsion Lab) نىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئوپتىكا ئىنژېنېرى. ئۇ بىز تۇرۇۋاتقان قۇياش سىستېمىسىنىڭ سىرتىدىكى پىلانېتلارنى بايقاشقا ئىشلىتىلىدىغان ئالەم تېلېسكوپلىرىنى ياساش بىلەن ئالدىراش بولمىغان چاغلىرىدا، ۋاقتىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دەردىنى ئاڭلىتىشقا سەرپ قىلىدۇ.

ئەركىن سىدىق نۆۋەتتىكى تاجىسىمان ۋىرۇسى سەۋەبلىك، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەھۋالدىن تېخىمۇ بەك ئەندىشە قىلماقتا. خىتاي ھۆكۈمىتى ئالدىنقى ئايدا (2020 - يىلى 4 - ئايدا) 20 مىليوندىن ئارتۇق نوپۇسى بار (بۇ خىتاي تەمىنلىگەن سانلىق مەلۇمات بولۇپ، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسىلا 30 مىليونغا يېتىدىغانلىقى مۆلچەرلەنمەكتە، ت) بۇ رايوندىكى تاجىسىمان ۋىرۇس بىلەن يۇقۇملانغۇچىلارنىڭ يۈزگە يەتمەيدىغانلىقىنى ۋە بىر نەچچە ئادەمنىڭ بۇ كېسەل سەۋەبلىك ھاياتىدىن ئايرىلغانلىقىنى ئېلان قىلغانىدى.

ئەركىن سىدىق بۇ گەپلەرگە ئىشەنمەيدۇ. ئۇ قامال ئاستىدا ياشاۋاتقان مىليونلىغان ئۇيغۇرنىڭ، بولۇپمۇ لاگېرغا، تۈرمىلەرگە سولانغانلارنىڭ ۋە ئارىلىق ساقلاپ ئىشلەش مۇمكىن بولمايدىغان زاۋۇتلارغا مەجبۇرىي ئايرىلغانلارنىڭ ئەھۋالىدىن ئەنسىرمەكتە. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىنى پاخال ئورنىدا كۆرىدىغانلىقى ئىسپاتلانغان خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ۋابا يامرىغان تەقدىردىمۇ، بۇنى كۆرمەسكە سېلىشىدىن قورقىدۇ.

يۈرۈگۈم يىغلايدۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسى يوق بولدى

دوكتور ئەركىن سىدىق خەرىتىدىن ۋە تىنىنى كۆرسەتمەكتە. (CHAVA SANCHEZ/LAist)

جەنۇبىي كالىفورنىيەنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياشايدىغان يۈزگە يېقىن ئۇيغۇر بار، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەركىن سىدىققا ئوخشاش، لوس ئانجېلىس رايونىغا ئوقۇشقا كەلگەنلەر.

يېقىنقى يىللاردا، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى باستۇرۇش سىياسىتىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، شۇنداقلا شەرقىي تۈركىستاندىكى ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن بولغان ئالاقىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشى سەۋەبلىك، نۇرغۇن يەرلىك ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار (شەرقىي تۈركىستاندىكى ۋەزىيەت ھەققىدە) سۆزلەشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدىن ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇپ، ئىسمىنى يوشۇرۇپ سۆزلىدى.

ئەركىن سىدىق مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇر مائارىپى ۋە كۈلتۈرىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بىر قانچە تەشكىلاتقا يېتەكچىلىك قىلماقتا. بۇلتۇر ئۇ تۈركىيە، كانادا، ئاۋسترالىيە ۋە ياپونىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، مۇئەييەن مىقداردا ئۇيغۇرلار بار بىر قانچە دۆلەتنى زىيارەت قىلدى. ئۇ 2018 - يىلىدىن باشلاپ، جەنۇبىي كالىفورنىيەدىكى ۋە باشقا جايلاردىكى سىنىپلار، چېركاۋلار ۋە ئىسلامىي مەركەزلەردە ئون نەچچە قېتىم لېكسىيە سۆزلەپ، ئۆزىنىڭ NASA نىڭ ئىنژېنېرلىقى سالاھىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مەسىلىسىنى ئاڭلىتىشقا تىرىشتى.

ئەركىن سىدىق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن لىق تولغان زالدا 45 مىنۇت لېكسىيە سۆزلەپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى 15 مىنۇتتا ئالەم تېلېسكوپى ھەققىدە توختىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى ھەققىدە 20 مىنۇت توختالدى ۋە ئاخىرقى ئون مىنۇتتا ئۇلارغا دۇتار چېلىپ بەردى.

دوكتۇر ئەركىن سىدىقنىڭ ئاتا-ئانىسى ۋە بەش قېرىندېشى 1980-يىللارنىڭ ئاخىرى (رەسىمدە ئەركىن سىدىق يوق)

ئۇ دائىم يۇتۇتۇپتىن دۇتار مۇزىكىلىرىنى ئاڭلاپ تۇراتتى، لېكىن ئەمدى ئاڭلىماس بولدى. «مەن ھازىر بۇ فىلىملەرنى كۆرەلمەيمەن، كۆرسەم يىغلاپ سالىمەن، چۈنكى ھەممىسى ئۆتمۈشكە ئايلاندى. تونۇلغان ناخشىكەشلەر، سەنئەتچىلەرنىڭ ھەممىسى جازا لاگېرلىرىدا. بۇ ئىش يۈرەكنى ئېزىدۇ» دەيدۇ ئۇ. شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەڭ داڭلىق دۇتارچى، خەلق مۇزىكانتى ۋە شائىر ئابدۇرېھىم ھېيت 2017 - يىلى قولغا ئېلىنغان. بۇ داڭلىق دۇتارچى ئۇيغۇر شائىرى ئابدۇرېھىم ئابدۇللاھنىڭ «ئاتىلار» دېگەن شېئىرىدىكى «بىز ئاتالدۇق بەزمىدە يىگىت، ئېھ ئاتىلار جەڭلەردە شېھىت» دېگەن مىسرالىرىنى ناخشا قىلىپ ئوقۇغانلىقى سەۋەبلىك خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ قويغانىدى.

باشقىلار قىلغانى بىزمۇ قىلالايمىز

ئەركىن سىدىق شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتىدە تۇغۇلغان. 1949 - يىلىغىچە بىر قانچە يىل داۋاملاشقان شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى بۇ يەردە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەنىدى، ئەمما، شۇنىڭدىن كېيىن، مەزكۇر دۆلەت خىتاي كوممۇنىستلىرى تەرىپىدىن بېسىۋېلىندى ۋە كېيىنچە تىبەتكە ئوخشاش ئاتالمىش ئاپتونوم رايون قىلىندى.

شەرقىي تۈركىستان (خىتاينىڭ سىتاتىستىكىسىغا كۆرە) ئون مىليوندىن كۆپرەك ئۇيغۇرنىڭ ۋەتىنىدۇر. ئۇيغۇرلار تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان، مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇسۇلمان خەلق، شۇنداقلا ئۇلار كۈلتۈر جەھەتتە بېيجىڭغا قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن تېخىمۇ كۆپ ئورتاقلىققا ئىگە. ئۇيغۇرلار نەچچە يۈز، ھەتتا نەچچە مىڭ يىلدىن بېرى قەشقەرگە ئوخشاش يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنىدىكى شەھەرلەردە ياشاپ كەلگەن. خىتاي 70

يىل بۇرۇن بۇ يەرنى بېسىۋالغاندا، شەرقىي تۈركىستان ئاھالىسىنىڭ تەخمىنەن سەكسەن پىرسەنتى ئۇيغۇر ئىدى. ھازىر خىتاينىڭ توختىماي نوپۇس يۆتكىشى نەتىجىسىدە، بۇ نىسبەتەن (خىتاينىڭ سىتاتىستىكىسىغا كۆرە) 45 پىرسەنتكە چۈشۈپ قالدى.

ئەركىن سىدىقنىڭ ئۇيغۇر دەۋاسى شەرقىي تۈركىستاندا ئوقۇغۇچىلىق مەزگىللىرىدىلا باشلانغان. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ ئەينى چاغلاردا خىتاي ئوقۇغۇچىلارنىڭ كەمسىتىشىگە ئۇچرىغانىكەن.

«خىتايلار ئۇيغۇرلارنى قالاق دەپ ئويلايتتى، مەن <ئۇنداق ئەمەس، خەق قىلغاننى بىزمۇ قىلالايمىز، مەن سىلەرگە ئىسپاتلاپ بېرەي> دەيتتىم. مېنىڭ زېھنىيىتىم ئاشۇنداق، بۇ ھەم مېنىڭ مۇشۇنچە تىرىشىشىمدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى» دەيدۇ ئۇ.

ئەركىن سىدىقنىڭ دېيىشىچە، ئۇ خىتاينىڭ «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى «بىلىمنىڭ پايدىسى يوق» دېگەن شوئارى ھەققىدە ئويلىغان ۋە دەل شۇنىڭ ئەكسىچە يول تۇتۇپ، تىرىشىپ ئۆگەنگەن ۋە ئالىي مەكتەپكە كىرىش ئىمتىھانىدا يۇقىرى نومۇر ئالغان.

1978 - يىلى، ئەركىن سىدىق شەرقىي تۈركىستاننىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىدىكى ئاتالمىش «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى» غا ئوقۇشقا كىرىپ، فىزىكا فاكۇلتېتىنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ئوقۇغۇچىسىغا ئايلانغان. ئۇ ئوقۇغۇچىلار رەھبىرى، شۇنداقلا مەكتەپتە ئۆزلۈكىدىن ئېنگىلىزچە ئۆگەنگەن تۇنجى ئوقۇغۇچى ئىدى.

«(ئېنگىلىز تىلى ئۆگىنىشنى) دەسلەپ باشلىغان ۋاقىتىدا، ھېچكىم ماڭا ئىشەنمىدى، مېنى زاڭلىق قىلىشتى. لېكىن، بىر قانچە ئايدىن كېيىن، مەكتەپتىكىلەر قىلىۋاتقان ئىشمنى تونۇپ يېتىپ، مەكتەپنىڭ گېزىت - رادىيولىرىدا مەن توغرىسىدا گەپ بولۇشقا باشلىدى» دەيدۇ ئۇ.

ئاقسۇ 4-باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغدىكى ئەركىن سىدىق 1967-1968-يىللىرى (ئالدىنقى رەت سولدىن 4-بالا ئەركىن سىدىق)

ئەركىن سىدىقنىڭ دېيىشىچە، ئۇ 1983 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، مەلۇم دەرىجىلىك خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ سېكرېتارى ئۇنىڭغا ئالدىدا «ئىلىم - پەن تەتقىقاتىنى داۋاملاشتۇرۇش ياكى ئۆزىگە ئوخشاش پارتىيە ئەمەلدارى بولۇشتىن ئىبارەت» ئىككى يول بارلىقىنى، ئەمەلدارلىق يولىنى تاللىسا مەخسۇس شوپۇرى ۋە ئاشپىزى بولىدىغانلىقىنى ئېيتقان. لېكىن، ئەركىن سىدىق ئىلىم يولىنى تاللىغان.

ئۇ 1988 - يىلى كالىفورنىيە شىتاتلىق ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ نورسرىج شۆبىسىگە ئوقۇشقا كىرگەندە، ئاللىقاچان شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ ئاۋانگارتىغا ئايلانغانىدى. ئۇ پىدائىي مەسلىھەت بېرىش مۇلازىمىتى تەسىس قىلىپ، باشقا ئۇيغۇرلارنى ئامېرىكاغا كېلىپ ئوقۇش ھەققىدە مەسلىھەت بىلەن تەمىنلىگەن. ئۇ توردى پەرزەنت نەربىيەسى ۋە ھايات نىشانى بەلگىلەش قاتارلىق تېمىلاردا ئۇيغۇرچە ماقالىلەرنى يېزىپ، شەرقىي تۈركىستاندا نۇرغۇن ئەگەشكۈچىلەرگە ئىگە بولغان.

«مەن ئاشۇ شەكىلدە كىشىلەرگە تەسىر قىلغانىدىم، بۇ خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ مەندىن قورقۇشىدىكى سەۋەبلەردىن بىرى. يەنى مەن ئۇلار (ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىم) ئۈچۈن ئېنىرگىيەگە ئايلانغانىدىم» دەيدۇ ئۇ.

1990 - يىللىرى، ئەركىن سىدىق لوس ئانجېلىستىكى چاغلىرىدا، سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇستەقىل مۇسۇلمان دۆلەتلىرى پەيدا بولغاندىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇستەقىلچى تەشكىلاتلارغا بولغان ئاشكارا ياردەم كۈچەيگەندى.

«كىشىلەر شۇنىڭدىن (سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ مۇستەقىل بولغانلىقىدىن) ئۈمىدلىنگەندى، باشقىلار مۇستەقىل بولغان يەردە، بىز نېمىشقا مۇستەقىل بولمىغۇدەكمىز؟ بىز خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا ياشىيالايمىز، دېيىشتى. ئەگەر خىتاي 1949 - يىلىدىكى ۋەدىسىدە تۇرۇپ، ھەقىقىي ئاپتونومىيە بەرگەن بولسا، بۇ ئىشلاردىن ساقلانغىلى بولاتتى» دەيدۇ ئەركىن سىدىق.

1998 - يىلى، ئەركىن سىدىق باشقىلار بىلەن بىللە «ئامېرىكا ئۇيغۇر بىرلەشمىسى» نى قۇرغان، بۇ ۋاشىنگتونغا جايلاشقان، ئۇيغۇر دەۋاسىنى قوللايدىغان تەشكىلات ئىدى. ئەركىن سىدىقنىڭ دېيىشىچە، خىتايلار شۇ سەۋەبلىك ئۇنى قارا تىزىملىككە كىرگۈزۈپ، شۇنىڭدىن كېيىنكى ئون يىلدا ئۇنىڭغا ۋىزا بەرمىگەن. خىتاينىڭ ياۋايىلىقى

ئەركىن سىدىق ئاخىرقى قېتىم 2009 - يىلى شەرقىي تۈركىستانغا بارغان ۋە «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى» دا سوئال - جاۋاب مەجلىسىگە قاتنىشىپ، يۈزلىگەن ئوقۇغۇچى بىلەن كۆرۈشكەن.

شۇنىڭدىن بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇزاقتىن بېرى شەرقىي تۈركىستاندىكى كۆچمەن خىتايلارغا ئەلا مۇئامىلە قىلىنىپ، يەرلىك مىللەتلەرنىڭ كەمسىتىلىشىگە بولغان نارازىلىق سەۋەبلىك، شەرقىي تۈركىستاننىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىدە توقۇنۇش يۈز بەرگەن. خىتاينىڭ خەۋىرىگە كۆرە، شۇ قېتىملىق توقۇنۇشتا 200 دىن كۆپرەك ئادەم ئۆلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى خىتاي.

شۇنىڭدىن كېيىنكى ئون يىلدا، شەرقىي تۈركىستان جىددىيلىك ۋە مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرى ئەددى ۋە خىتاينىڭ زۇلمىمۇ بارغانسېرى كۈچەيدى.

«2009 - يىلىدىن كېيىن، خىتاي ھۆكۈمىتى مەن بىلەن كۆرۈشۈشنى ياكى ئالاقىلىشىشنى جىنايەت دەپ بېكىتتى. ئەينى چاغدا مەن بىلەن كۆرۈشكەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ نۇرغۇنى ساقچىلار تەرىپىدىن سوراق قىلىندى، ئوقۇشتىن ھەيدەلدى ياكى يوقىتىۋېتىلدى» دەيدۇ ئۇ.

دوكتۇر ئەركىن سىدىق NASA تەجرىبىخانىسىدا 2006 - يىلى

ئەركىن سىدىق شەرقىي تۈركىستاندا نۇرغۇن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى، شۇنداقلا يازغۇچى ۋە ئالىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئادەمنىڭ قولغا ئېلىنغانلىقىنى بىلىدۇ. ھەتتا، ئەركىن سىدىق بىلەن ئېلىخەت ئارقىلىق ئالاقىلاشقان شەرقىي تۈركىستاندىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ بەزىلىرىمۇ شۇنىڭ دەردىگە ئۇچرىغان. ئەركىن سىدىقنىڭ دېيىشىچە، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەركىن سىدىق ئىسمىلىك بىر ئادەم ئىسمىنىڭ ئۆزىگە ئوخشاش بولۇپ قالغانلىقى سەۋەبلىكلا قولغا ئېلىنغان، قىيىن - قىستاققا ئېلىنغان ۋە ئاخىرىدا ئۆلۈپ كەتكەن.

«ئەنە شۇ ئىشلار سەۋەبلىك، كېچىلىرىمۇ كۆزۈمگە ئۇيقۇ كەلمەيدۇ ۋە قولۇمدىن كەلگىنىنى قىلىشقا تىرىشىمەن» دەيدۇ ئۇ.

2014 - يىلى، خىتاي «تېررورىزمغا قارشى تۇرۇش» باھانىسىدە، ئۇيغۇر كۈلتۈرىنى نىشان قىلغان «قاتتىق زەربە بېرىش» ھەرىكىتىنى باشلىدى. خىتاي ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرىدە كۆرسىتىلگىنىدەك، خىتاي رەئىسى شى جىنپىڭ (شەرقىي تۈركىستاندا) ئامېرىكانىڭ «11 - سېنتەبىر» ۋەقەسىدىن كېيىنكى «تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش» ئەندىزىسىنى قوللىنىش بۇيرۇقى چۈشۈرگەن.

(خىتاي بىلەن تولىمۇ قويۇق مۇناسىۋىتى بار) سۈرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ خەۋىرىگە كۆرە، بىر قانچە مىڭ ئۇيغۇر جىھاد قىلىش ئۈچۈن سۈرىيەگە بارغان. بۇنىڭدىن سىرت، خىتاي يەنە «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەرىكىتى» نىڭ شەرقىي تۈركىستاندا «بۆلگۈنچىلىك» ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئەيىبلەپ كەلگەن. لېكىن، خىتاي تىغ ئۇچىنى ئانالىمىش «تېررورلۇق» قا قارىتىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، مۆتىدىل دىنىي پىكىرلەرنى ۋە مۇستەقىللىق ھەققىدىكى تىنچ مۇھاكىمىلەرنىمۇ باستۇرغان.

شەرقىي تۈركىستان پۈتۈنلەي قامال قىلىنغان ساقچى دۆلىتىگە ئايلانغان، مىليونلىغان ئۇيغۇر كېچە - كۈندۈز نازارەت قىلىنغان ۋە ۋۇجۇدىدىكى ئۇيغۇر كۈلتۈرىنىڭ ئىپادىلىرى سەۋەبلىك قولغا ئېلىنىش خەۋىپىگە دۇچ كەلگەن.

دوكتور ئەركىن سىدىق 2009-يىلى ئۆزى بىلەن سۈرەتكە چۈشكەن ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ رەسمىي كۆتۈرۈپ تۇرماقتا.

ۋەتەندىن كەلگەن ئۇچۇرلار

ئەركىن سىدىق ئۆزىنىڭ ئۆيىدىكى ئىشخانىسىدا، چەتئەلدىكى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن «ۋەتەننىمىزدىن كەلگەن يېڭى ئۇچۇرلار» دېگەن تېمىدا ۋىدىئولارنى ئېلان قىلىپ تۇرىدۇ. ئەركىن سىدىق 2017 - يىلىدىن بۇيان ئۆزىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ھەققىدە ئۇچۇر ئالمايۋاتىدۇ. چۈنكى، ئەركىن سىدىق بىلەن سۆزلىشىش ئۇلارنىڭ لاگېرغا سولنىشىغا سەۋەب بولىدۇ.

لېكىن، چەتئەلدىكى ئۇيغۇرلار ۋە سابىق لاگېر تۇتقۇنلىرىنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشى، خىتاينىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاشكارىلانغان ھۆججەتلىرى، سۈنئىي ھەمراھتىن تارتىلغان سۈرەتلەر ۋە ئەنئەنىۋى تاراتقۇلاردىكى تولىمۇ ئاز خەۋەرلەرنىڭ نەتىجىسىدە، جاھان ئەھلى خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان باستۇرۇش سىياسىتىنىڭ قايسى دەرىجىدە ئېغىر ئىكەنلىكىنى چۈشىنىشكە باشلىدى.

شەرقىي تۈركىستان چەت، شۇنداقلا ئىچكى قۇرۇقلۇقتا بولغاچقا، خىتاي بۇ خىل ئەۋزەللىكتىن پايدىلىنىپ، بۇ يەردىكى ئۇچۇرلارنى قاتتىق تىزگىنلەپ كەلدى. شۇ ۋەجىدىن، شەرقىي تۈركىستاندىكى جازا لاگېرلىرىغا ئالاقىدار ئەڭ دەسلەپكى ئۇچۇرلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەركىن سىدىققا ئوخشاش چەتئەلدىكى ئۇيغۇرلاردىن كەلگەن.

«بۇ ئۇيغۇرلار شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىچى - سىرتىدا سەپەر قىلىپ ۋە ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن ئالاقىلى - شىپ تۇراتتى. بىز ئەڭ دەسلەپتە (شەرقىي تۈركىستاندىكى) كىشىلەرنىڭ قولغا ئېلىنىۋاتقانلىقى، يوقاپ كېتىۋاتقانلىقى خەۋىرىنى ئەنە شۇلاردىن ئاڭلىدۇق» دەيدۇ گېرمانىيەلىك مۇستەقىل تەتقىقاتچى ئادىيان زېنر.

خىتاي ھۆكۈمىتى «تەربىيەلەش مەركىزى» دەپ ئاتىۋالغان قازا لاگېرلىرىدىن بىرىنىڭ تاشقى كۆرۈنىشى
ئارتۇش، شەرقىي تۈركىستان

ئادريان زېنز «كوممۇنىزمىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغۇچىلارنى خاتىرىلەش فوندى» نىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك خىتاي ئىشلىرى تەتقىقاتچىسىدۇر. ئۇ 2016 - يىلىدىن باشلاپ، خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان سىياسەتلىرىنى تەتقىق قىلىشقا باشلىغان. ئۇنىڭ دوكلاتلىرى ۋە سانلىق مەلۇمات تەھلىللىرى تۇنجى قېتىم خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا نەچچە ئون مىڭلىغان بىخەتەرلىك ساقلاش خىزمەتچىلىرىنى ئەكەلگەنلىكىنى ئاشكارىلىغان ۋە شۇ ئارقىلىق بىر مىليون ياكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئۇيغۇرنىڭ لاگېرلارغا قامالغانلىقىنى مۆلچەرلەشكە تۈرتكە بولغانىدى.

ئادريان زېنزنىڭ ئاساسلىق ئۇچۇر مەنبەسى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ قۇرۇلۇشلارغا خېرىدار چاقىرىش ئېلانلىرىغا ئوخشاش، جازا لاگېرلىرىنىڭ كۆلىمى ۋە دائىرىسى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھۆججەت - ماتېرىياللىرىدۇر.

«خىتايلار باشقىلارنىڭ بۇ خىتايچە ھۆججەتلەرنى ۋە بۇ خىل ماتېرىياللارنىڭ زادى نېمىگە ئالاقىدار ئىكەنلىكىنى تەھلىل قىلىپ يۈرۈشىنى ئويلاپ باقمىغانىدى» دەيدۇ ئادريان زېنز. بۇلتۇر «خىتاي ھۆججەتلىرى» دېگەن نامدا ئاشكارىلانغان خىتاينىڭ ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ ياۋايى قىلمىشلىرىنىڭ تېخىمۇ روشەن پاكىتلىرىدۇر.

خەلقئارانىڭ ئىنكاسى

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ بىر كومىتېتى 2018 - يىلى يەتتىنچى ئايدا شەرقىي تۈركىستاندىكى جازا لاگېرلىرى مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلغاندىن كېيىن، خىتاي ئاخىرى لاگېرلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلدى، لېكىن ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى بۇ لاگېرلارنى «ئىسلامىي ئاشقۇنلۇق» نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان كىشىلەرنى «تەربىيەلەش ۋە ئۆزگەرتىش» نى نىشان قىلغان «كەسپىي تەربىيەلەش مەركەزلىرى» دەپ تۇرۇۋالدى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا، خىتاي گېپىدىن يېنىپ، لاگېرلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلىش ئارقىلىق ئۇنى «قانۇنىي»لاشتۇردى، خىتاي دۆلەت تاراتقۇلىرىمۇ لاگېردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ «ئىجابىي» كەچمىشلىرىگە ئالاقىدار خەۋەرلەرنى ئېلان قىلدى.

2019 - يىلى ئۈچىنچى ئايدا، ئامېرىكا ۋە باشقا غەرب دۆلەتلىرى جەنۇۋدە ئۆتكۈزۈلگەن كىشىلىك ھوقۇق يىغىنىدا گۇرۇپپا مۇھاكىمىسى ئېلىپ باردى، ئادريان زېنز ۋە باشقا مۇتەخەسسسلەر بۇ يەردە شەرقىي تۈركىستاندىكى جازا لاگېرلىرى ھەققىدە گۇۋاھلىق بەردى. بۇلتۇر يەتتىنچى ئايدا، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى كىشىلىك ھوقۇق كېڭىشىدىكى 22 دۆلەتنىڭ ۋەكىللىرى «بىرلەشمە بايانات» ئېلان قىلىپ، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدىن خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارنى زوراۋانلىق بىلەن باستۇرۇشىغا قارىتا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭدىن نەچچە كۈن كېيىن، باشقا ئەللىك نەچچە دۆلەتنىڭ ئەلچىلىرى بۇنىڭغا قارىتا، بېيجىڭنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى كىشىلىك ھوقۇق ئىپادىسىنى ماختايدىغان «بىرلەشمە خۇشامەتنامە» ئېلان قىلدى.

ئامېرىكا بۇ ئىككىسىنىڭ ھېچبىرىگە ئىمزا قويمىدى، لېكىن ئۇلار خىتاينىڭ ئۇيغۇر سىياسىتىنى ئاشكارا ئەيىبلىدى، دۆلەت سېكرېتارى پومپېيو بۇنى «بۇ ئەسرنىڭ دېغى» دېدى. ترامپ ھۆكۈمىتى يەنە بىر ئۇيغۇر تەتقىقاتچىنى دۆلەت بىخەتەرلىك كومىتېتىنىڭ خىتاي ئىشلىرى دېرىكتورى قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ ئىش ئەركىن سىدىققا ئوخشاش ئامېرىكا دا ياشايدىغان نۇرغۇن ئۇيغۇرنى خۇرسەن قىلدى.

«ئامېرىكا ھازىرغىچە ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشى ئۈچۈن ئەڭ كۆپ كۈچ چىقارغان دۆلەتتۇر. لېكىن، پۈتۈن دۇنيا، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى، ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ بۇ جەھەتتىكى قەدىمى بەكلا ئاستا. ئۇيغۇرلار كۈندە مىڭلاپ قىرىلىپ كېتىۋاتىدۇ، بۇ ئاللىقاچان ئىرقىي قىرغىنچىلىققا ئايلىنىپ بولدى» دەيدۇ ئەركىن سىدىق.

كىشىلەر ئۇيغۇرلار توغرىسىدا گەپ قىلماس بولدى

تاجىسىمان ۋىرۇس ۋاباسى يامرىغاندىن بۇيان، ترامپ ھۆكۈمىتى بۇ ۋىرۇسنى خىتاي تارقاقىتى، دەپ ئەيىبلەشكە باشلىدى. پىرىزدېنت ترامپمۇ بەزىدە بۇنى ئاشكارا ھالدا «خىتاي ۋىرۇسى» ياكى «ۋۇخەن ۋىرۇسى» دەپ ئاتىدى.

ئامېرىكا بىرلەشمە ئاگېنتلىقى قولغا چۈشۈرگەن بىر ئىستىخبارات دوكلاتىغا كۆرە، ئامېرىكا دۆلەت زېمىنى بىخەتەرلىكى مىنىستىرلىقىمۇ خىتاي كومپارتىيەسى زۆرۈر مېدىتسىنا بۇيۇملىرىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن، تاجىسىمان ۋىرۇس ۋاباسىنىڭ يامراش ئەھۋالىنى يوشۇرغان دەپ قارايدۇ. بۇ ھەپتە (2020 - يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - ھەپتىسى) دۆلەت سېكرېتارى پومپېيو خىتاي كومپارتىيەسىنى تاجىسىمان ۋىرۇسنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى دۇنيادىن يوشۇرۇپ، «غايەت زور تەھدىت پەيدا قىلدى» دەپ ئەيىبلىدى ۋە خىتاي ھۆكۈمىتىدىن قەتئىي ھېساب ئالدىغانلىقىنى ئېيتتى.

«دۇنيا مىقياسىدا نەچچە يۈز مىڭلىغان، ئامېرىكا نەچچە ئوڭ مىڭلىغان ئادەم ھاياتىدىن ئايرىلدى. پىرىزدېنت ترامپنىڭ بۇ ھەقتىكى مەيدانى تولىمۇ ئېنىق: بىز جاۋابكارلاردىن ھېساب ئالمىز ۋە بۇنى ئۆزىمىزنىڭ ۋاقىت ئورۇنلاشتۇرۇشىغا كۆرە ئورۇنلاشتۇرىمىز» دېدى پومپېيو ئامېرىكا رادىيو شىركىتىگە. دەسلەپتە، ئەركىن سىدىق ئامېرىكا ئەمەلدارلىرىنىڭ خىتاي كومپارتىيەسىنى تاجىسىمان ۋىرۇس سەۋەبلىك تەنقىدلىشى تېخىمۇ كۆپ كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېچىنىشلىق قىسمىگە قارىتالدى مۇمكىن، دەپ ئويلىغانىدى.

«مەن تاجىسىمان ۋىرۇس سەۋەبلىك، جاھان ئەھلى خىتاي رېجىمىنىڭ قانچىلىك رەزىل ۋە سەمىمىيەتسىز ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ يېتىشى؛ شۇنداقلا بىزنىڭ خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قىلغان ۋەھشىيلىكلىرى ھەققىدىكى سۆزلىرىمىزگە ئىشىنىشكە باشلايدۇ، دەپ ئويلىغانىدىم» دەيدۇ ئەركىن سىدىق.

دۇنيا سەھىيە تەشكىلاتى ۋە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تۇتقۇندىكى ئۇيغۇرلار دۇچ كەلگەن تاجىسىمان ۋىرۇس خەۋپى ھەققىدە ھېچنەرسە دېمىدى. خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ ئەمەلدارلىرىمۇ دۆلەت تاراتقۇلىرىدا تاجىسىمان ۋىرۇسنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى يامراش ئەھۋالى ھەققىدىكى ئەندىشىلەرگە رەددىيە بېرىپ، خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ۋىرۇسقا قارشى خىزمەتلىرىنى ھەدەپ كۆپتۈرۈپ داۋراڭ قىلدى.

لېكىن، سابىق تۇتقۇنلارنىڭ ئېيتىشىچە، شەرقىي تۈركىستاندىكى يۈزلىگەن جازا لاگېرلىرى تۇتقۇنلار بىلەن تىقما - تىقما بولۇپ كەتكەن، مەينەتچىلىك ۋە تىل - ھاقارەت، خورلۇقلارغا تولغانىكەن. خىتايدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى تاجىسىمان ۋىرۇس سەۋەبلىك تۆۋەنلەپ كەتكەچكە، ئەركىن سىدىق ۋە چەتئەلدىكى باشقا ئۇيغۇرلار ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقۇملىنىش خەۋپىگە قارىماستىن، ئاشۇ ئەمگەك بوشلۇقىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىشىدىن ئەندىشەلەنمەكتە.

بۇلارنىڭ ئەندىشىسى توغرا چىققاندا تۇرىدۇ. چۈنكى، يېقىندا شەرقىي تۈركىستاندىن ئاشكارىلانغان ھۆكۈمەت ھۆججىتىگە كۆرە، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر تۇتقۇنلارنىڭ جازا لاگېرلىرىدىن «قويۇپ بېرىلىپ»، خىتاي ئۆلكىلىرىدىكى زاۋۇتلارغا يۆتكەلگەن. بۇ يىل ئىككىنچى ئايدا، خىتايدا تاجىسىمان ۋىرۇس ۋاباسى ئەڭ يۇقىرى چەككە چىققاندا، خىتاي دۆلەت تاراتقۇلىرى يۈزلىگەن (ئۇيغۇر) ئىشچىلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىن خىتاي ئۆلكىلىرىگە يۆتكەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلغان.

ئالدىنقى ئايدا (2020 - يىلى تۆتىنچى ئاي)، ئاۋسترالىيە ئىستراتېگىيەلىك سىياسەت ئىنستىتۇتى دېيىلىدىغان بىر ئاقىللار ئامبىرى ئېلان قىلغان دوكلات (مەزكۇر دوكلات زۆرۈرلىرىمىزغا ئالدىنقى ساندىن باشلاپ ئۇلاپ بېسىلماقتا) قا كۆرە، 2017 - يىلىدىن باشلاپ، «شىنجاڭغا ياردەم بېرىش» دەيدىغان سىياسەت ئاستىدا، 80 مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر خىتاي ئۆلكىلىرىدىكى كەمىدە 27 زاۋۇتقا مەجبۇرىي ئەمگەك قىلىشقا يۆتكەلگەن. مەزكۇر دوكلاتقا كۆرە، بۇ زاۋۇتلار ئالما، نايك، BMW، سامسۇڭ، سونى ۋە ۋولكسۋاگېن قاتارلىق داڭلىق ماركىلار ئۈچۈن مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىدۇ.

تەتقىقاتچى ئادىريان زىن «بىز ھازىر، بولۇپمۇ تاجىسىمان ۋىرۇس پەيدا بولغاندىن بېرى شەرقىي تۈركىستاندا نېمە ئىش بولۇۋاتقانلىقىنى بىلمەيمىز» دېدى.

«شەرقىي تۈركىستاننىڭ قاتتىق كونترول قىلىنىدىغان، بېكىك مۇھىتى، ساقچى تىزگىنى ۋە كۈچلۈك نازارەت ئاپپاراتى سەۋەبلىك، بۇ يەردە ئىجتىمائىي مۇساپىنى ساقلاش نىسبەتەن ئاسان. ئەمما، شۇنىسى روشەنكى، جازا لاگېرلىرىنىڭ ياكى تىقما - تىقما زاۋۇتلارنىڭ ئىچىدە، ئىجتىمائىي مۇساپە دەيدىغان نەرسە مەۋجۇت ئەمەس. شۇڭا، (ۋابا ھەققىدىكى) ئەھۋالنىڭ قانداقلىقىغا بىر نەرسە دېيىش قىيىن» دەيدۇ ئادىيان زېنر.

ھالبۇكى، تاجىسىمان ۋىرۇس يامراپ بىر قانچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، ئەركىن سىدىق بۇ ۋابانىڭ خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى باستۇرۇش سىياسىتىنى ئۆزگەرتىشىگە تۈرتكە بولۇشىدىن ئۈمىدىنى ئۈزدى. «كىشىلەر ئۇيغۇرلار توغرىسىدا گەپ قىلماس بولدى. تاراتقۇلاردىكى پۈتۈن خەۋەرلەر تاجىسىمان ۋىرۇس توغرىسىدا بولۇۋاتىدۇ. بۇ ئىش ئادەمنىڭ كۆڭلىنى تولمۇ يېرىم قىلىدۇ. ھازىر ھېچكىمنىڭ كارى بولمىغاچقا، خىتاي قىلغۇلۇقنى ئاشكارا قىلىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ قىلىۋاتقنى ئىنسانىيلىققا زىت. بىز ئۇلارغا ئوخشىمىغان بىر ئىرىقتىن بولغانلىقىمىز ئۈچۈنلا، ئۇلار پۈتۈن بىر مىللەتنى يوقىتىۋەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ» دەيدۇ ئەركىن سىدىق.

ھازىر خىتاينىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدىكى ئۇيغۇرلار ئىككى خىل تەھدىتكە دۇچ كېلىۋاتىدۇ: بىرى، ھۆكۈمەت يېتەكچىلىكىدىكى باستۇرۇش؛ يەنە بىرى، ئەجەللىك تاجىسىمان ۋىرۇس ۋاباسى. ھازىر ئەركىن سىدىق ھېچكىمنىڭ ئۇيغۇرلارنى بۇ ئىككى تەھدىتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىشىدىن ئۈمىد كۈتمەيدۇ.

«ھازىر، مەن ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىغا كەلگەن قىسمەت داۋاملىشىدىغاندەك ھېس قىلىۋاتىمەن، لېكىن مەن كۈرەشنى توختاتمايمەن» دەيدۇ ئەركىن سىدىق.

ئىنگىلىزچىدىن ئەنئەنە قارا قۇرۇم تەرجىمە قىلدى

ئەسلى مەنبە:

https://laist.com/2020/05/08/meet_the_nasa_engineer_fighting_for_his_uighur_homeland_in_china.php

1944 ~ 1949 – يىللاردىكى سوۋېت

تارىخچىلىرى ۋە شەرقىي تۈركىستان

جەمىل ھەسەنلى

يېڭىدىن ئاشكارىلانغان سوۋېت تارىخچىلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خىتاي ۋە ئىچكى ئاسىيا تارىخىدىكى ھالقىلىق مەزگىلدە شەرقىي تۈركىستانغا قاراتقان سىياسىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ. نۇرغۇن يىللاردىن بېرى، رۇسىيە، خىتاي ۋە غەربتىكى تەتقىقاتچىلار سوۋېتنىڭ شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالىدا يۈز بەرگەن ۋە 1944 ~ 1949 - يىللىرىدا مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا تۈرتكە بولغان ئىنقىلابقا قايسى دەرىجىدە قول تىققانلىقى توغرىسىدا تالاش - تارتىش قىلىپ كەلدى. يېڭىدىن ئاشكارىلانغان سوۋېت تارىخچىلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇشۇ مەزگىلدىكى شەرقىي تۈركىستانغا قاراتقان سىياسىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ. بۇ مەنبەلەر مېنىڭ 2015 - يىلى نەشر قىلىنغان، «Синьцзян в орбите советской политики : Сталин и мусульманское» دېگەن رۇسچە كىتابىمدا تەھلىل قىلىنغان. بۇنىڭدىن سىرت، مەن نۇرغۇن ھۆججەتلەرنىڭ كۆپەيتىلگەن نۇسخىسىنى «ۋىلسون مەركىزىنىڭ ئېلېكترونلۇق تارىخچىلىرى» غا ئىئانە قىلغانىدىم، كېيىنچە بۇ ھۆججەتلەر ئېنگىلىزچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، تورا تارقىتىلدى.

موسكۋا شەرقىي تۈركىستاننىڭ تەقدىرىگە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسەتكەن قارارىنى 1943 - يىلى ئەتىيازدا، يەنى سوۋېت بىلەن گېرمانىيە ئارىسىدىكى قاتتىق ئۇرۇش ھېلىھەم داۋام قىلىۋاتقان مەزگىلدە چىقارغانىدى. 1943 - يىلى 5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، سوۋېت كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بىۋروسى «شىنجاڭ ھەققىدە» ناملىق بىر يوشۇرۇن قارار ماقۇللىغان. مەزكۇر قاراردا «سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ (ئاتالمىش) <شىنجاڭ ھۆكۈمدارى> شېڭ شىسەيگە <چىدىغۇچىلىكى> قالمىغانلىقى، شۇ ۋەجىدىن يەرلىك قوزغىلاڭچى ئاممىنىڭ <شېڭ شىسەينىڭ مۇستەبىت ئىشغالچى سىياسىتىگە قارشى> كۈرىشىنى قوللىشى كېرەكلىكى» ئوتتۇرىغا قويۇلغان. 1945 - يىلى 6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، سوۋېت كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بىۋروسى شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنى قوللاش توغرىسىدا يەنە بىر قارار ماقۇللىغان. سوۋېت سىياسىي بىۋروسى بۇ قارار ئارقىلىق يەنە بىر قېتىم شەرقىي تۈركىستان مەسلىسىگە ئارىلاشقان، ئەمما بۇ قېتىم ئۇلار ئىنقىلابچىلار بىلەن خىتاي ھۆكۈمىتى ئارىسىدا «ياراشتۇرغۇچىلىق» قىلغان.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياراشتۇرغۇچىلىق قىلىشى بىلەن، شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن خىتاي ھۆكۈمىتى 1946 - يىلى 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى كېلىشىم ئىمزالانغان. ئەمما، ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەيلا سوۋېت ئىتتىپاقى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ كېلىشىمگە ئەمەل قىلمايۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان ۋە 1947 - يىلى 2 - ئايدا ۋە 9 - ئايدا ئىككى قېتىم، شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇرەككەپ ۋەزىيەتنى قايتىدىن تىزگىنلەشكە ئۇرۇنغان.

سوۋېت كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بىۋروسى شەرقىي تۈركىستاننىڭ سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇشىغا ۋە سوۋېت ئالاھىدە قىسىملىرىنىڭ ۋە جازالاش ئورگانلىرىنىڭ شۇ مەزگىلدىكى شەرقىي تۈركىستاندىكى خىزمەتلىرىگە ئالاقىدار ئاتمىشتىن كۆپرەك مەخپىي قارار ماقۇللىغان. بۇ پارتىيە ھۆججەتلىرىنىڭ ئىچىدە ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە بولغىنى سوۋېت كومپارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بىۋروسى چەتئەل سىياسىتى بۆلۈمىنىڭ ھۆججەتلىرىدۇر. مەزكۇر ئورگان ئىدىئولوگىيەلىك خاراكتېردىكى كۆرسەتمىلەر ۋە تەشكىللىك مېتود ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇستەقىللىق ھەرىكەتلىرىنى قوللايدىغان دۆلەتلىك ۋە يەرلىك تارماقلارنى تەرەققىي قىلدۇرغان ۋە نازارەت قىلغان.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1944 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە بولغان شەرقىي تۈركىستان سىياسىتىگە ئالاقىدار ھۆججەتلىك مەنبەلىرىنىڭ كۆپىنچىسى رۇسىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ دۆلەتلىك ئارخىپخانىسىدا، جوسېف ستالىن (Josef Stalin) نىڭ، ۋىياشېسلاۋ مولوتوف (Viacheslav Molotov) نىڭ ۋە لاۋرېنتى بېرىيا (Lavrentii Beria) نىڭ مەخسۇس ھۆججەت خالتىسىدا ساقلانماقتا. بۇ ھۆججەتلەر ئاساسلىقى ئەسلىمە (Memorandum)، تەھلىل ھۆججەتلىرى، ئىچكى ئىشلار خەلق كومىسسارىلىقى ۋە دۆلەت بىخەتەرلىكى خەلق كومىسسارىلىقىنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ دوكلاتلىرىدىن تەشكىل تاپىدۇ. بۇ خىل مەنبەلەر بىزنى شەرقىي تۈركىستاندىكى ھادىسىلەرنى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا ئالاقىدار سىياسەتلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى توغرا تونۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

رۇسىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ موسكۋادىكى دۆلەتلىك ئارخىپخانىسىدا «شىنجاڭ، ئىران ئەزەربەيجانلىرى، تۈركىيە، 1941 ~ 1943» ناملىق يەنە بىر توپلام بار. بۇ توپلامدىكى ھۆججەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى نېفىت ئېچىش، سوۋېت مۇتەخەسسسلرىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا قىلغان ئىلمىي زىيارەتلىرى، داۋالاش مەركەزلىرى ھەرىكەتلىرى، شەرقىي تۈركىستان بىلەن بولغان سودا ۋە خەت - ئالاقە، شۇنداقلا شەرقىي تۈركىستاندىن سوۋېت نەۋەسىگە ئۆتكەنلەرگە پۇقرالىق سالاھىيىتى بېرىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي تۈركىستان سىياسىتىگە ئالاقىدار ھۆججەتلەردۇر.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالىدىكى ئىنقىلابىي ھەرىكەتكە ئالاقىدار مەخپىي ھۆججەتلەرنىڭ كۆپىنچىسىمۇ يەنىلا رۇسىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ دۆلەتلىك ئارخىپخانىسى (GARF) دا ساقلانغان. 1944 - يىلى 12 - ئايدا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىچكى ئىشلار كومىسسارى لاۋرېنتى بېرىيا بىر ئالاھىدە ۋەزىپە ئورگىنى قۇرۇشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. مەزكۇر ئورگاننىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى شەرقىي تۈركىستان مۇسۇلمان -

لىرىنىڭ ئۆز دۆلىتىنى ئازاد قىلىش ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلىش ۋە مەزكۇر ھەرىكەتنىڭ ئىشتىراكچىلىرىنى بارلىق زۆرۈر ياردەملەر بىلەن تەمىنلەش ئىدى. ستالىننىڭ تەستىقىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، مايور گېنېرال يېگناروف ۋە بىر گۇرۇپپا سوۋېت ئوفىتسېرلىرى ئىنقىلابچىلارنىڭ خىتاي ئارمىيەسىگە قارشى ئۇرۇشلىرىنى تەشكىللەش ئۈچۈن شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىلى ۋىلايىتىگە ئەۋەتىلگەن. رۇسىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ دۆلەتلىك ئارخىپخانىسىدا يەنە شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىس جۇمھۇرى ئەلىخان تۆرە شاكىرجاننىڭ ستالىنغا يازغان بىر قانچە پارچە خېتىمۇ ساقلانغان.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ 1940 - يىللاردىكى شەرقىي تۈركىستاندىكى پائالىيەتلىرىگە ئالاقىدار باشقا مۇھىم ئۇچۇرلار رۇسىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ چەتئەل سىياسىتى ئارخىپخانىسىدا ساقلانغان. بۇ يەردىكى ماتېرىياللارنىڭ ئىچىدە ئادەمنىڭ قىزىقىشىنى ھەممىدىن بەك قوزغايدىغىنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چەتئەل ئىشلىرى كومىسسارى ۋىياشېسلاۋ مولوتوف، مۇئاۋىن چەتئەل ئىشلىرى مىنىستىرى سېرگېي لوزوۋسكىي (Sergei Lozovskii)، تاشقى تىجارەت مىنىستىرى ئاناستاس مىكويان (Anastas Mikoian) ۋە باشقىلارنىڭ توپلاملىرىدىكى ماتېرىياللاردۇر.

رۇسىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ پىرىزدېنتىنىڭ ئارخىپخانىسىدىكى ماتېرىياللار ئاناستاس مىكوياننىڭ خىتايدىكى ئىچكى ئۇرۇش جەريانىدىكى مەخپىي ۋەزىپىسى، جۈملىدىن ئۇنىڭ ماۋ زېدوڭ ۋە خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ باشقا رەھبەرلىرى بىلەن بولغان سۆھبەتلىرىنى چۈشىنىش جەھەتتە پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. مىكوياننىڭ مۇشۇ مەزگىلدىكى خىتاي زىيارىتى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خىتايغا ۋە شەرقىي تۈركىستانغا قاراتقان سىياسىتىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم قىلىدۇ.

ئەلۋەتتە، (بۇ جەھەتتىكى) نۇرغۇن ماتېرىياللار ھېلىھەم مەخپىي ساقلانغان بولغاچقا، تەتقىقاتچىلارنىڭ ئۇلارغا ئېرىشىش ئىمكانىيىتى يوق. بولۇپمۇ سىياسىي بىيۇرو ئارخىپلىرىنىڭ ئىچىدىكى ستالىن، مولوتوف، بېرىيا، مالېنكوۋ (Malenkov)، مىكويان ۋە باشقىلارنىڭ ئالاھىدە ھۆججەت خالتىلىرى تېخىمۇ شۇنداق. فېدېرال بىخەتەرلىك ئورگىنىنىڭ ئارخىپخانىسى (سابىق NKGB ۋە KGB ئارخىپخانىلىرى)مۇ ئېچىۋېتىلمىگەچكە، سوۋېت جاسۇسلۇق تەشكىلاتلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى پائالىيەتلىرىگە ئالاقىدار نۇرغۇن سوئاللار ھېلىھەم جاۋابسىز قالماقتا.

ئىنگىلىزچىدىن ھېكمەت يار ئىبراھىم تەرجىمە قىلدى

مەنبە:

<https://www.wilsoncenter.org/blog-post/soviet-archives-and-xinjiang-1944-1949>

Uyghurs for sale

'Re-education', forced labour and surveillance beyond Xinjiang

Vicky Xiuzhong Xu ئۇيغۇرلار سېتىلماقتا

with Danielle Cave, Dr James Leibold, Kelsey Munro, Nathan Ruser

ۋىكىي شۇ شىۋوچوڭ، دانىيېل كېيۋ، دوكتور جېمىس لېبۆلد، كېلىسىي مۇنرو، ناسان رۇسپېر

تاۋار ئورنىدا سېتىلىۋاتقان ئۇيغۇرلار (2)

شەرقىي تۈركىستاندىن ئەمگەك كۈچى يۆتكەش پروگراممىسى

ختايىنىڭ دۆلەت تاراتقۇلىرىدىن ۋە ھۆكۈمەتنىڭ رەسمىي ئۇقتۇرۇشلىرىدىن توپلانغان ئۇچۇرلار 2017 - يىلىدىن 2019 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا سەكسەن مىڭدىن كۆپرەك ئۇيغۇرنىڭ ئەمگەكچى كۈچ سۈپىتىدە شەرقىي تۈركىستاننىڭ سىرتىغا يۆتكەلگەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە. مەركىزىمىز مەزكۇر يۆتكەش ئىشلىرىغا ئالاقىدار ئۇچۇرلارنى ئالتىنچى رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك خەرىتىلەشتۈردى. رەسىمدىكى ئىستىربىلكا قانچە توم بولسا، شۇ ئىستىربىلكا باشلانغان نۇقتىدىكى ناھىيەدىن ئىستىربىلكا ئاياغلاشقان نۇقتىدىكى زاۋۇتقا يۆتكەلگەن كىشىنىڭ شۇنچە كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەزكۇر رەسىم بۇ پروگراممىنىڭ ئەھۋالىنى ئومۇمىيۈزلۈك كۆرسىتىپ بېرەلمىسىمۇ، ئۇنىڭ سالمىقى ۋە دائىرىسىنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىنلەيدۇ (88).

ئالتىنچى رەسىم: 2017 - يىلىدىن 2020 - يىلىغىچە خىتاي ئۆلكىلىرىگە يۆتكەلگەن ئۇيغۇر ئەمگەك كۈچلىرى

مەنبە: ئاۋسترالىيە ئىستراتېگىيەلىك سىياسەت ئىنستىتۇتىنىڭ خەلقئارالىق تور سىياسىتى مەركىزى (شەرقىي تۈركىستاندىكى) يەرلىك تاراتقۇلارنىڭ خەۋەرلىرى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ رەسمىي ھۆججەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قاتارلىق سانلىق مەلۇماتلاردىن پايدىلىنىپ تەييارلىغان.

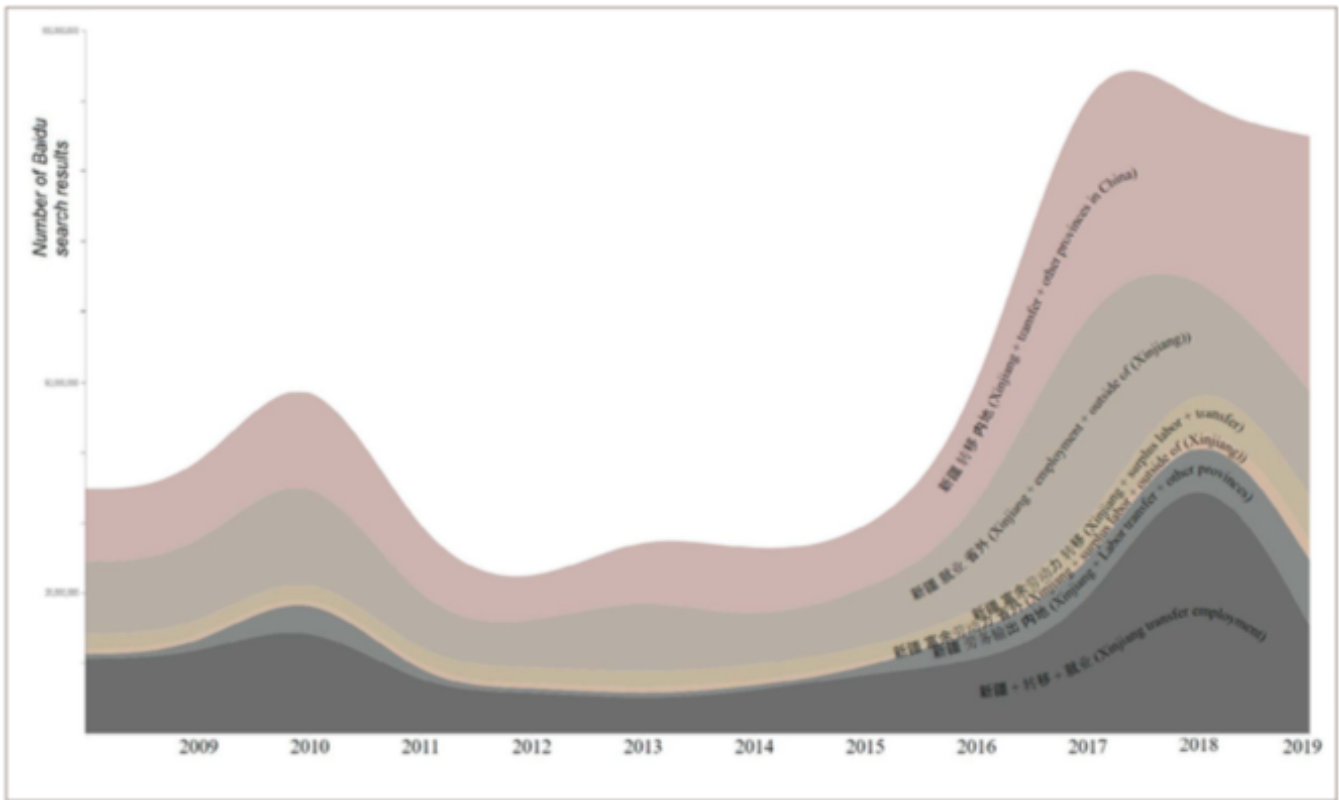
ختاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمگەك كۈچى يۆتكەشكە ئالاقىدار رەسمىي ئۇچۇرلىرى شەرقىي تۈركىستاننىڭ جەنۇبىدىن شىمالغا يۆتكەش، شەرقىي تۈركىستاندىن خىتاي ئۆلكىلىرىگە يۆتكەش ۋە شەرقىي تۈركىستاندىكى يەرلىك زاۋۇتلارغا يۆتكەشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شەرقىي تۈركىستاندىكى ئوخشىمىغان

ناھىيەلەردىن شەرقىي تۈركىستاننىڭ سىرتىغا يۆتكەلگەن ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ نىسبىتى شەرقىي تۈركىستاندىن يۆتكەلگەن ئومۇمىي ئەمگەك كۈچىنىڭ ئون پىرسەنت (89) تىن ئەللىك پىرسەنت (90) كىچىك بولغان قىسمىنى ئىگىلەيدۇ.

يېقىنقى يىللاردا، شەرقىي تۈركىستاندىن خىتاي ئۆلكىلىرىگە (ئەمگەك كۈچى) يۆتكەش سالمىقى ئىزچىل ئېشىپ كەلدى. دۆلەت تاراتقۇلىرىنىڭ خەۋىرىگە كۆرە، 2017 - يىلى 20859 نەپەر «يېزىلاردىكى ئېشىنچا ئەمگەك كۈچلىرى» شەرقىي تۈركىستاندىن خىتاي ئۆلكىلىرىگە يۆتكەلگەن (91). مەركىزىمىزنىڭ ئېلان قىلىنغان ئۇچۇرلارنى تەھلىل قىلىشىدىن مەلۇم بولۇشىچە، 2018 - يىلى تەخمىنەن 28 مىڭ ئادەم (خىتاي ئۆلكىلىرىگە) يۆتكەلگەن (92). 2019 - يىلى بۇ سان تەخمىنەن 32 مىڭغا چىققان (93).

شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتاي دائىرىلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەكچى يۆتكەش ۋەزىپىسىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىغانلىقىنى تەكرار خەۋەر قىلىپ كەلدى (94). 2017 - يىلىدىكى نىشان 20 مىڭ دەپ بېكىتىلگەن ۋە تۆت پىرسەنت ئاشۇرۇپ ئورۇنلانغان (95). 2019 - يىلى نىشان 25 مىڭ بولۇپ، 25 پىرسەنت ئاشۇرۇپ ئورۇندالغانلىقى خەۋەر قىلىنغان (96).

يەتتىنچى رەسىم: 2005 - يىلىدىن 2019 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى «شەرقىي تۈركىستاندىن ئەمگەك كۈچى يۆتكەش» كە ئالاقىدار ئاچقۇچلۇق سۆزلەرنىڭ بەيدۇ ئىزدەش موتورىدىكى كۆرسىتىلگەن مىقدارى.

مەنبە: ئاۋسترالىيە ئىستراتېگىيەلىك سىياسەت ئىنستىتۇتىنىڭ خەلقئارالىق تور سىياسىتى مەركىزى.

مەركىزىمىز خىتاينىڭ ئىزدەش موتورى بەيدۇ (baidu) دىن ئەمگەك كۈچى يۆتكەش پىلانغا ئالاقىدار ھالقىلىق سۆزلەرنى ئىزدىدى ۋە كۆرسىتىلگەن نەتىجىلەرنى تەھلىل قىلدى (97). يەتتىنچى رەسىمدە كۆرسىتىلگىنىدەك، 2014 - يىلى (شەرقىي تۈركىستاندىكى ئاتالمىش «زوراۋان ئەسەبىيلىككە قاتتىق زەربە بېرىش» ھەرىكىتى مۇشۇ يىلى باشلانغان) دىن باشلاپ، بۇ سان ئىزچىل ئېشىپ كەلگەن ۋە 2017 - يىلى ئاتالمىش «قايتا تەربىيەلەش» باشلانغاندىن كېيىن، بۇ سان تېخىمۇ شىددەت بىلەن ئاشقان. بۇ ئەمگەك كۈچى يۆتكەش پروگراممىسىنىڭ يېقىنقى يىللاردا خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسىي كۈنتەرتىپىدىكى ئورنىنىڭ بارغانسېرى مۇھىملىشىۋاتقانلىقىنىڭ تېخىمۇ كۈچلۈك ئىپادىسىدۇر.

سياسىي جەھەتتىكى غىدىقلاشتىن سىرت، ئۇيغۇر ئەمگەك كۈچلىرىنى «سېتىۋېلىش» ۋە «سېتىش» مۇ يەرلىك ھۆكۈمەت ۋە دەللاللارنى راۋۇرۇس پۇل تېپىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ 2018 - يىلىدىكى ئۇقتۇرۇشىدا، يېزىلاردىكى ھەربىر «ئېشىنچا ئەمگەك كۈچى» (98) شەرقىي تۈركىستاننىڭ يەنە بىر رايونغا يۆتكىلىپ، شۇ يەردە تۇرغان ۋاقتى توققۇز ئايدىن ئاشسا، تەشكىللىگۈچىگە يىگىرمە يۈەن (تەخمىنەن ئۈچ دوللار) مۇكاپات بېرىلدىغانلىقى ئېيتىلغان؛ ھالبۇكى، بۇ (ئاتالمىش ئېشىنچا) ئەمگەك كۈچلىرى شەرقىي تۈركىستاننىڭ سىرتىغا (ختاي ئۆلكىلىرىگە) يۆتكەلسە، مەزكۇر مىقدار بىراقلا 15 ھەسسە كۆپەيتىلىپ، 300 يۈەن (تەخمىنەن 43.25 دوللار) گە چىقىدۇ (99). خىتاي ئۆلكىلىرىدىكى (مەزكۇر ئاتالمىش «ئېشىنچا» ئەمگەك كۈچلىرىنى) تاپشۇرۇۋالغۇچى زاۋۇتلارمۇ خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن مۇكاپاتلىنىدۇ. ئەگەر مەزكۇر زاۋۇتلار ئۇيغۇر ئىشچىلار بىلەن بىر يىللىق توختام تۈزۈشسە 1000 يۈەن، ئۈچ يىللىق توختام تۈزۈشسە 5000 يۈەن مۇكاپاتقا ئېرىشىدۇ (100). ھالبۇكى، 2018 - يىلى شەرقىي تۈركىستاننىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىدىكى قانۇندا بېكىتىلگەن ئەڭ تۆۋەن مائاش 1620 يۈەن (تەخمىنەن 232 دوللار) ئىدى (101).

سەككىزىنچى رەسىم: چىڭداۋ دېسەي بېزەكچىلىك شىركىتىنىڭ خىتاي ئۆلكىلىرىنى شەرقىي تۈركىستاندىن كەلگەن، ھۆكۈمەت ئىگىدارچىلىقىدىكى ئۇيغۇر ئىشچىلار بىلەن تەمىنلەيدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئېلان.

合作单位

Our company provides a large number of government sponsored workers dispatching from Xinjiang

我司提供大量政府新疆工人劳务派遣公司

Category
所属分类: 合作单位

Clicks
点击次数: 39259

Post date
发布日期: 2019-02-27 19:38:19

● **详细介绍**

Government-led, work units, qualified, secure and reliable, Male to female ratio and age by specification.

政府带队，非零散人员，人员资质齐全，安全可靠，男女比例 以及年龄根据工厂定制

Contact Details:

详情咨询电话: [Redacted]

ئەسكەرتىش: مەزكۇر ئېلانغا ئەنئەنىۋى كىيىم كىيىپ، ئۇسۇل ئويناۋاتقان ئىككى ئۇيغۇرنىڭ كارتون ئوبرازى قىستۇرۇلغان. مەنبە: چىڭداۋ دېسەي ئادەم كۈچى بايلىقى تورىدىكى ئېلان، خىتايچىدىن ئاۋسترالىيە ئىستراتېگىيەلىك سىياسەت ئىنستىتۇتى تەرجىمە قىلدى.

يېقىنقى يىللاردا، «ھۆكۈمەت ئىگىدارچىلىقىدىكى ئۇيغۇر ئەمگەك كۈچلىرى» نىڭ ئېلانلىرىمۇ تورلاردا كۆرۈلۈشكە باشلىدى. 2019 - يىلى ئىككىنچى ئايدا، چىڭداۋدىكى بىر شىركەت قولىدا، خىتاينىڭ ئون ئۆلكىسىگە يۆتكىلىدىغان «ھۆكۈمەت يېتەكچىلىك قىلىدىغان، ئىقتىدارلىق، بىخەتەر ۋە ئىشەنچلىك» نۇرغۇن ئۇيغۇر ئىشچى بارلىقى توغرىسىدا ئېلان چىقارغان (102).

توققۇزىنچى رەسىم: «يېرىم ھەربىيچە تۈزۈمدە باشقۇرۇلىدىغان» ياش ئۇيغۇر ئىشچىلار بىلەن تەمىنلەش ئېلانى.

1000 ethnic minorities awaiting online booking

1000少数民族，在线等预约

只看楼主 收藏 回复

科音名字取源货

初级粉丝

新疆政府组织出来新疆实习生1000人左右，政审，体检合格，年龄16至18周岁，由新疆政府委派正式在编干部管理，厂方有需求可申请新疆籍在编警察24小时驻厂管理！合同期为一年起签！新疆厨师可自带，要有统一的员工宿舍，（方便管理）。签订合同后人员15天内到企业！请有用工需求的企业提前联系！用新疆工的优势是：半军事化管理，能吃苦，人员不流失，合同签多久，就上班多久！100人起订！

The Xinjiang government has organised around 1,000 trainees from Xinjiang who have already passed political and medical examinations. They are between 16-18 years old and are managed by Xinjiang government-appointed cadres. Factories can apply for current Xinjiang police to be stationed 24-hours a day for in-factory management! Contracts signed for one year to start! Can supply own Xinjiang chef but a separate dormitory is required for the workers (for easy management). Workers will arrive at your enterprise within 15 days of signing the contract! Companies with labour needs please contact in advance! The advantages of using Xinjiang labour are: semi-military style management; can withstand hardship; no loss of personnel; will work for the length of the contract! Minimum order 100 workers!

王明调

中国大陆

مەنبە: بەيدۇ ئادەم كۈچى بايلىقى مۇنبىرىنىڭ 2019 - يىلى 11 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىكى «1000 نەپەر ئاز سانلىق مىللەت، توردا زاكاس قىلىنىشى كۈتۈپ تۇرماقتا» ماۋزۇلۇق ئېلانى، خىتايچىدىن ئاۋسترالىيە ئىستراتېگىيەلىك سىياسەت ئىنستىتۇتى تەرجىمە قىلدى.

يەنە بىر يېڭى ئېلاندا 16 ياشتىن 18 ياشقىچە بولغان 1000 نەپەر ئۇيغۇر ئىشچى بىلەن تەمىنلىنىدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. ئېلاندا «شىنجاڭلىق ئىشچىلارنىڭ ئەۋزەللىكلىرى تۆۋەندىكىچە: ئۇلار يېرىم ھەربىيچە تۈزۈمدە باشقۇرۇلىدۇ، جاپاغا چىدايدۇ، ئۆز ئالدىغا كېتىپ قالمايدۇ، ئەڭ تۆۋەن بولغاندا يۈز ئىشچى زاكاس قىلالايسىز!» دېيىلگەن. مەزكۇر ئېلاندا يەنە «زاۋۇتلار <شىنجاڭ> نوپۇسلۇق ساقچىلاردىن (بۇ ئىشچىلارنى نازارەت قىلىش ئۈچۈن) زاۋۇتتا يېتىپ - قويۇپ ئىشلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلسا بولىدۇ. ئىشچىلار بىر يىللىق توختام ئىمزالىنىپ 15 كۈن ئىچىدە زاۋۇتقا تاپشۇرۇلىدۇ» دېيىلگەن (توقفۇزىنچى رەسىم).

ئىككىنچى مەخسۇس تېما تەتقىقاتى: «قايتا تەربىيەلەش لاگېرلىرى» دىن مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىنىشىچە

پاكىتلار شەرقىي تۈركىستاندىكى ئاتالمىش «قايتا تەربىيەلەش لاگېرلىرى» نى «پۈتكۈزگەن» تۇتقۇنلارنىڭ بىۋاسىتە خىتاي ئۆلكىلىرىدىكى زاۋۇتلارغا يۆتكىلىۋاتقانلىقىنى كۆرسەتمەكتە. بۇ خىل ئەھۋالدا، ئۇلارنىڭ مەزكۇر ئەمگەك تەقسىماتىنى ئۆزى خالاپ تاللىغان بولۇشى ئېھتىمالدىن تولمۇ يىراق. خاۋيۈەنپېڭ كىيىمچىلىك چەكلىك شىركىتى ھەم شەرقىي تۈركىستاندىكى (2018 - يىلى قۇرۇلغان) ھەمراھ زاۋۇتى (103)، ھەم ئۇيغۇر ئىشچىلارنى مەزكۇر شىركەتنىڭ باش شىتابى جايلاشقان ئەنخۇي ئۆلكىسىگە ئېكسپورت قىلىش ئارقىلىق ئاتالمىش «شىنجاڭغا ياردەم بېرىش» پروگراممىسىغا ئىشتىراك قىلغان. خاۋيۈەنپېڭ شىركىتىنىڭ تور بېتىدە ئۇلارنىڭ ئىتالىيە ۋە كورىيەدىكى فىلا (Fila) شىركىتى ۋە گېرمانىيەدىكى نەنتەربىيە كىيىملىرى شىركەتلىرىدىن ئادىداس (Adidas)، پۇما (Puma)، شۇنداقلا نايك شىركىتى بىلەن ئىستراتېگىيەلىك ھەمكارلىقى بارلىقى تىلغا ئېلىنغان (104).

ئونىنچى رەسىم: پەيزىۋات كەسىپى مەكتىپىنىڭ 2018 - يىلى بىرىنچى ئايدىكى سۈنئىي ھەمراھتىن تارتىلغان سۈرىتى. رەسىمدىكى ئاپېلىسىنرەڭدە سىزىپ قويۇلغان نۇقتىلار 2017 - يىلىدىن باشلاپ يېڭىدىن سېلىنغان بىخەتەرلىك مۇئەسسەسەلىرىدۇر.

ئەسكەرتىش: بىر قانچە ياتاق ۋە «ئوقۇتۇش» بىنالىرى باشقا سىياسىي تەربىيەلەش (مېڭە يۇيۇش) مەركەزلىرىدىكىگە ئوخشاش تامامەن قورشالغان ۋە باشقا بىنالاردىن ئايرىۋېتىلگەن. بۇنىڭدىن سىرت، قورشالغان رايوننىڭ ئىچىگە يېڭىدىن بەش كىچىك ئىسكىلات سېلىنغان. مەنبە: ئاۋسترالىيە ئىستراتېگىيەلىك سىياسەت ئىنستىتۇتىنىڭ خەلقئارالىق تور سىياسىتى مەركىزى.

خاۋيۈەنپىڭ شىركىتى 2018 - يىلى 2 - ئايدا ئۆزىنىڭ ئەنخۇيدىكى زاۋۇتىغا شەرقىي تۈركىستاندىن 63 ئىشچى ئەكەلگەن ۋە ئاخىرىدا جەمئىي 500 ئىشچى ئېلىشنى پىلانلىغان (105). ھۆكۈمەتنىڭ خەۋىرىگە كۆرە، ئەكەلگەن ئىشچىلارنىڭ ھەممىسى بىردەك پەيزىۋات ناھىيەسىدىكى ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي مەكتەپنى «پۈتكۈزگەن» لەردۇر (106).

ئاۋسترالىيە ئىستراتېگىيەلىك سىياسەت ئىنستىتۇتىنىڭ سۈنئىي ھەمراھتىن تارتىلغان سۈرەتلەر ۋە ئورگان ھۆججەتلىرىنى تەھلىل قىلىشىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ «مەكتەپ» 2017 - يىلىدىن بۇيان «قايتا تەربىيەلەش لاگېرى» قىلىپ ئىشلىتىلگەن. مەكتەپنىڭ كۆلىمى چوڭايتىلىپ، يېڭى ياتاق بىناسى ۋە ئىسكىلاتلار سېلىنغان. شۇنداقلا، بىخەتەر «ھەربىيچە باشقۇرۇش» ئۇسۇلى ئارقىلىق زور بىخەتەرلىك تەدبىرلىرى قوللىنىلغان (ئونىنچى رەسىمگە قارالسۇن) (107).

ئادىداس شىركىتىنىڭ بىر باياناتچىسى ئۆزلىرىنىڭ خاۋيۈەنپىڭ شىركىتى بىلەن ئاكتىپ مۇناسىۋىتى يوقلۇقىنى، مەزكۇر شىركەتنىڭ تور بېتىدىكى ئېلاندا ئادىداس ماركىسىنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكىنى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ تەكشۈرىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

ئۇيغۇر ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئەنخۇي ئۆلكىسىگە يۆتكىلىشى گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسى تەرىپىدىن تەشكىللەن- گەن «شىنجاڭغا ياردەم بېرىش» پروجېكتىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، بۇ خاۋيۈەنپىڭ شىركىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننىڭ قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيەسىدە كۈچلۈك بىخەتەرلىك تەدبىرلىرى قوللىنىلغان بىر زاۋۇت قۇرۇشىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ (108) (11 - رەسىمگە قارالسۇن).

11 - رەسىم: خاۋيۈەنپىڭ شىركىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننىڭ قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيەسىدىكى زاۋۇتىنىڭ سۈنئىي ھەمراھتىن تارتىلغان كۆرۈنۈشى.

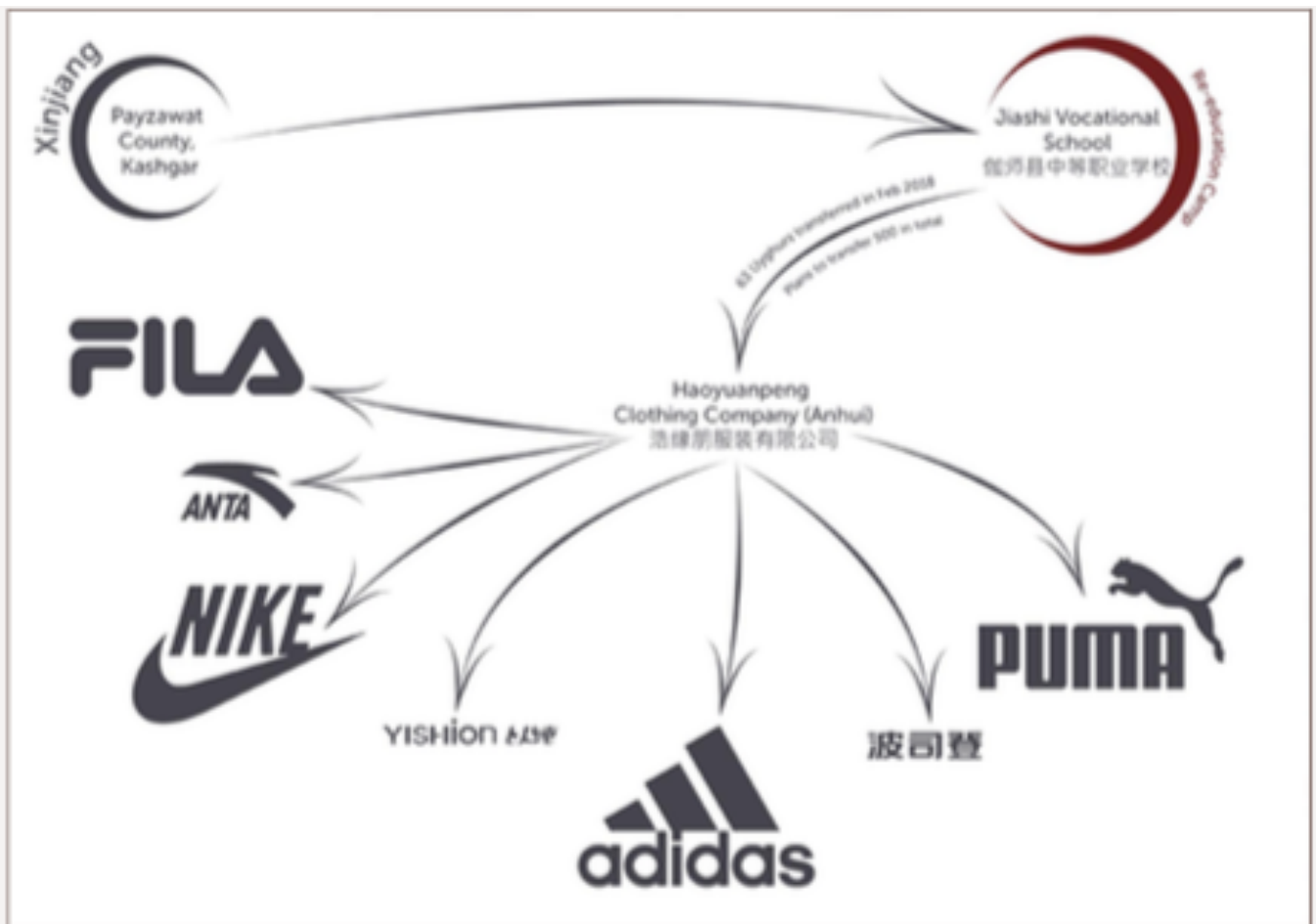

ئەسكەرتىش: بۇ زاۋۇت توسۇقلار بىلەن پۈتۈنلەي قورشۇپتىلگەن ۋە ئىچىدە يەنە ئايرىم قورشۇپتىلگەن ياتاق بىناسى بار. مەزكۇر زاۋۇتتا يەنە بىر قانچىلىغان قاراۋۇلخانىلارمۇ بار. مەنبە: ئاۋسترالىيە ئىستراتېگىيەلىك سىياسەت ئىنستىتۇتىنىڭ خەلقئارالىق تور سىياسىتى مەركىزى.

خاۋيۈەنپېڭ شىركىتىنىڭ دىرېكتورى زېڭ يىفا (曾亿法) يېقىندا خىتاي دۆلەت ئاراتقۇسىنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلغاندا، خىتاي ئۆلكىلىرىدىن، ھەتتا چەتئەللەردىن ياش ئىشچى تېپىش قىيىن بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا زاۋۇت قۇرغانلىقىنى ئېيتىپ، «گەرچە چاۋشيەنلىك ئىشچىلار ساپالىق بولسىمۇ، مېنىڭ چەتئەللىك ئىشچىلارغا پۇل خەجلىگۈم كەلمىدى، شۇڭا ئاخىرىدا <شىنجاڭ>نى تاللىدىم» دېگەن (109).

خاۋيۈەنپېڭ شىركىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى زاۋۇتىنىڭ ئالدى تەرىپىدە ئادىداسنىڭ يوغان ئېلان تاختىسى بار (13 - رەسىمگە قارالسۇن) بولۇپ، مەزكۇر زاۋۇت ئۈچ مېتىر ئېگىزلىكتىكى توسۇقلار بىلەن قورشالغان. زاۋۇتنىڭ ئىككى كىرىش ئېغىزىدا قاراۋۇلخانا بار، بۇنىڭدىن سىرت يەنە كەمدە بەش قاراۋۇلخانا زاۋۇتنىڭ قالغان قىسمىنىڭ بىخەتەرلىكىنى نازارەت قىلىدۇ. خاۋيۈەنپېڭ شىركىتىنىڭ ئەنخۇيدىكى زاۋۇتىدىمۇ ئاشۇنداق بىخەتەرلىك مۇئەسسەسەلىرى بار - يوقلۇقى مەلۇم ئەمەس.

12 - رەسىم: خاۋيۈەنپېڭ شىركىتىنىڭ تەمىنلەش زەنجىرى

مەنبە: ئاۋسترالىيە ئىستراتېگىيەلىك سىياسەت ئىنستىتۇتىنىڭ خەلقئارالىق تور سىياسىتى مەركىزى. تەمىنلەش زەنجىرىنىڭ ئۇچۇرلىرى ئۈچۈن قوشۇمچىگە قاراڭ.

مەنبە: خاۋيۈەنپىڭ شىركىتىنىڭ تور بېتى.

ئۈچىنچى مەخسۇس تېما تەتقىقاتى: «ئالما» مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەمىنلەش زەنجىرىدە «قايتا تەربىيەلىنىۋاتقان» ئۇيغۇرلار

2017 – يىلى 12 – ئايدا، ئالما شىركىتىنىڭ باش ئىجرائىيە ئەمەلدارى تىم كوك (Tim Cook) ئۆزىنىڭ ھۆددىگەرلىرىدىن بىرى بولغان ئوۋفېيگۇاڭ تېخنىكا پاي چەكلىك شىركىتى (110) (欧菲光科技股份有限公司) نى زىيارەت قىلدى ۋە ئۆزىنىڭ ئوۋفېيگۇاڭ شىركىتىنىڭ گۇاڭجۇۋدىكى زاۋۇتىدا چۈشكەن سۈرىتىنى خىتاينىڭ ئىجتىمائىي ئالاقە سۈپىسى ۋېيبو (Weibo) دا ئېلان قىلدى (111).

ئوۋفېيگۇاڭ شىركىتى ئاي فون 8 ۋە ئاي فون X تېلېفونلىرىنىڭ ئالدى كامپراسىنى ئىشلەپچىقىرىدۇ (112). مەزكۇر شىركەت ئۆزىنىڭ تور بېتىدە يەنە خۇاۋېي، لېنېۋو ۋە سامسۇڭلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان باشقا داڭلىق ماركىلىق تېلېفونلار ئۈچۈنمۇ كامپرا بۆلىكى ۋە سېزىمچان ئېكران زاپچاسلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغانلىقىنى ئېيتقان (113).

تىم كوكنىڭ زىيارىتىدىن ئىلگىرى، يەنى 2017 – يىلى 4 – ئاينىڭ 28 – كۈنىدىن 5 – ئاينىڭ 1 – كۈنىگىچە، 700 نەپەر ئۇيغۇر خوتەن ۋىلايىتىنىڭ لوپ ناھىيەسىدىن ئوۋفېيگۇاڭ شىركىتىنىڭ جياڭشى ئۆلكىسىنىڭ نەنچاڭ شەھىرىدىكى باشقا بىر زاۋۇتىدا ئىشلەشكە يۆتكەلگەن (114).

مەزكۇر دوكلاتتا بايان قىلىنغۇسى باشقا ئەمگەك كۈچى يۆتكەش ھەرىكەتلىرىگە ئوخشاشلا، ئۇيغۇرلارنى جياڭشى ئۆلكىسىگە يۆتكەش ئىشىمۇ يۈكسەك دەرىجىدە سىياسىيلاشتۇرۇلغان بولۇپ، شەرقىي تۈركىستاندا چىقىدىغان بىر گېزىتتە، (ئۇيغۇر) ئىشچىلارنىڭ «ئىدىيەسىنى تەدرىجىي ئۆزگەرتىشى» ۋە «پارتىيەنىڭ غەمخورلۇقىنى چۈشىنىدىغان، پارتىيەگە تەشەككۈر ئېيتىدىغان، مۇقىملىققا ھەسسە قوشىدىغان، زامانىۋى، لايىقەتلىك ياشلار» غا ئايلىنىشى ئۈمىد قىلىنىدىغانلىقى يېزىلغان (115). ئۇلار جياڭشىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، لوپ ناھىيەسىدىن ئەۋەتىلگەن، «سىياسىي جەھەتتە ئىشەنچلىك»، ھەم خىتايچە، ھەم ئۇيغۇرچىنى بىلىدىغان نازارەتچىلەر تەرىپىدىن باشقۇرۇلغان (116).

14 - رەسىم: تىم كۇكنىڭ 2017 - يىلى 12 - ئايدا ئوۋفېيگۇاڭ شىركىتىنىڭ گۇاڭجۇۋدىكى زاۋۇتىدا چۈشكەن سۈرىتىنى يوللىغان مىكرو بىلوگ يازمىسى.

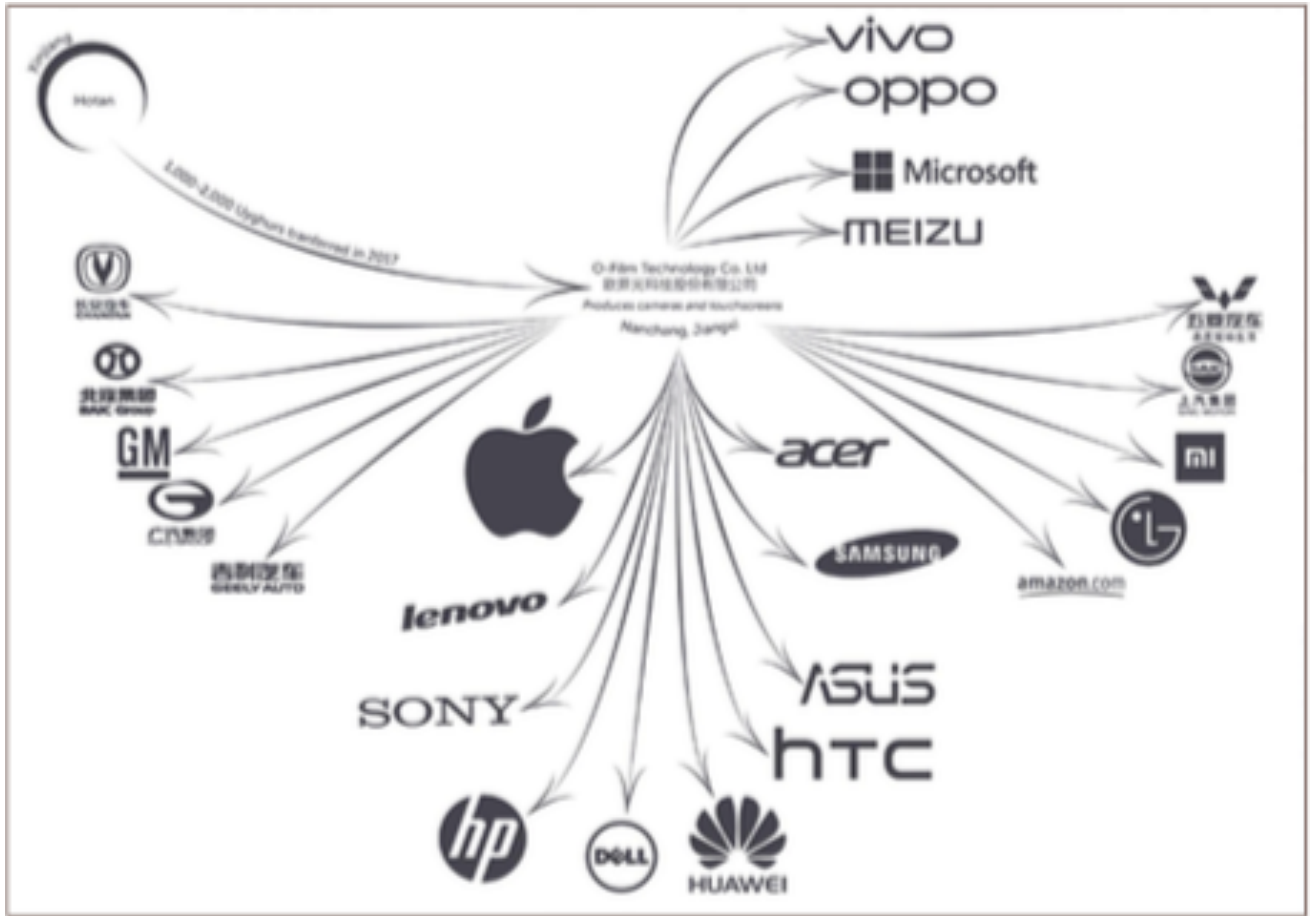
تىم كۇكنىڭ خىتاي ئىجتىمائىي تاراتقۇسىدا ئېلان قىلىنغان مەزكۇر يازمىسىدا شۇنداق دېيىلگەن «ئوۋفېيگۇاڭ شىركىتى ئايفون 8 ۋە ئايفون X تېلېفونلىرىنىڭ ئالدى كامېراسىنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا كىشىنى ھەيرەتتە قالدۇرغۇدەك زىل ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپتۇ، يېقىندىن ئۆگىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشتىم، بىرلىكتە <茄子> (پېدىگەن) دەيلى! (خىتايلاردا رەسىمگە چۈشكەندە چىشىنى چىقىرىپ كۈلگەندەك كۆرۈنۈش ئۈچۈن، <茄子> دەپ توۋلاش بىر مەزگىل مودا بولغان، ت)».

مەنبە: ئىنتېرنېت

ھازىر ئۆچۈرۈۋېتىلگەن بىر خەۋەرگە كۆرە (117)، تىم كۇك ئوۋفېيگۇاڭ شىركىتىگە قىلغان زىيارىتى جەريانىدا شىركەتنىڭ «ئىشچى - خىزمەتچىلىرىگە ئىنسانىي مۇئامىلە قىلغانلىقى» نى ماختىغان ۋە ئىشچىلارنىڭ شىركەتتە ئىلگىرىلەش پۇرسىتىگە ئېرىشكەنلىكىنى، خۇشال ياشاۋاتقانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن (118).

شۇنىڭدىن بەش ئاي كېيىن، يەنى 2017 - يىلى 10 - ئايدا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ خوتەن ۋىلايىتىدىكى يەرلىك ھۆكۈمەت ئوۋفېيگۋاڭ شىركىتى بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇلارغا يەنە 1300 ئىشچى ئەۋەتىشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان (119). 2017 - يىلى 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ئۆزىنىڭ ئوۋفېيگۋاڭ شىركىتىدە ئىشلەيدىغانلىقىنى ئېيتقان بىر ئۇيغۇر، مەزكۇر شىركەتنىڭ جياڭشىدىكى زاۋۇتىدا مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇرنىڭ ئىشلەۋاتقانلىقىنى ئېيتقان (120).

15 - رەسىم: ئوۋفېيگۋاڭ شىركىتىنىڭ تەمىنلەش زەنجىرى

مەنبە: ئاۋسترالىيە ئىستراتېگىيەلىك سىياسەت ئىنستىتۇتىنىڭ خەلقئارالىق تور سىياسىتى مەركىزى. تەمىنلەش زەنجىرىنىڭ ئۇچۇرلىرى ئۈچۈن قوشۇمچىگە قاراڭ.

شۇنىڭدىن بەش ئاي كېيىن، يەنى 2017 - يىلى 10 - ئايدا، شەرقىي تۈركىستاننىڭ خوتەن ۋىلايىتىدىكى يەرلىك ھۆكۈمەت ئوۋفېيگۋاڭ شىركىتى بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇلارغا يەنە 1300 ئىشچى ئەۋەتىشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان (119). 2017 - يىلى 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ئۆزىنىڭ ئوۋفېيگۋاڭ شىركىتىدە ئىشلەيدىغانلىقىنى ئېيتقان بىر ئۇيغۇر، مەزكۇر شىركەتنىڭ جياڭشىدىكى زاۋۇتىدا مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇرنىڭ ئىشلەۋاتقانلىقىنى ئېيتقان (120).

ئالما شىركىتى ۋە ئۇنىڭ تەمىنلىگۈچىلىرى ئۈچۈن زاپچاس ئىشلەپچىقىرىۋاتقان خىتاي شىركەتلىرىنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلارنى ئىشلىتىۋاتقنى يالغۇز ئوۋفېيگۋاڭ شىركىتىلا ئەمەس. دوكلاتىمىزدا ئالما شىركىتىنىڭ تەمىنلەش زەنجىرىدىكى (ئۇيغۇرلار مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىنىۋاتقان) زاۋۇتتىن يەنە ئۈچى جەزملەشتۈرۈلدى.

بەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ 2019 - يىلى توققۇزىنچى ئايدىكى بىر ھۆججىتىدە، شەرقىي تۈركىستانلىق 560 ئىشچىنىڭ خېنەن ئۆلكىسىدىكى زاۋۇتلاردا ئىشلىتىلىش ئۈچۈن يۆتكەلگەنلىكى، بۇ زاۋۇتلارنىڭ ئارىسىدا فۇشىكاڭ (富士康) زاۋۇتىنىڭ جېڭجوۋ شۆبىسىمۇ بارلىقى ئېيتىلغان (121). فۇشىكاڭ تەيۋەننىڭ شىركىتى بولۇپ، دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ توختاملىق ئېلېكترون مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقارغۇچىدۇر. مەزكۇر شىركەت ئالما، دېل ۋە سونى قاتارلىق داڭلىق شىركەتلەر ئۈچۈن مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىدۇ (122). ئېيتىلىشىچە، شىركەتنىڭ جېڭجوۋدىكى زاۋۇتى دۇنيادىكى ئايىفونلارنىڭ يېرىمىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان بولۇپ، شۇ ۋەجىدىن جېڭجوۋ شەھىرىمۇ «ئايىفون شەھىرى» دەپ ئاتىلىدۇ (123).

فۇشىكاڭنىڭ جېڭجوۋدىكى زاۋۇتىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قانداق مۇئامىلىگە ئۇچراۋاتقانلىقى نامەلۇم. ئەمما، نيۇيوركتىكى خىتايدىكى ئەمگەك ئەھۋالىنى كۆزىتىش ئورگىنىنىڭ 2019 - يىلى 9 - ئايدىكى دوكلاتىغا كۆرە، فۇشىكاڭنىڭ جېڭجوۋدىكى زاۋۇتىدىكى ئىشچىلار - ئۇيغۇر ئىشچىلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە - ھەرئايدا ئاز دېگەندە 100 سائەت ئىسمىنا قوشۇپ ئىشلەيدىكەن (124). ئۆتكەن ئون يىلدا، فۇشىكاڭنىڭ ئوبرازى ئىشچىلارغا زۇلۇم قىلغانلىقى ھەققىدىكى شىكايەت ۋە ئىشچىلارنىڭ ئۆلۈۋېلىش ۋەقەلىرى - يېقىندا ئۇلارنىڭ جېڭجوۋدىكى زاۋۇتىدا يەنە ئۆلۈۋېلىش ۋەقەسى كۆرۈلگەن - سەۋەبلىك ئىزچىل خۇنۇكلىشىپ كەلدى (125). مەزكۇر شىركەت يەنە «شىنجاڭغا ياردەم بېرىش» پىلانىنىڭ ئاكتىپ ئىشتىراكچىلىرىدىندۇر (126).

16 - رەسىم: ئۇيغۇر ئىشچىلار خۇبېي يىخوڭ سىپتا ئىشلەپچىقىرىش چەكلىك شىركىتىگە يېتىپ بېرىش ئالدىدا.

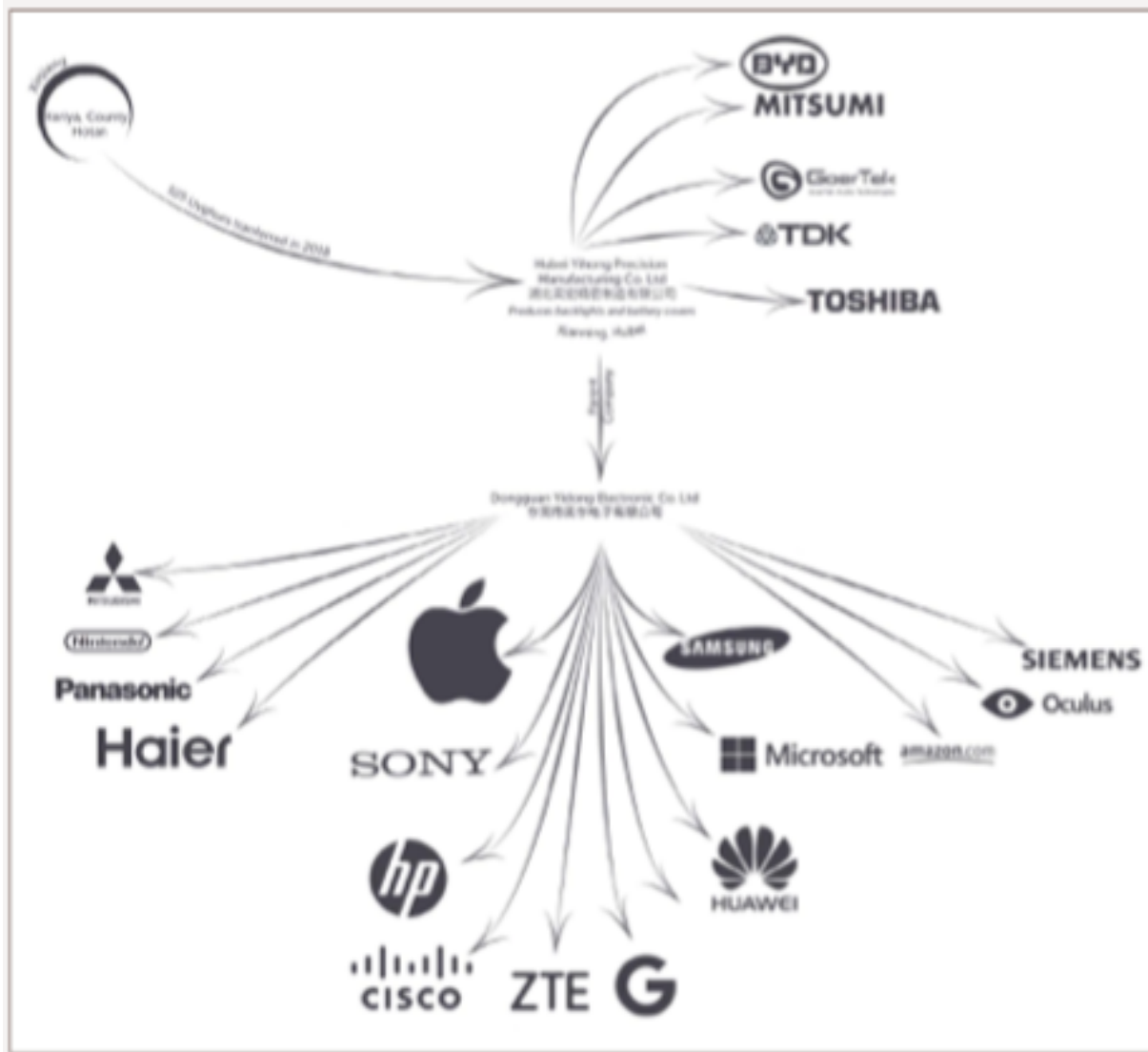

خۇبېي يىخوڭ سىپتا ئىشلەپچىقىرىش چەكلىك شىركىتىنىڭ ئۇيغۇر ئىشچىلىرى شەرقىي تۈركىستان بىلەن خۇبېينىڭ شىەننىڭ شەھىرى ئارىسىدا ئالماشماقتا. بۇ رەسىم 2018 - يىلى 5 - ئايدا خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى ۋۇخەن شەھىرىدىكى ۋۇچاڭ ۋوگزالىنىڭ سىرتىدا تارتىلغان. مەنبە: تور.

2018 - يىلى 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، 105 ئۇيغۇر ئىشچى شەرقىي تۈركىستاننىڭ كېرىيە ناھىيەسىدىن خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ شىيەننىڭ شەھىرىدىكى خۇبېي يىخوڭ سىپتا ئىشلەپچىقىرىش چەكلىك شىركىتىگە يۆتكەلدى (127). ئۇيغۇر ئىشچىلار يېتىپ بارغاندىن كېيىن، خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك بىر ئەمەلدارى بۇ شىركەتنىڭ زاۋۇتىنى زىيارەت قىلدى. ۋە نۇتقىدا مۇنداق ئۇچ نۇقتىنى ئوتتۇرىغا قويدى: ئىشچىلار كومپارتىيەگە تەشەككۈر ئېيتىشى ۋە تېزدىن (يېڭى مۇھىتقا) سىڭىپ كىرىشى، باشقۇرغۇچىلار نازارەتنى ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيەسىنى كۈچەيتىشى كېرەك (128).

خۇبېي يىخوڭ شىركىتى ئارقا چىراغ ۋە باتارىيە قېپى ياسايدۇ (129). ئۇ دوڭگۈەن شەھىرىدىكى يىدوڭ ئېلېكترون چەكلىك شىركىتىنىڭ تارماق شىركىتى بولۇپ، مەزكۇر شىركەتنىڭ تور بېكىتىدە، ئاخىرقى خېرىدارىنىڭ ئالما ۋە خۇاۋېي شىركەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالدىغانلىقى ئېيتىلغان (130). خۇبېي يىخوڭ ياكى ئۇنىڭ ھەمراھ شىركىتى ئالما شىركىتىنىڭ تەمىنلىگۈچىلەر تىزىملىكىدە بولمىسىمۇ، خۇبېي يىخوڭ شىركىتىنىڭ تور بېتىدىكى خېرىدارلار تىزىملىكىگە ئالما شىركىتى ئۈچۈن بىۋاسىتە AirPods ئىشلەپچىقىرىدىغان گېئىر شىركىتى (GoerTek) مۇ يېزىلغان (131).

17 - رەسىم: خۇبېي يىخوڭ شىركىتىنىڭ تەمىنلەش زەنجىرى.

مەنبە: ئاۋسترالىيە ئىستراتېگىيەلىك سىياسەت ئىنستىتۇتىنىڭ خەلقئارالىق تور سىياسىتى مەركىزى. تەمىنلەش زەنجىرىنىڭ ئۇچۇرلىرى ئۈچۈن قوشۇمچىگە قاراڭ.

2017 - يىلى، ئالما شىركىتىنىڭ تەمىنلىگۈچىلىرى ئۈچۈن زاپچاس ئىشلەپچىقىرىدىغانلىقىنى ئېيتقان يەنە بىر ئېلېكترون شىركىتى - خېفېي خەنبو يۇقىرى تېخنىكىلىق يېڭى ماتېرىياللار شىركىتىنىڭ مۇئاۋىن باش دىرېكتورىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ شىركەت خوتەن ھۆكۈمىتى بىلەن كەلگۈسى ئۈچ يىلدا ھەربىلى 1000 ئۇيغۇر ئىشچىنى ئىشقا قوبۇل قىلىش ھەققىدە توختاملاشقان (132). شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ گۇما ناھىيەسىدىن 500 دىن ئارتۇق ئادەم خەنبو يۇقىرى تېخنىكىلىق يېڭى ماتېرىياللار شىركىتىنىڭ خېفېي شەھىرىدىكى زاۋۇتىغا ئاپىرىلغان (133).

2018 - يىلى، گۇما ناھىيەسىدىن 544 ئۇيغۇر خەنبو يۇقىرى تېخنىكىلىق يېڭى ماتېرىياللار شىركىتىنىڭ ئوخشاشلا خېفېي شەھىرىگە جايلاشقان تارماق شىركىتى - فۇيىڭ فوتوئېلېكترونىك چەكلىك شىركىتىگە ئەكىلىنكەن. خىتاي دۆلەت تاراتقۇسىنىڭ خەۋىرىگە كۆرە، ئاينۇر مەمەتئۈسۈپ ئىسىملىك بىر قىز بۇ زاۋۇتتا ئۆزىنىڭ خىتايچىسىنى ۋە خىزمەت ئىنتىزامىنى ياخشىلىغان، شۇنداقلا ھەركۈنى مۇنچىغا چۈشۈشنى ئۆگىنىپ، بۇنىڭ «سەمەرىسى» سۈپىتىدە، «چاچلىرى ئىلگىرىكىدىن بەك يەلپۈنۈپ تۇرىدىغان» بولۇپ كەتكەن. خەۋەرگە كۆرە، ئۇ «خۇددى شى جۇشىنىڭ ئېيتقىنىدەك، بەخت ھەرزامان تىرىشىش ئارقىلىق قولغا كېلىدۇ» دېگەن (135).

18 - رەسىم: ئاينۇر مەمەتئۈسۈپنىڭ ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ خېفېي شەھىرىدىكى خەنبو يۇقىرى تېخنىكىلىق يېڭى ماتېرىياللار شىركىتىدە ئىشتىن سىرتقى خىتاي تىلى دەرسىگە قاتنىشىۋاتقان كۆرۈنۈشى.

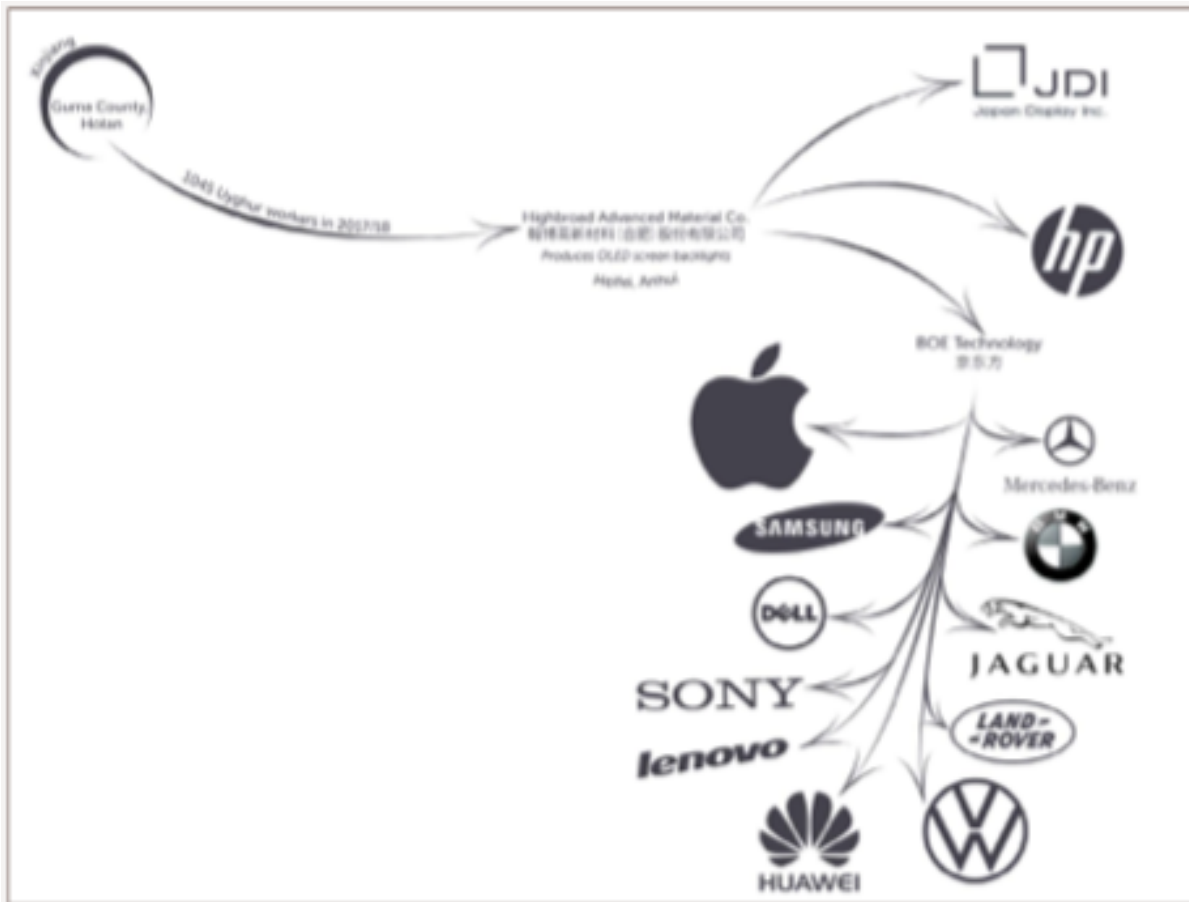
مەنبە: خىتاي خەلق گېزىتى تورىنىڭ 2019 - يىلى 8 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىكى «ئۇيغۇر قىزى ئاپىسىنىڭ كاتتا ئارزۇسىنى رېئاللىققا ئايلاندۇردى» ماۋزۇلۇق خەۋەر.

خەنبو يۇقىرى تېخنىكىلىق يېڭى ماتېرىياللار شىركىتىنىڭ 2018 - يىلىدىكى يىللىق دوكلاتىغا كۆرە، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق مەھسۇلاتلىرى تەكشى ئېكران، يەنى نۇرغۇن ئەقلىي فون، پەد (Tablet) ۋە كومپيۇتېرلاردا ئىشلىتىلىدىغان LCD ۋە OLED ئېكرانى ئىكەن. مەزكۇر شىركەت ئۆز كىرىمىنىڭ 79.19 پىرسەنتىنىڭ باش شىتابى بېيجىڭغا جايلاشقان دۆلەت ھالقىغان شىركەت - جىڭدوڭفاڭ (京东方) پەن - تېخنىكا گۇرۇھى چەكلىك شىركىتىگە مەھسۇلات سېتىشتىن كېلىدىغانلىقىنى ئېيتقان بولۇپ، جىڭدوڭفاڭ دۇنيادىكى ئېلېكترونلۇق ئېكران ئىشلەپچىقارغۇچى ئەڭ چوڭ شىركەتلەردىن بىرىدۇر. نۆۋەتتە جىڭدوڭفاڭ خۇاۋېي (137) نىڭ ئاساسلىق ئېكران تەمىنلىگۈچىسى بولۇپ، 2021 - يىلىغا بارغاندا ئالدىنقى ئىككىنچى چوڭ OLED ئېكرانى تەمىنلىگۈچىسىگە ئايلاندىكەن (138). ھازىر ئالما شىركىتىنىڭ تەمىنلىگۈچىلەر تىزىملىكىدە جىڭدوڭفاڭ شىركىتى بار (139).

خەنبو شىركىتىنىڭ تور بېتىدە كۆرسىتىلىشىچە، ئۇنىڭ خېرىدارلىرى ياپونىيە كۆرسەتكۈچ ئېكران شىركىتى (Japan Display Inc) ۋە LG شىركىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ (140). خەنبو شىركىتىنىڭ خىزمەتچى قوبۇل قىلىش ئېلانى (141) ۋە خىتاي LCD ساھەسىنىڭ ئادىس توپلانمىسى (142)دىمۇ خەنبو شىركىتىنىڭ ئاخىرقى ئىستېمالچىسىنىڭ دېل، لېنېۋو، سامسۇڭ ۋە سونىغا ئوخشاش داڭدار شىركەتلەرنى، شۇنداقلا BMW، Jaguar، Land Rover، Mercedes-Benz ۋە Volkswagen قاتارلىق ئاپتوموبىل شىركەتلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن (19 - رەسىمگە قارالسۇن).

19 - رەسىم: خەنبو شىركىتىنىڭ تەمىنلەش زەنجىرى

(ئىزاھاتلار ئۈچۈن ئەسلى دوكلاتىنىڭ 45 - 48 - بەتلەرگە قارالسۇن) (داۋامى كېلەر ساندا)

<https://www.aspi.org.au/report/uyghurs-sale>

ھېكمەت يار ئىبراھىم تەرجىمە قىلدى

PRESS C
NEWS H
SS.O

E NATIONAL
PRESS CLUB

خه نا زوبه یرى
خانم

خەنا زۇبەرى خانىم نۆۋەتتە ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئەڭ كۈچلۈك ھەرىكەت قىلىۋاتقان ئامېرىكالىق مۇسۇلمان-لارنىڭ بىرى، مۇخبىر ۋە كىشىلىك ھوقۇق پائالىيەتچىسىدۇر. ئۇ «Muslimatters.org» تورىنىڭ باش مۇھەررىرى، «ھەممە ئۈچۈن ئادالەت» (Justice for All) نامىدىكى كىشىلىك ھوقۇق تەشكىلاتىنىڭ ۋاشىنگتون مەسئۇلى. خېنا زۇبەرى خانىم بېرما ئالاھىدە ئارمىيىسىنىڭ روھىغا مۇسۇلمانلىرى ئۈستىدىن يۈرگۈزۈۋاتقان ئىرقىي قىرغىنچىلىقنى توختىتىش ئۈچۈن ئاتلانغان. شۇنداقلا، كەشمىر مۇسۇلمانلىرىنى قوللاش ھەرىكىتىگىمۇ ئاكتىپ ئاۋاز قوشقان. خەنا ۋاشىنگتوندىكى «muslimlink» گېزىتىنىڭ كەسپىي مۇخبىرى بولۇپ ئىشلىگەن. «CNBC» ئاسىيا ۋە دۇنيا تېلېۋىزىيە خەۋەرلىرىدە مۇخبىر ۋە فىلىم ئىشلىگۈچى بولۇپ خىزمەت قىلغان.

خەنا زۇبەرى دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا مۇسۇلمانلارغا قارشى ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىرقىي قىرغىنچىلىققا ۋە زۇلۇمغا قارشى ئاكتىپلىق بىلەن ھەرىكەت قىلىۋاتقان ئوتتۇرىچە، دېسەك خاتالاشمايمىز. خەنا زۇبەرى خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندا قۇرغان جازا لاگېرى مەسىلىسى خەلقئاراغا ئاشكارا بولغاندىن بېرى، ئۇيغۇرلارنىڭ سېپىدە تۇرۇپ تۈرلۈك پائالىيەتلەرگە ئىشتىراك قىلدى، بۇ ھەقتە ماقالىلەرنى يازدى. خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا نېمىلەرنى قىلىۋاتقانلىقى توغرىلىق نۇتۇق-لېكسىيەلەرنى سۆزلەپ، دۇنيا جامائەتچىلىكىنى، جۈملىدىن ئىسلام دۇنياسىنى ئۇيغۇرلارنى قوللاشقا، خىتايغا قارشى غەزەب-نەپىرىتىنى ئىپادىلەشكە، خىتاينىڭ مېلىنى سېتىۋالماسلىققا چاقىردى. قابىلىيەتلىك مۇخبىر ۋە ئوتتۇرىچە ئاكتىۋىست خەنا زۇبەرىنىڭ روھىغا، كەشمىر مۇسۇلمانلىرى بىلەن بىر قاتاردا، ئۇيغۇر پاجىئەسىگىمۇ كۈچلۈك ئىنكاس قايتۇرۇشى بولۇپمۇ دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ ھەقىقەتنى تونۇپ يېتىشىدە مۇھىم رول ئوينىدى.

خەنا زۇبەرى خانىم 2019-يىلى رامزان ئېيىدا فىيىسبۇكتا ئۇيغۇر پاجىئەسى توغرىسىدا دۇنيادىكى مۇسۇلمانلارغا خىتاپ قىلىپ سۆزلىگەن نەق مەيدان تارقىتىش لېكسىيىسىدە ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ياش تۆكۈپ تۇرۇپ مۇنۇلارنى تىلغا ئالغان: «خىتاي تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان شەرقىي تۈركىستانلىق ئۈچ مىليون مۇسۇلمان قېرىندىشىمىز يىغىۋېلىش لاگېرلىرىغا سولاندى. بۇنداق بىر ئەھۋالنى تەسەۋۋۇر قىلىشىمىز تولىمۇ قىيىن. بىز بۇ مەسىلە ھەققىدە نېمىلەرنى قىلالايمىز؟ مەن بۇ ھەقتە بىز قىلالايدىغان بىر نەچچە ئىشنى تەشەببۇس قىلىمەن. بۇنىڭ بىرىنچىسى ۋە ئەڭ مۇھىمى، بىز خىتاي ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىشنى توختىتىشىمىز لازىم. مەيلى كارخانىچى بولايلى، مەيلى دۆلەت بولايلى، مەيلى يەككە شەخس بولايلى، بىز چوقۇم خىتاي مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشنى توختىتايلى. تاكى خىتاي بىزنىڭ ئاشۇ مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىمىزنى تۇتۇپ-سولاشنى توختاتقانغا قەدەر شۇنداق قىلايلى.

بىز رامزاندا ئوقۇۋاتقان ھەدىسەلەرنى مىسالغا ئالايلى. بىز ئىمام بۇخارىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇيمىز. ئىمام بۇخارى ئاشۇ دىياردىن چىققان شەخس. بۇ نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟ بۇ ئاشۇ زېمىنلارغا ئىسلامنىڭ شۇنچە بالدۇر يېتىپ بارغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

خىتاي قۇرغان جازا لاگېرلىرىغا سولانغان كىشىلەرنىڭ سىلەرنىڭ ئاتا-ئاناڭلار، ئاكاڭلار، ئىنىڭلار، ئاچاڭلار، سىڭلىڭلار، ھامماڭلار ياكى يېقىن دوستۇڭلار بولغاندىكى ھالىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ بېقىڭلار! سولانغانلار بىزنىڭ مۇشۇ خىلدىكى يېقىنلىرىمىز بولغان بولسا، بىز قانداق بولۇپ كېتەتتۇق؟ ئۇيغۇرلاردىن مەن پاراڭلاشقان بىرلا ئادەم ئەمەس، مەن پاراڭلاشقان ھەر بىر ئۇيغۇر ئۆز ئائىلىسىدىن، مەھەللىسىدىن، تۇغقانلىرىدىن جازا لاگېرلىرىغا سولانغانلارنىڭ بارلىقىنى، ئۆزى تونۇيدىغانلار ئارىسىدىن جازا لاگېرغا سولانغانلارنىڭ ئونلاپ، ھەتتا يۈزلەپ كىشى بارلىقىنى تىلغا ئېلىشىدۇ. بۇ بۈگۈنكى دەۋرىمىزدىكى تولىمۇ ئېچىنىشلىق رېئاللىق. خىتاي شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىمىزغا زىيانكەشلىك قىلىۋاتىدۇ. بىز ئۆزىمىزنى شەرقىي تۈركىستاندا ياشاۋاتقان بىر ئۇيغۇر ئايال سۈپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلىپ باقساق... مېنىڭ يولدىشىم جازا لاگېرغا ئېلىپ كېتىلگەن، مېنىڭ ئۆيۈمگە خۇداغا ئىشەنمەيدىغان، بىر دىنسىز خىتاينى مېنىڭ... يولدىشىم سۈپىتىدە ئۆيۈمگە ئەكىرىپ قويۇلۇشىنى... ئون يەتتە، ئون سەككىز ياشلارغا كىرگەن قىزىمنىڭ مەجبۇرىي ھالدا دىنسىز خىتايغا خوتۇن قىلىنىپ بېرىۋېتىلىشىنى، بولمىسا

مېنىڭ جازالا لاگېرىغا سولنىڭ ئۆتۈپتىلىدىغانلىقىمنى تەسەۋۋۇر قىلايلى. بۇ بىر رېئاللىق، بۇ ئەمەلىيەتتە يۈز بېرىۋاتقان ئىش. شەرقىي تۈركىستاندا ياشايدىغان بىر ئۇيغۇر بولۇش سۈپىتىڭىز بىلەن، سىزنىڭ ھەممە ئىبادەتلىرىڭىز چەكلەنگەن. ھەتتا، ئۆز ئۆيىڭىزدە جىم ھالەتتە سۈكۈتتە تۇرۇشىڭىزمۇ ئۆيىڭىزگە قويۇلغان نازارەتچىلەر تەرىپىدىن سوراققا تارتىلىدۇ. جىم تۇرۇپ قالسىڭىز سەن ئاللاھنى ئەسلەۋاتامسەن، ناماز ئوقۇۋاتامسەن دېگەندەك سوئاللارغا دۇچ كېلىسىز. سىزنىڭ ھەر بىرى ھەرىكىتىڭىز نازارەت ئاستىدا.

خىتاي ھازىر دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ كۈچلەردىن بىرى. ئۇنىڭغا قانداقمۇ قارشى چىقالايمىز دەيدىغانلار بار. بىز خىتايغا ئىمانىمىز ۋە ۋىجدانىمىز بىلەن قارشى چىقىمىز. بىز مۇسۇلمان دۇنياسى خىتاي ئىشلەپچىقارغان تەسۋى، جەينامازلارنى سېتىۋالىمىز. خىتاي بولسا بىزنىڭ ئۇ يەردىكى قېرىنداشلىرىمىزغا قاتتىق زۇلۇم قىلىۋاتىدۇ. بىز نېمىشقا ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋالغۇدەكمىز؟ بىز خىتاينىڭ مېلىنى سېتىۋالماستىن كېرەكلىكىنى ئۆزىمىز بىلەنلا چەكلەپ قويماي، باشقىلارغىمۇ بۇنى بىلدۈرىشىمىز لازىم.

ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى رەسىم، ماقالە ئۆلىنىشلىرىنى ھەمبەھەرلەپ قويۇپ، بۇ ھەقتىكى تېمىلارنىڭ ئاستىغا ئىنكاس يېزىپ قويۇپ، مەن قىلىشقا تېگىشلىك ئىشىمنى قىلدىم دەپ قاراپ ئولتۇرسىڭىز بولمايدۇ. قىلىدىغان ئىش كۆپ. ئەگەر سىز مۇسۇلمان ئۆلكىسىدە ياشاۋاتقان بولسىڭىز، ئۆز دۆلىتىڭىزدىكى رەھبەرلەر ئۇيغۇر كىرىمىسى توغرىلۇق سۆز قىلىشنى رەت قىلسا، ئۇلار بىزنىڭ مەنپەئەتىمىزگە ۋە ئارزۇ-ئىستەكلىرىمىزگە ۋەكىللىك قىلمىسا، ئۇ ھالدا بىز ئۆزىمىزگە ئۆزىمىز ۋەكىللىك قىلىمىز. ھەر بىرىمىز ئۆز ئالدىمىزغا خىتاينىڭ مېلىنى سېتىۋېلىشتىن يىراق تۇرساق بولىدۇ.

مېنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئانا-ئانىسى، تاغىسى ياكى قېرىنداشلىرى جازا لاگېرلىرىغا سولانغان دوستلىرىم بار. ئۇ يەردىكى قېرىنداشلىرىمىز ئاۋازىنى چىقىرالمايدۇ. بىز ئۇنداق ئەمەس. بىز خىتايغا قارشى ئاۋازىمىزنى چىقىرالاش ئەۋزەللىكىگە ئىگە. بىز ئۇلار ئۈچۈن ئاۋازىمىزنى چىقىرىشىمىز كېرەك. نەچچە مىليون مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئاللاھنى ئىنكار قىلىدىغان دىنىسىز ھۆكۈمەت تەرىپىدىن جازا لاگېرلىرىغا سولاپ قويۇلغانلىقىنى ئاڭلاپ، كۆرۈپ، ھېچ ئىش قىلماستىن ئولتۇرالمايمىز...»

ھېكمەت يار ئىبراھىم تەييارلىدى

تەنقىسى تەپەككۇر

توغرا تەپەككۈر ئۇسۇلى ۋە ماھارىتىنى يېتىلدۈرۈش

بىز ھېس قىلىش - قىلماسلىقىمىزدىن قەتئىينەزەر، ھەركۈنى يۈزلەپ قارار چىقىرىمىز، شۇ مەنىدىن ئېيتقاندا ھەممىمىز تەنقىدىي تەپەككۈرچىلارمىز.

بىز ھەر قېتىم تاللاشلىرىمىزنى دەڭسىگىنىمىزدە، قايسى ئىشنىڭ مەسئۇلىيىتىنىڭ تېخىمۇ ئېغىر ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلغىنىمىزدا ياكى قىلمىشلىرىمىزنىڭ كۆرۈلگۈسى نەسىرى ھەققىدە ئويلىنىمىزدا، تەنقىدىي تەپەككۈردىن پايدىلىنىمىز. ئەمما، تەنقىقاتلاردا كۆرسىتىلگىنىدەك، بىز بۇ ئىشنى (تەنقىدىي تەپەككۈر قىلىشنى) ھەرۋاقىت قاملاشتۇرۇپ كېتەلمەيمىز. ھالبۇكى، بارغانسېرى كۆپلىگەن خوجايىنلار ئۆزلىرىنىڭ خىزمەت ئىزدەش ئېلانلىرىدا «تەنقىدىي تەپەككۈر» نى خىزمەتچىلەر ھازىرلىشى كېرەك بولغان زۆرۈر ئىقتىدارلار قاتارىغا تىزماقتا.

تەنقىدىي تەپەككۈر دېگەن نېمە؟

تەنقىدىي تەپەككۈر ئۇچۇر، تەجرىبە، كۆزىتىش ۋە ئەقلىي تەپەككۈر قاتارلىقلارنى پۇختا ۋە ئۇستىلىق بىلەن، قارارلىرىڭىز، ھەرىكىتىڭىز ۋە نۇقتىئىيەنەزىرىڭىزنى يېتەكلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ئىقتىدارىدۇر. تەنقىدىي تەپەككۈر قىلالاش ئۈچۈن تەپەككۈرىڭىزنىڭ ھەرىس باسقۇچىغا جانلىق ھالدا سوئال قويۇشىڭىز كېرەك بولىدۇ.

تەنقىدىي تەپەككۈر ئىقتىدارىنى كۈچەيتىش

مۇئەييەن تەنقىدىي تەپەككۈر ئىقتىدارىڭىزنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىلگىرى، مۇۋاپىق تەپەككۈر ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، مۇۋەپپەقىيەتلىرىڭىزگە ئاساس سېلىڭ.

بۇ جەھەتتە، ئورۇنباشار لايىھە ۋە تەجرىبە خاراكتېرلىك ئىدىيە ھەققىدە ئىزدىنىشنى خالاش ۋە ئۇنىڭغا قادىر بولۇش تولمۇ مۇھىم. سىز «ئەگەر مۇنداق بولۇپ قالسىچۇ؟» دېگەن شەكىلدە تەپەككۈر قىلىپ، مۇۋاپىق تاللاشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، نەزەرىيەڭىزنى تەكشۈرەلمەيسىز؟ ئەگەر بۇنداق قىلالمىسىڭىز، سىز ئىدىيە ۋە تاللاشلارنى بەك بالدۇرلا ئوتتۇرىغا قويۇۋېلىپ، ئۆزىڭىز دۇچ كەلگەن ئەھۋال ھەققىدىكى ئەڭ ياخشى چارىنى قولدىن بېرىپ قويۇشىڭىز مۇمكىن.

ئەگەر سىز ئۆزىڭىزنىڭ «نەزەر دائىرىسى تار» ئادەم بولۇپ قېلىشىغا يول قويسىڭىز، مۇھىم ئۇچۇرلارنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ سالىسىز. شۇڭا، رېئاللىق ۋە يۈزلىنىشلەرگە قارىتا «زامانىۋى» بولۇشقا تىرىشىڭ. ھېسسىياتتىن بەكرەك مەنتىقىنى تەكىتلەشمۇ ئىنتايىن مۇھىم. ھېسسىيات ئادەمنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈشتە مۇھىم بولسىمۇ، لېكىن ئۇ دائىم سىزنىڭ يېنىڭ بىلەن ناباب ئىش قىلىپ قويۇشىڭىزغا سەۋەب بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ھېسسىياتىڭىزنى تىزگىنلەشكە تىرىشىڭ ۋە ھۆكۈملىرىڭىزدە ئېھتىياتچان بولۇڭ. بىر يەكۈننىڭ «رېئاللىق» ياكى ئەمەسلىكىنى بىلىۋېلىڭ. «شۇنداق بولۇشى مۇمكىن» دېگەن تىپتىكى يەكۈنلەر (پاكتىتىن بەكرەك) پەرەزنى ئاساس قىلغان بولغاچقا، ئىچكىرىلەپ دەلىللىنىشكە موھتاج.

كۆرسەتمە:

تەنقىدىي تەپەككۈر يېتىلدۈرۈش ئۈچۈن زۆرۈر ئۇسۇللارنىڭ بىرى «ئەقلىي يەكۈن شوتىسى» دۇر. بەزى ھالقىلىق تەنقىدىي تەپەككۈر ماھارەتلىرى:

تەنقىدىي تەپەككۈر ماھارىتىنى يېتىلدۈرۈش ئۈچۈن، زېھنىڭىزنى تۆۋەندىكىلەرگە مەركەزلەشتۈرۈڭ:

1. ئۇچۇر توپلاش: قوللىنىدىكى ۋەزىپىگە ئالاقىدار دەپ قارىغان ئۇچۇرلارنى ئىمكانقەدەر سىستېمىلىق ھالدا توپلاپ چىقىڭ.

2. كۆزىتىش: سىز ئۇچۇرلار دۆۋىسىدىن تەپسىلاتلارنى تېپىپ چىقىشقا ھېرس بولۇشىڭىز كېرەك.

3. يەكۈن چىقىرىش: سىز چوقۇم ئەقلى يەكۈن چىقىرىشقا ماھىر بولۇشىڭىز ۋە مەنتىقىگە تايىنىپ مۇۋاپىق تاللاشنى ئوتتۇرىغا قويۇشىڭىز كېرەك.
4. مۇۋاپىقلاشتۇرۇش: بۇ (يىغىنچاقلاش ئۇسۇلى، ئومۇمىيلىقتىن جۈزئىي خۇلاسە چىقىرىش ۋە قىياس قانارلىق) ئەقلى يەكۈن ئۇسۇللىرىدىن پايدىلىنىپ، پەرەزنىڭ توغرا - خاتالىقىغا ۋە ئۇنىڭ قىممىتىگە ھۆكۈم قىلىشنى كۆرسىتىدۇ.
5. ئەسلىش: پات - پات قارارىڭىز ياكى مەسلىڭىزنىڭ تەپسىلاتلىرىدىن چېكىنىپ چىقىپ، ئىشنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشىگە نەزەر سېلىڭ. كۆزىتىش ۋە تەجرىبىڭىزدىن نېمىلەرنى ئۆگەنگەنلىكىڭىز ھەققىدە ئويلىنىڭ.
6. ئىجادچانلىق: ئىجادىي تەپەككۈر بىلەن سوغۇق مەنتىقىنىڭ ئارىسىنى تەڭشەپ تۇرۇڭ.
7. تۈرگە ئايرىش ۋە رەتكە تۇرغۇزۇش: ئىش ياكى ئىدىيەلەرنى خاراكتېرىگە كۆرە گۇرۇپپىلاپ، رەتكە تۇرغۇزۇپ، كېرەكلىك ئۇچۇرلارنى سۈزۈۋېلىڭ.
8. سېلىشتۇرۇش: ئىشلارنىڭ بىر - بىرىگە قانچىلىك ئوخشايدىغانلىقى ياكى بىر - بىرىدىن قانچىلىك پەرقلىنىدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئەڭ مۇۋاپىقنى تاللىۋېلىڭ.
9. سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلىش: بىر ھەرىكەتكە تۈرتكە بولغان سەۋەبىنىڭ شۇ ئىشنىڭ نەتىجىسىگە قانداق تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى تەھلىل قىلىڭ.
10. بىرىكتۈرۈش: توپلىغان ئۇچۇرلىرىڭىزنى بىرلەشتۈرۈپ، كۆرۈلۈشى مۇمكىن بولغان يېڭى نەتىجىلەرنى بايقاڭ.
11. چىقارماچى بولغان قارارىڭىزنى باھالاپ كۆرۈڭ.
12. دەرىجىگە تۇرغۇزۇش: ئىش ياكى ئەھۋالنىڭ مۇھىملىق دەرىجىسىنى بەلگىلەپ، ئۇنى تېگىشلىك جايغا قويۇش ئىنتايىن زۆرۈر.

ئىنگىلىزچىدىن ئەنئەنەۋىي قاراقۇرۇم تەرجىمە قىلدى

https://www.mindtools.com/pages/article/newTED_95.htm

ياۋرو – ئاسىيا يايلاۋ- ئېمپىرىيەسى نەچچە ئون يىلغا سوزۇلغان قۇرغاقچىلىققا قانداق تاقابىل تۇرغان؟

موڭغۇللار ياۋرو – ئاسىيا يايلىقىنى قولغا كىرگۈزۈشتىن ئەسىرلەر مۇقەددەم، ئۇيغۇر ئېمپىرىيەسىنىڭ ئاتلىق كۆچمەنلىرى ناھايىتى زېرەك تىجارەت ئۇسۇلى ۋە ئانچە مۇمكىن بولمايدىغان ئىتتىپاقىنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئارقىلىق بۇ مىسىلسىز قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرغانىدى.

دىئانا كروۋ

مەركىزىي ئاسىيا يايلىقىنىڭ قەھرىتان سوغۇقى ۋە قۇرغان ھاۋاسى مەزكۇر رايوننى تەتقىق قىلغۇچىلار ئۈچۈن پايدىلىق ئامىلىدۇر. بۇ خىل ھاۋارايى ھەممە نەرسىنى، جۈملىدىن نەچچە ئەسىرلەر ئىلگىرى موڭغۇلىيەنىڭ ئورخۇن ۋادىسىدىكى لاۋا ئېقىمىدا ئۆسكەن دەرەخلەرنى «ئوڭلىتىپ، قۇرغاقلاشتۇرۇپ» ساقلايدۇ. 2018 – يىلى 3 – ئايدا ئېلان قىلىنغان (دەرەخلەرنىڭ) يىل ھالقىسى خاتىرىسىگە ئالاقىدار تەتقىقات نەتىجىسىدە كۆرسىتىلىشىچە، بۇ قەدىمىي دەل – دەرەخلەردىن ئۆتمۈشتە يەتمىش يىلغا يېقىن داۋاملاشقان بىر قۇرغاقچىلىقنىڭ يۈز بەرگەنلىكى مەلۇم بولغان. مىلادى 783 – يىلىدىن 850 – يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا يۈز بەرگەن بۇ قۇرغاقچىلىق 1700 يىللىق تارىخقا ئىگە بۇ يايلاقتا يۈز بەرگەن ئەڭ ئۇزاققا سوزۇلغان قۇرغاقچىلىقتۇر.

نەچچە ئون يىلغا سوزۇلغان قۇرغاقچىلىق ئورخۇن ۋادىسىدىكى ئاتلار ئوزۇقلىنىدىغان ئوت – چۆپلەرنىڭ نۇرغۇنىنى ۋەيران قىلىۋەتكەن بولۇشى مۇمكىن. لېكىن شۇ دەۋردىكى ھۆكۈمران يايلاق مەدەنىيىتىنىڭ ساھىبى، «ئۇيغۇر» دەپ ئاتىلىدىغان كۆچمەن تۈركىي قەۋم ئاللىقانداق چارىلەرنى قوللىنىپ، 60 يىلغىچە بۇ قۇرغاقچىلىقتىن ئامان قالغان. بۇ 1930 – يىللاردا ئامېرىكانىڭ ئوتتۇرا قىسىملىرىنى ۋەيران قىلىۋەتكەن قۇم بورىنى داۋاملاشقان ۋاقىتنىڭ يەتتە ھەسسىسىگە توغرا كېلىدىغان بىر مەزگىل ئىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تەتقىقاتنىڭ ساھىبلىرى شۇ قۇرغاقچىلىق يىللاردىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان خىتايچە ۋە ئۇيغۇرچە ماتېرىياللارغا ئاساسلىنىپ، «ئۇيغۇرلار ئىگىلىكىنى كۆپ خىللاشتۇرۇش ۋە خەلقئارالىق دىپلوماتىيەدىن پايدىلىنىپ ئىقتىسادنى كۈچەيتىش ئارقىلىق (شۇ قېتىمقى ئۇزاققا سوزۇلغان قۇرغاقچىلىقتىن) ئامان قالغان» دېگەن خۇلاسەنى چىقارغان.

ئۇيغۇرلار شۇ قېتىملىق قۇرغاقچىلىقتا باشقا يايلاق ئېمپىرىيەلىرىگە ئوخشاش قوشنا ئەللەرنى تالان – تاراج قىلىشنىڭ ئورنىغا، ئۆزلىرىنىڭ يىپەك يولىدىكى ئەۋزەل ئورنىدىن پايدىلانغان ۋە ئىقتىسادىنى ئىسلاھ قىلغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ نىسبەتەن تىنچ سىياسىتى ئۇلارنىڭ تەلتۆكۈس ھالاكىتىنى كىشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك دەرىجىدە ئۇزاق مۇددەت ئارقىغا سۈرگەن. «ئۇلار چېمپىيونلار ئىدى» دەيدۇ غەربىي ۋىرجىنىيا ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى تەبىئەت جۇغراپىيەشۇناسى ۋە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان تەتقىقات دوكلاتىنىڭ ئاپتورلىرىدىن بىرى بولغان ئېمى ھېسل (Amy Hessl).

ھېسل «مەزكۇر تەتقىقات نەتىجىسى ئوتتۇرىغا چىقىشتىن ئىلگىرى، ھېچكىم ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ قەدەر ئېغىر قۇرغاقچىلىققا ئۇچراپ باققانلىقىنى بىلمەيتتى. بۇ تونۇش تارىخچىلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئىستراتېگىيەلىرىنى ئىزاھلاش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشى مۇمكىن» دەيدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى خىتاي خانلىقى بىلەن توقۇنۇشۇشنىڭ ئورنىغا، ئۇلار بىلەنمۇ يەنى خىتايدىكى تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇزاققا سوزۇلغان، ئەمما ئانچە مۇستەھكەم بولمىغان ئىتتىپاق تۈزگەن. بۇ يايلاق ئېمپىرىيەلىرىنىڭ تارىخىدا ئىنتايىن كەم ئۇچرايدىغان ئۇتۇق ئىدى. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىدىن ئارتۇق ئاتلىرىنى خىتاينىڭ يىپەكلىرىگە تېگىشكەن. ئاندىن ئۇلار شۇ يىپەكلەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ غەربىدىكى مۇنبەت تۇپراقلىرىدىكى تىجارەتچى ئىتتىپاقداشلىرى بىلەن سودا قىلغان.

«ئۇلارنىڭ قىممەتلىك ۋە تەڭدىشى يوق مەھسۇلات (سەرخىل ئاتلار) قا ئىگە ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت رېئاللىق ئۇلارنىڭ قۇرغاقچىلىق مەزگىلىدىمۇ ئىقتىسادىنى چېكىنىشتىن ساقلاپ قېلىشىغا ياردەم قىلغان بولۇشى مۇمكىن» دەيدۇ مەزكۇر تەتقىقات دوكلاتىنىڭ يېتەكچى ئاپتورى، يېڭى جېرسىدىكى پىرىنستون يۇقىرى دەرىجىلىك تەتقىقات ئىنىستىتۇتىنىڭ تارىخچىسى نىكولا دى كوسمو (Nicola Di Cosmo).

ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشى ئۇلارنى باشقا يايلاق ئېمپىرىيەلىرىدىن ئايرىپ تۇرغان بىردىنبىر ئالاھىدىلىك ئەمەس. «ئۇلار يايلاقتا دۆلەت ئىدارە قىلىش ئۇسۇلىنىڭ ھەقىقىي ئىجادچىلىرىدۇر. ئۇيغۇرلار تۇنجى بولۇپ (يايلاقتا) ھەقىقىي چوڭ، ئاساسلىق شەھەرلەرنى بەرپا قىلغان ئىنسانلاردۇر» دەيدۇ مەزكۇر تەتقىقاتقا قاتناشمىغان، ئابېردىن ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى مەنزىرە ئارخېئولوگى جوشۇا رۇئايت (Joshua Wright).

ئۇيغۇرلار كەم دېگەندە دائىم تۇرىدىغان قەلئە شەھەردىن ئۈچىنى بىنا قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە كۆلىمى 20 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان پايتەخت شەھەرمۇ بار ئىدى. بۇ شەھەرلەر يىپەك يولىدىكى مۇھىم سودا تۈگۈنلىرى ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ خىل ئىسلاھاتلىرى ئۇشبۇ يايلاق ئېمپىرىيەسىنىڭ شۇ يەردە زاۋال تېپىشىنى توسۇپ قالغان ئامىللاردىن بىرى ئىدى. ئارخېئولوگىيەلىك پاكىتلار ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ قېتىملىق قۇرغاقچىلىق مەزگىلىدە دېھقانچىلىق قىلىشنى سىناپ باققان بولۇشى مۇمكىنلىكىنى كۆرسەتمەكتە، بۇ قارىماققا ئۇلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش شەكلىگە زىتتەك كۆرۈنىدۇ.

پېنسىلۋانىيە شىتات ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى، مەزكۇر تەتقىقاتقا قاتناشمىغان ئارخېئولوگ سىتېفانى كرەبچىرى (Stefani Crabtree) ئۇيغۇرلارنىڭ قۇرغاقچىلىق مەزگىلىدە سودا ۋە دىپلوماتىيەدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنى ساقلاپ قالغانلىقىدىن ھەيران قالمىغان. مەزكۇر تەتقىقاتتىنمۇ مەلۇم بولغىنىدەك، «ئۆتمۈشتە كىشىلەر بىر – بىرىگە زور دەرىجىدە باغلانغانىدى. ئۇلار ئىنتايىن مول ئىجتىمائىي ھاياتقا ۋە زور كۆلەملىك ئىجتىمائىي تورغا ئىگە ئىدى» دەيدۇ ئۇ.

كرەبچىرى يەنە شۇلارنى ئوتتۇرىغا قويدى: ئامېرىكانىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قەۋملەرمۇ (ئۆتمۈشتە) قۇرغاقچىلىق مەزگىلىرىدە مەۋجۇت سودا تورىدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنى ساقلىغان بولۇشى مۇمكىن. شۇنداقلا مەزكۇر سودا تورلىرى نەچچە مىڭ مىل ئۇزاقلىرىغا سوزۇلغانىدى. مەسىلەن، بۈگۈنكى يېڭى مېكسىكادىكى چاكو كانىيون (Chaco Canyon) دىن ئوتتۇرا ئەسىرگە تەۋە، ئىچىدە شاكىلاتنىڭ قالدۇقلىرى بار فارفور بۇيۇملار تېپىلدى. بۇ چاكونىڭ (شاكىلاتنىڭ خام ماتېرىيالى چىقىدىغان) كاكائۇ پۇرچىقى ئۆسدىغان تروپىك بەلباغقىچە سوزۇلغان سودا تورىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ سودا تورلىرى ھۆلچىلىك مەز-

گىللىرىدىمۇ مەۋجۇت بولغان بولۇشى مۇمكىن، ئەمما بۇ سودا پائالىيەتلىرىنىڭ (ئاساسلىقى قۇرغاقچىلىق مەزگىلىدىكى) ئاشلىق قىسلىقىنى يېڭىشكە ياردىمى تەگكەن بولۇش ئېھتىماللىقى يۇقىرى. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ يايلاقتىكى قۇرغاقچىلىققا قايتۇرغان ئىنكاسى ئايرىم ئەھۋال ئەمەس، بەلكى نورمال ئەھۋال بولۇشى مۇمكىن.

قۇرغاقچىلىق بىلەن ئۇزۇنغىچە تىرىكەشكەن ئۇيغۇر ئېمپىرىيەسى كېيىنچە خان جەمەتلىرىنىڭ قانلىق ئىچكى توقۇنۇشلىرى ۋە شىمالدىكى قىرغىزلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچرىغان. مىلادى 839 ~ 840 - يىلىدىكى پەۋقۇلئادە سوغۇق قىش، قىرغىزلارنىڭ تاجاۋۇزى، سىياسىي مۇقىمسىزلىق، شۇنداقلا ئۇزاققا سوزۇلغان قۇرغاقچىلىقنىڭ سالغان زىيانلىرى قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر ئېمپىرىيەسى مىلادى 840 - يىلى يىقىلغان. «ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، ئۇلار قۇرغاقچىلىق سەۋەبلىك كېڭەيمىچىلىك ياكى تاجاۋۇزچىلىق قىلمىغان. لېكىن، بۇ ئاخىرىدا ئىنتايىن كۆپ كىشىنىڭ سەرگەردان بولۇشىغا سەۋەب بولغان» دەيدۇ ھېسل. ئۇلارنىڭ بىر تۈركۈمى تارىم ئويمانلىقىغا، يەنى بۈگۈنكى شەرقىي تۈركىستانغا كېلىپ جايلاشقان، ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ھېلىھەم ئاشۇ يەردە ياشىماقتا.

گەرچە (تارىخىي تەھلىللەردە) موڭغۇللارنىڭ ئورنى بەكرەك تەكىتلەنسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلار يىپەك يولىدىكى ھالقىلىق قەۋم ئىدى. «بىز تارىخچى بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن، بۇ كۆچمەن چارۋىچى، يايلاق قەۋمى (ئۇيغۇرلار) نىڭ ئومۇمىي دۇنيا تارىخىدا تۇتقان ئورنىنىڭ نە قەدەر مۇھىملىقىنى، ئۇلارنىڭ غەربىي ئاسىيا، ھەتتا ياۋروپا، خىتاي ئارىسىدىكى تىجارەت، ئالاقە ۋە كۈلتۈر ئالماشتۇرۇشىنى قولايلاشتۇرغان قەۋم ئىكەنلىكىنى ياخشى يورۇتۇپ بېرەلمىدۇق. مەنچە بۇلار (ئۇيغۇرلار) نىڭ دۇنيا تارىخىدا ئوينىغان رولى پەۋقۇلئادە تۆۋەن مۆلچەرلەپ قويۇلغان» دەيدۇ دى كوسمو.

ئىنگىلىزچىدىن ھېكمەت تيار ئىبراھىم تەرجىمە قىلدى.

ئەسلى مەنبە:

<https://www.sapiens.org/archaeology/uyghur-empire-drought/>

چىڭگىزخان داموللام

چىڭگىز داموللام 1906-يىلى بۈگۈرنىڭ يېڭىسار يېزىسىدا، موللا ھوشۇر داموللام ھاج ئىسىملىك دىنىي زاتنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى ئابدۇلئەزىز بولسىمۇ، خەلق ئارىسىدا «چىڭگىز داموللام» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان. چىڭگىزخان داموللام 20-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان تەسىرى ئەڭ كۈچلۈك، ۋەنەنسىيە، مەرىپەتپەرۋەر ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ بىرىدۇر.

ئابدۇلئەزىز چىڭگىز داموللام دەسلەپكى دىنىي مەلۇماتىنى دادىسىدىن ئالغان. كېيىن بۈگۈر ۋە كۇچالاردا ئوقۇغان. قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە بىر مەزگىل تۇرغان. كېيىن، يۇقىرىلاپ ئوقۇش ئىستىكىدە دادىسىدىن رۇخسەت سوراپ، 1925-يىلى ھىندىستانغا بېرىپ، دىيوپەند مەدرىسىدە بىر يېرىم يىل ئىلىم تەھسىل قىلغان.

1926- يىلى ھىندىستاندىن ئايرىلىپ، پاراخوت بىلەن قاھىرەگە قاراپ يولغا چىققان. قاھىرەگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، 1927 يىلى ئەزھەر ئالىي بىلىم يۇرتىغا ئوقۇشقا كىرگەن. ئەزھەردە يەتتە يىل ئوقۇپ، 1934-يىلى ئىسلام قانۇنشۇناسلىقى ۋە ئىسلام تارىخى ساھەسى بويىچە ئوقۇشنى غەلبىلىك تاماملىغان. ئەزھەر ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، بىرىنچى فۇئاد ئۇنىۋېرسىتېتىدا (بۈگۈنكى قاھىرە ئۇنىۋېرسىتېتى) ئوقۇپ، كېيىن مەزكۇر ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇتقۇچى بولغان. «ئالتە شەھەر تىركىي ئىلىم نەھىسى» (ئالتە شەھەر تۈركىي ئىلىم نەھىسى ۋە سەرقى) ناملىق كىتاب ئۇنىڭ تۇنجى قېتىم يازغان ئىلمىي ئەسىرى بولۇپ، ئاپتور بۇ ئەسەرنى 1934 – يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپلا يېزىشنى باشلاپ، 1935 – يىلى قەشقەر شەھىرىدە نەشر قىلدۇرغان.

ئابدۇلئەزىز چىڭگىزخان داموللام مىسىرلىق مەشھۇر شەيخ ئەلى تەنتاۋى بىلەن ئوخشاش يىللاردا تۇغۇلغان بولۇپ، ئەلى تەنتاۋى دەمەشىقتە تۇغۇلۇپ، مىسىردا ئىلىم تەھسىل قىلىپ شۇ جايغا يەرلىشىپ، ھاياتىنىڭ كېيىنكى يېرىمىنى سەئۇدىي ئەرەبىستاندا ئۆتكۈزۈپ، 1999-يىلى توقسان ياشتىن ئاشقاندا ۋاپات بولغان. بۇ شەيخ ئۆز تەپسىرىدە، ئەينى يىللاردىكى ئۆزىنىڭ قۇردىشى بولغان ئابدۇلئەزىز چىڭگىزخان ھەققىدە توختىلىپ، ئۇ توغرىدا مۇنداق دېگەن: «ئۇ ئەجەم بولۇشىغا قارىماي، ئۆز تىلىغا يات بولغان بىر تىلدا (يەنى ئەرەب تىلىدا) ناھايىتى راۋان تەلەپپۇزدا سۆزلىيەلگەننىڭ ئۈستىگە، ئىلمى چوڭقۇر، نەزەر دائىرىسى كەڭ كىشى ئىدى، تىلىدىن ئىلىم تۆكۈلەتتى، ئەتراپىنى گۈزەل ئەخلاق ۋە ياخشى ئىش – ئىزلار بىلەن نۇرلاندۇراتتى.» ئىسلام دۇنياسىدىكى مەشھۇر شەيخلەردىن بىرى بولغان ئەلى تەنتاۋىنىڭ، نەچچە ئون يىللار كېيىن ئۆز تەپسىرىدە چىڭگىزخان داموللامنى تەرىپلىشى ھەققىدە تەن كىشىنى سۆيۈندۈرىدۇ.

چىڭگىزخان داموللام 1939-يىلى ھەج پەرىزىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ قىبلىسى بولغان مەككە مۇككەررەمگە قاراپ يولغا چىققان. چىڭگىزخان داموللام ھەج سەپىرى جەريانىدا «ئۇيغۇر حرفى (ئۇيغۇر ھەرفى)» ناملىق ئەسىرىنى يازغان بولۇپ، بۇ ئەسەر مەسئۇد سەبىرى رەھبەرلىكىدىكى بىرلەشمە ھۆكۈمەت دەۋرىدە مائارىپ پروگراممىسىغا كىرگۈزۈلگەن.

چىڭگىزخان داموللام سەئۇدىي ئەرەبىستاندا مەھمۇت سىجاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ يېقىن سۆھبەتلەردە بولغان. ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن بىللە ياپونىيەگە بارغان. ياپونىيە ھۆكۈمىتى ئالاھىدە مەقسەت بىلەن، مەھمۇت سىجاڭ ۋە چىڭگىزخان داموللامنى بىيجىڭغا ئورۇنلاشتۇرغان. مەھمۇت سىجاڭ 1944-يىلى بىيجىڭدا ۋاپات بولغان. كېيىن چىڭگىزخان داموللام نەنجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىرگەن.

چىڭگىزخان داموللام 1945-يىلى تۇغقان يوقلاش ئۈچۈن ئۆز يۇرتى بۈگۈرگە قايتىپ كەلگەن بولۇپ، شۇ يىللىرى قۇرۇلغان بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ كاتتىۋاشلىرى ئۇنى ئۈرۈمچىگە چاقىرتىپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئىچكى ئىشلار نازىرى، قوشۇمچە ئۈچ مەسلىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قىلىپ تەيىنلىگەن.

چىڭگىز داموللام ئۈرۈمچىدىكى يىللىرىدا يەنە ئۆلكىلىك مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى بولغان. ئەينى زاماندىكى مىللەتچىلەرنىڭ نەشرى ئەپكارى بولغان «ئەرك» گېزىتى قاتارلىق گېزىتلەردە ماقالە يازغان. ئۇنىڭدىن سىرت، ئۈرۈمچى دارىلمۇئەللىمىندە ئىسلام تارىخى ۋە دىنىي دەرس بەرگەن.

1949-يىلى خىتاي كوممۇنىستىك ھاكىمىيىتىنىڭ يىرگىنچىلىك تاپانلىرى شەرقىي تۈركىستان زېمىنىغا قەدەم بېسىپ، گۈزەل ئانا ۋەتىنىمىز يەنە بىر قېتىم خىتاينىڭ مۇستەملىكىسىگە، تاجاۋۇزغا ئۇچرىغاندىن كېيىن،

چىڭگىزخان داموللام چەتئەلگە چىقىپ كەتمەكچى بولغان چوڭ كارۋانغا قېتىلغان. بۇ كارۋان ئارىسىدا ئىيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن ۋە مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا قاتارلىق مەشھۇر كىشىلەرمۇ بار ئىدى. كارۋان خىتاي كوممۇنىستىك ھاكىمىيىتى ئاستىدا ياشاشنى خالىمىغان، ياكى ئىلگىرى گومىنداڭ بىلەن ھەمكارلاشقانلىقى ئۈچۈن، خىتاي كومپارتىيىسىنىڭ ئۆزلىرىدىن ئۆچ ئېلىشىدىن خەۋىپسىزلىگەن كىشىلەردىن، شۇنداقلا بىر بۆلۈك ۋەتەنپەرۋەر، ئوتتۇرىچە شەخسلەردىن تەشكىل تاپقان بۇ كارۋان شەرقىي تۈركىستان بىلەن ھىندىستاننى ئايرىپ تۇرىدىغان ھىمالايا تېغىنىڭ شىمال تەرىپىدىكى چېگراغىچە يېتىپ بارىدۇ. كارۋاندىكىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئىستىكى تېزىدىن چېگرادىن ئۆتۈپ، قانخور خىتاينىڭ زىيانكەشلىك قىلىش خەۋىپىدىن بىر مىنۇت بولسىمۇ بالدۇر قۇتۇلۇش ئىدى. بۇ تەرىقىدە كارۋاندىكىلەر بىلەن چېگرا قوغدىغۇچىلار ئارىسىدا توقۇنۇش يۈز بېرىدۇ ۋە بىر بۆلۈك كىشى تۇتقۇن قىلىنىدۇ. تۇتقۇن قىلىنغانلارنىڭ سانى 19 نەپەر بولۇپ، ئۇلار ۋەتەنگە قايتۇرۇلۇش ئۈچۈن ئېلىپ مېڭىلغان ئىدى. ئۇلار خېلى ئۇزۇن مۇساپىلەرنى بېسىپ بولغاندىن كېيىن، يانلىرىدىكى پۇل - مال، ئالتۇن - كۈمۈش ۋە قورال - ياراغلارنى بېرىش بەدىلىگە قويۇپ بېرىش ھەققىدە ئۆزلىرىنى يالاپ ئېلىپ ماڭغان مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر بىلەن كېلىشىم تۈزىدۇ. بۇ چاغدا ئېچىنىشلىق تەقدىر ئەللامەنى كۈتۈپ تۇراتتى. چۈنكى، ئۇ ۋە ئۇنىڭ بىر بۆلۈك ھەمراھلىرى بۇ كېلىشىمگە قوشۇلماي، قانداق ئىش بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ۋەتەنگە قايتىپ كېتىشنى تاللايدۇ. ئىيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن بىلەن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرادىن ئىبارەت ئىككى رەھبەر مۇشۇ كېلىشىم بويىچە ئىش قىلىشتا چىڭ تۇرۇۋالىدۇ ۋە يانلىرىدىكى بارلىق پۇل - مال، ئالتۇن - كۈمۈش ۋە قورال - ياراغلارنى تاپشۇرۇپ بېرىپ، ھىندىستان تەرەپكە قايتىپ كېتىدۇ. ئەللامەنىڭ ھەمراھلىرى ئىچىدە قۇربان قۇداي نامى بىلەن تونۇلغان كاتىپمۇ بار ئىدى.

چىڭگىزخان داموللام مىسىردا ئوقۇۋاتقان ۋاقتى 1930-يىللار (ئوتتۇرىدىكى كىشى چىڭگىزخان داموللام)

بۇلاردىن بىر قىسمى چېگرادىن ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، چىڭگىزخان داموللام قاتارلىق بىر قىسىم كىشىلەر ئۆتەلمەي كۆكتارتتىن كەينىگە قايتىپ كېتىدۇ. نەتىجىدە، چىڭگىز داموللام 1950-يىلى قولغا ئېلىنىدۇ. 1952-يىلى 2-ئاينىڭ 25-كۈنى «خەلق دۈشمىنى» دېگەن تۆھمەت بىلەن ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان ۋە مەسئۇد ئەپەندى، قۇربان قوداي قاتارلىق ئىنقىلابچى، ئەدىبلەر بىلەن بىر قاتاردا قەتل قىلىنىدۇ. چىڭگىزخان داموللام قىسقىغىنە ھاياتىدا قان تەر سەرپ قىلىپ «شەرقىي تۈركىستان ئاسىيانىڭ قەلبى»، «تىغ تۈركانى» (پارسچە)، «گۈزەل شەرقىي تۈركىستان»، «ئەركىن شەرقىي تۈركىستان»، «ئۇلۇغ شەرقىي تۈركىستان»، «تۈركچە تەجۋىد»، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ مورفولوگىيىسى»، «ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىنتاكسىس قائىدىسى»، «شەرقىي تۈركىستاندا ئىسلامىيەت»، «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى»، «شەرقىي تۈركىستان ئەل خالىدە» قاتارلىق 13 پارچە كىتاب يازغان بولۇپ، بۇلاردىن: «شەرقىي تۈركىستان ئاسىيانىڭ قەلبى»، «سەۋتۈل ۋىجدان (ۋىجدان ئاۋازى)»، «ئۇيغۇر سېنتاكسىسى» ۋە «تىغ تۈركانى» قاتارلىق تۆت پارچە كىتابلا نەشر قىلىنغان، قالغان كىتابلىرى نەشر قىلىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمەستىن يوقاپ كەتكەن.

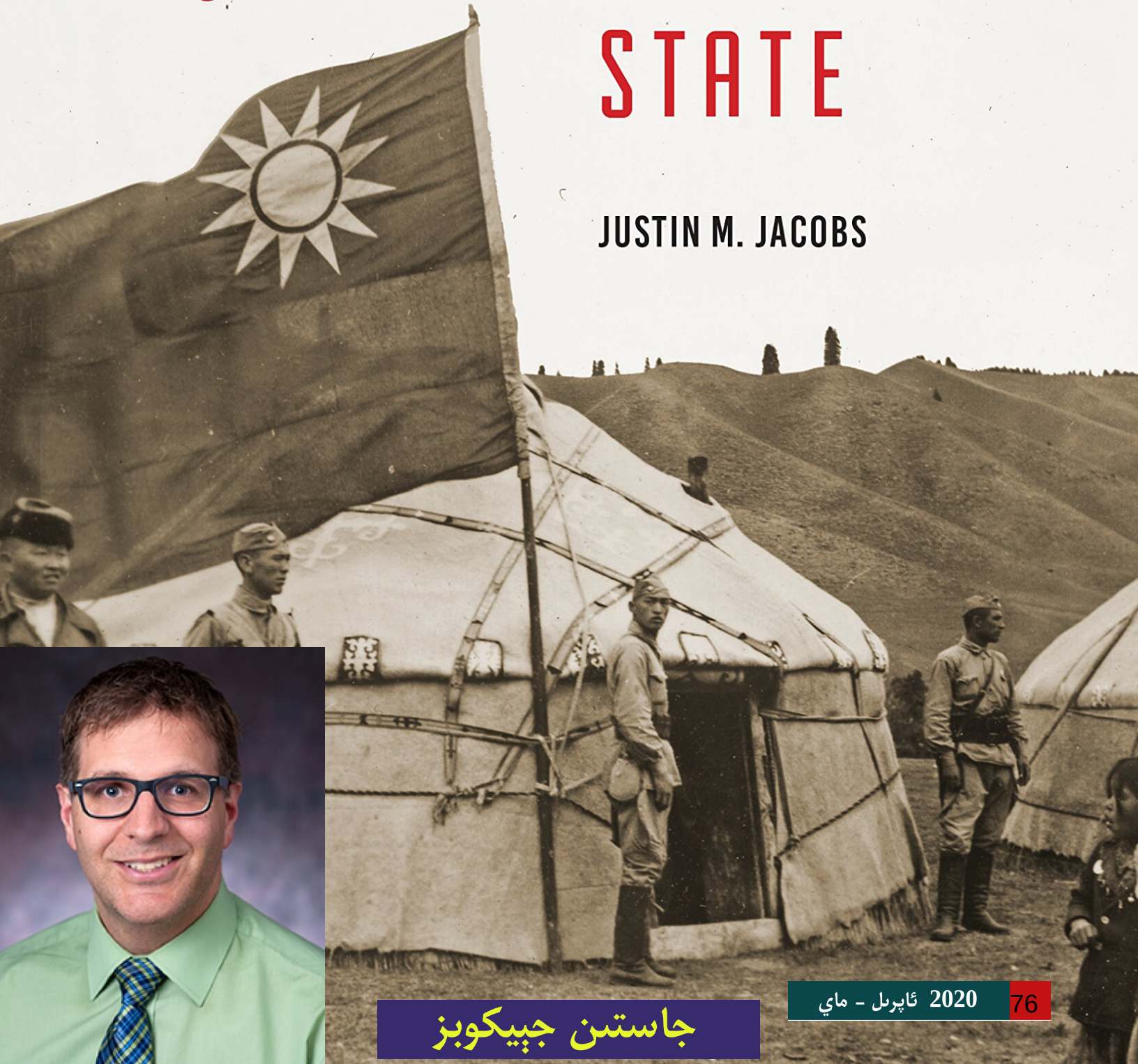
ھېكمەتیار ئىبراھىم تەييارلىدى

XINJIANG AND THE

MODERN CHINESE STATE

سۈرگۈندىكى "شىنجاڭ"
ھۆكۈمىتى

JUSTIN M. JACOBS

بۇ ئەسەر جاستىن جېكوبزنىڭ «شىنجاڭ ۋە زامانىۋى خىتاي دۆلىتى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 6-بابى

1947 - يىلى 7 - ئايدا، ھىمالايادىكى كىچىك ھۇنزا (hunza) بەگلىكىنىڭ بىر مەخپىي ئەلچىسى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ھىندىستاندا تۇرۇشلۇق كونسۇلى بىلەن كۆرۈشكەن. كۆرۈشۈش جەريانىدا، بۇ مەخپىي ئەلچى «ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرى خىتايغا بېقىنغانلىقىغا ئالاقىدار ئىسپاتلارنى كۆرسەتكەن ۋە ئۆزلىرىنىڭ خىتايىنىڭ بېقىندىسىلىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان». بىر قانچە ئايدىن كېيىن، ھۇنزا ئەمرى مۇھەممەد جامال خان (Mohammad Jamal Khan) قەشقەرگە يەنە بىر ۋەكىل ۋە «كونا دوستلۇقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش» خۇسۇسىدا بىر پارچە مەكتۇپ ئەۋەتكەن. ئەلچىنىڭ دەيدىغانلىرى (خەتتىكىدىن) تېخىمۇ كۆپ ئىدى. ئۇ ھۇنزانىڭ «ئەزەلدىنلا خىتايىنىڭ تېررىتورىيەسى ئىكەنلىكى»نى ئېيتىپ، «ئۆزلىرىنىڭ خىتايىنىڭ قوينىغا قايتقۇسى بارلىقىنى، خىتاي خەلقىگە ئالاھىدە مۇھەببىتى بارلىقىنى» ئىزھار قىلغان (1). بۇ خىل تۇيۇقسىز «كۆڭۈل ئىزھار قىلىش» نىڭ ئارقىسىدا ھىندىستاننىڭ پارچىلىنىش ئالدىدا تۇرغانلىقىدىن ئىبارەت رېئاللىق بار ئىدى. ھۇنزا ئەمرى بىر قاتار مۇشكۈل تالاشلارغا دۇچ كەلگەنىدى. ئۇ پاكىستانغا قوشۇلۇشى كېرەكمۇ ياكى ھىندىستانغىمۇ؟ ياكى ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلەشكە ئۇرۇنۇشى كېرەكمۇ؟ ئۇنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ دىققىتىنى تارتىشقا ئۇرۇنۇشى ھۇنزانى ئۆز زېمىنى دەپ جاكارلىشى مۇمكىن بولغان پاكىستان ياكى ھىندىستاننىڭ يوشۇرۇن تەھدىتىگە قارشى تەدبىر ئىدى.

دەسلەپتە، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ھۇنزا ئەمرى ئەۋەتكەن ماتېرىياللارنى كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنىڭ باشقىچە غەربىي بارلىقىنى بايقىمىغان. گومىنداڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقى ھۇنزانىڭ ئىلگىرى مانجۇ ئېمپىرىيەسىنىڭ - كېيىنچە خىتايىنىڭ - قەشقەردىكى ئەمەلدارلىرىغا ئولپان ئەۋەتكەنلىكىنى، ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىقىنىڭ 1935 - يىلى ئەۋەتىلگەنلىكىنى بىلگەن. مەزكۇر مىنىستىرلىق ھۇنزا ئۇرۇشىدا ئەنگلىيەنىڭ تەسىرىنىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى بايقاپ، بۇ يەرنى «قولدىن كەتكەن زېمىن» لار تىزىملىكىگە كىرگۈزگەن. بىرىتانىيە ئېمپىرىيەسىنىڭ مۇستەملىكە زېمىنلىرىنىڭ مۇستەقىل بولۇشىغا ئەگىشىپ، خىتاي ئۈچۈن تولىمۇ قىممەتلىك بىر پۇرسەت يېتىپ كەلگەنىدى. «گەرچە ئۇلار قالاق، نومپاي كىشىلەر بولسىمۇ، ئەمما مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ ئۇلۇغلىقى ۋە پەزىلىتىنى بىلمىگۈدەك يەردە ئەمەسكەن. ئۇلارنىڭ ھەرىيىلى ئولپان تاپشۇرۇشىدىنمۇ مەلۇم بولغىنىدەك، ئۇلار قەدىمىي دۆلىتىنى ئۇنتۇپ قالماپتۇ» دېگەندى گومىنداڭنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى بىر ئەمەلدارى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا، گومىنداڭنىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقى شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەمەلدارلىرىغا «ئىگىلىك ھوقۇقىمىزغا ھۆرمەت قىلىش ۋە چېگرا زېمىنلىرىمىزنى قوغداش» نىڭ ۋاسىتىسى سۈپىتىدە «ھۇنزالىقلارغا ئۇلارنىڭ (خىتايغا بولغان) بېقىندىلىق ئورنىنىڭ ئەسلىگە كەلگەنلىكىنى ئۇقتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتىش» خۇسۇسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن (2).

شۇ چاغدا ئۈرۈمچىدە تۇرۇۋاتقان جاڭ جىجوڭ (بۇ بۇيرۇقنى كۆرۈپ) ھەيران قالغان ۋە نەنجىڭغا «ھۇنزانىڭ ئېمپىرىيە دەۋرىدىكى بېقىندىلىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەققىدە ئالدىراپ - سالدېراپ بۇيرۇق چۈشۈرۈش زامانىۋى بىر دۆلەتكە يارىشىدىغان ئىشتەك قىلمايدۇ» دەپ يازغان. شۇنىڭدىن كېيىن يۈز بەرگەن ئىشلار تولىمۇ ئۆزگىچە. گومىنداڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقى جاڭ جىجوڭنىڭ خېتىگە قايتۇرغان جاۋابىدا، «ئولپان تاپشۇرۇشتىن ئىبارەت فېئودال سىستېمىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ھۇنزا مەمۇرىي پالاتاغا قاراشلىق ئاپتونوم رايون قۇرۇش» نى قارار قىلغان.

قەشقەردىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى سوۋېتچە ئۆز مەركەزچى ئاھاڭدا ئۆزلىرىنىڭ «دۇنيادىكى ئاجىز ۋە كىچىك خەلقلەرگە ياردەم بېرىدىغان ۋە يۈلەيدىغان ئالىي سىياسىتى» نى ھەدەپ ماختىغان. بۇ يېڭى پىلاننىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە، ئەمىر مۇھەممەد «رەئىس مۇھەممەد» كە ئايلىناتتى ۋە گومىنداڭ پارتىيەسىنىڭ ۋە ئارمىيەسىنىڭ ئەمەلدارلىرى «(ھۇنزا قۇرۇلغۇسى) ھۆكۈمەتتە مەسلىھەتچىلەر سۈپىتىدە خىزمەت قىلىش» ئۈچۈن ئەۋەتىلەتتى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىكىلەرنىڭ بۇ ئىشتىن قايسى دەرىجىدە ھاياجانلىنىپ كەتكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇشكۈل ئەمەس. «ئەگەر بىز ھۇنزانى ئۆرنەككە ئايلاندۇرالساق ۋە مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ پەزىلىتىنى شىمالىي ھىندىستانلارغىچە يەتكۈزەلسەك، لاداقمۇ (ھۇنزاغا) ئەگىشىشى مۇمكىن. ھىندىستان بىلەن پاكىستان ئارىسىدىكى نۆۋەتتىكى توقۇنۇشتىن قارىغاندا، كەشمىرمۇ شۇنداق قىلىشى (خىتايغا تەۋەلىك بىلدۈرۈشى) مۇمكىن» دېگەندى قەشقەردىكى بىر گومىنداڭ ئەمەلدارى (3).

1948 - يىلىنىڭ بېشىغا كەلگەندە، ھۇنزا ئەمرىنىڭ قانداق چوت سوققانلىقى تامامەن ئايدىڭلاشقان. پاكىستان ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان مۇسۇلمانلار بىلەن بىر سەپكە ئۆتكەن ئەمىر مۇھەممەد ئۆزىنىڭ خىتاي بىلەن پەقەت «كونا كېلىشىم ۋە ئاساسلار ئاساسىدا» مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئىستىكىنى بارلىقىنى، «چۈنكى، كونا كېلىشىمدە ھەرئىككى تەرەپكە ھۆرمەت قىلىنغانلىقىنى، شۇ ۋەجىدىن بۇنىڭ ھەرئىككى تەرەپ ئۈچۈن تېخىمۇ مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى» تەكىتلىگەن. بۇ كېلىشىم خىتاي ھۆكۈمىتى تاللايدىغان «سوۋغات»لارنى («سىلەرنىڭ ئالاقىدار تىزىملىكىنى تۈزۈپ بولغان بولۇشۇڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپ يازغانىدى ئەمىر خېتىدە)، شۇنداقلا شەرقىي تۈركىستاننىڭ جەنۇبىدىكى يايلاق، دېھقانچىلىق ۋە باج يىغىش ھوقۇقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئەمىر ئۆزىنىڭ قېلىپ قالغان ئولپانلىرىنى تاپشۇرۇۋېتىش ئۈچۈن قەشقەرگە «ئىنتايىن ئاز مىقداردىكى ئاياغلارنى سوۋغات قىلىپ ئەۋەتكەن ۋە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قوبۇل قىلىشىنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن». گومىنداڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقىدىكىلەر بۇ ئىشتىن «ئەجەبا ئاللىكىمىلەر بىزگە زەھەرخەندە چاقچاق قىلىۋاتامدىغاندۇ» دەپ ھەيران قالغان بولۇشى مۇمكىن. غەربىي ئاسىيا بۆلۈمىنىڭ مەسئۇلى بۇ دامىڭ (卜大明) ئەمىرنىڭ تەلىپىنى «بىزنىڭ مەنپەئەتمىزگە زىيانلىق، قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ» دېگەن (4).

ئەگەر گومىنداڭ خىتايدىكى ئىچكى ئۇرۇشتا يەتتىگەن بولسا، ئاھالىسى خىتاي بولمىغان چېگرا رايونلارغا قارىتا قانداق سىياسەت يۈرگۈزگەن بولاتتى؟ ھۇنزا مەسلىسىدىكى قىزىقارلىق ئەگرى - توقايلىقلار گومىنداڭنىڭ ئىدىئولوگىيەسىگە كۆرە پائالىيەت قىلىشنى داۋاملاشتۇرغان خىتاي باشقۇرغۇچىلارنىڭ تەدرىجىي شەكىللەنگەن ئىنكاسى ھەققىدە نۇرغۇن ئۇچۇرلارنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. گومىنداڭنىڭ نىشانى مۇقىم ئىدى، شۇنداقلا ئىزچىل شۇنداق بولۇپ كەلگەندى، ئۇلارنىڭ نىشانى - ئىگىلىك ھوقۇقىنى مۇستەھكەملەش ۋە بىر مەھەل چىڭ سۇلالىسىگە باش ئەگىگەنلىكى تەسەۋۋۇر قىلىنغان زېمىنلاردىكى بايلىقلارنى تالان - تاراج قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. گومىنداڭ بۇ نىشاننى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۆزلىرىگە پايدىسىز گېئوپولىتىك شارائىت تۈپەيلى، چۈشىنىش قىيىن بولغان، پەرقلىق مىللىي سەرخىللىق ۋە مىللىي پۇقراچىلىق سىياسەتلىرىنى يولغا قويغانىدى. 1947 - يىلىدىكى ھۇنزا مەسلىسىدىمۇ كۆرۈنگىنىدەك، ئۇلار ھېلىمە بىر قاتار مىللىي سىياسىي تاللاشلارنى سىناۋاتاتتى، بۇلارنىڭ نۇرغۇنىدا (سوۋېت ۋە خىتاي كومپارتىيەسىگە ئوخشاش) مەۋجۇت رەقىبلىرىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى بار ئىدى. گومىنداڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقى «ھۇنزالىقلارغا ئۇلارنىڭ (خىتايغا بولغان) بېقىندىلىق ئورنىنىڭ ئەسلىگە كەلگەنلىكىنى ئۇقتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتىش» خۇسۇسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەندە، شەرقىي تۈركىستاندا تۇرۇۋاتقان گېنېرال جاڭ جىجۇڭ بىر مەھەل مانجۇ ئېمپىرىيەسى تەرىپىدىن قوللىنىلغان دىپلوماتىك شەكىلنى تىرىلدۈرۈش «زامانىۋى بىر دۆلەتكە يارىشىدىغان ئىشتەك قىلمايدۇ» دەپ ئاگاھلاندۇرغان. ئەكسىچە، «دۇنيادىكى ئاجىز ۋە كىچىك خەلقلەرگە ياردەم بېرىدىغان ۋە يۆلەيدىغان ئالىي سىياسىتى» نىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە (ھۇنزاغا) «ئالىي ئاپتونومىيە» بېرىش تېخىمۇ مۇۋاپىق دەپ قارالغان. بۇ ئېنىقلا كوممۇنىستلارنىڭ ئاللىقاچان ئىچكى موڭغۇلىيەدە يولغا قويۇلغان «رايون ئاپتونومىيەسى» بىلەن باغلىنىشلىق ئىدى.

گەرچە گومىنداڭچىلار سوۋېتنىڭ مىللىي سىياسىي ئاتالغۇلىرىنى بۇ قەدەر قارىغۇلارچە كۆچۈرۈپ ئىشلەتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئىچكى قىسىمدىكى ئىدىئولوگىيە ئىختىلاپى سەۋەبلىك، گومىنداڭنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەمەلدارى ۋۇ جوڭشىننىڭ قىلغىنىدەك، مىللىي سەرخىللىق پەرقىگە يول قويۇشقا مەجبۇر بولغان. شۇ ۋەجىدىن، سوۋېت ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ مىللىي پۇقراچىلىق سىياسىتىگە بولغان يول قويۇشنىڭ روشەن مەھسۇلى سۈپىتىدە، بولغۇسى «ھۇنزا ئاپتونوم رايونى» غا مۇسۇلمان پادىشاھ - «رەئىس مۇھەممەد» باشلىق بولاتتى. (ئەگەر گومىنداڭ ئىچكى ئۇرۇشتا يەتتىگەن تەقدىردە)، 1949 - يىلىدىن كېيىن، شۇ چاغدىكى گېئوپولىتىك شارائىت ئۇلارنى ئەڭ ئاجىز ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان ئەھۋالدىمۇ، بۇ خىل ئېلاستىكىلىق (ماسلىشىشچانلىق) ئۇلارغا ئەسقاتاتتى. لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار داۋاملىق زامانىۋى خىتاي دۆلىتىنى بەرپا قىلىش ئۇرۇشىنى داۋاملاشتۇراتتى. خەلقى خىتاي بولمىغان چېگرا رايونلاردىن قارىغاندا، بۇ نىشان گومىنداڭچىلار بىلەن كوممۇنىستلارنى ئوخشاش گېئوپولىتىكا لاگېرىغا تەۋە قىلغان.

مەزكۇر بابتا تەيۋەندىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ «شىنجاڭ رەئىسى» ئىشخانىسىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق ئىسپاتلانغانىدەك، ئىككى (بېيجىڭ ۋە تەيۋەندىكى) ئىككى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ مىللىي سىياسىي بىرلىكسىپى ئالدىدا، باشقا ھەرقانداق پەرقلىق، ئورۇنباشار سىياسىي مەسلەك شەرقىي تۈركىستاندا، سوۋېت مەركىزىي ئاسىياسىدا ياكى ئوتتۇرا شەرقتە مەغلۇبىيەتكە مەھكۇم ئىدى. سۈرگۈندىكى «شىنجاڭ» ھۆكۈمىتىنىڭ قىسقىچە تارىخى شەرقىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنىڭ نېمە ئۈچۈن خىتاي دۆلىتىگە تايانمىغان، ئىشەنچلىك مىللىي سىياسىي قانۇنىيلىققا ئىگە بولالمىغانلىقىنى ئىزاھلاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇلارنىڭ مەغلۇبىيىتى بۇ جەھەتتە (ھازىرغىچە ئەمەلىي مېۋە بەرمىگەن بولسىمۇ) خېلى راۋۇرۇس ئۇتۇق قازانغان تىبەتلەرنىڭكى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلغان. بۇنىڭ يەنە خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ تاكى تەيۋەن «ئەركىن خىتاي»غا ۋاكالىتەن گەپ قىلالمايدىغان بولمىغۇچە، ئۆزلىرىنىڭ 1950 - يىللاردىكى شەرقىي تۈركىستاندىكى مىللىي پۇقراچى سىياسىتىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىشقا مەجبۇر بولمايدىغانلىقىنى شەرھىلەشكەمۇ ياردەم بېرىدۇ.

سوغۇق ئۇرۇش كۈرىشى

1947 - يىلى 8 - ئايدا، سوۋېت ئىتتىپاقى تۇيۇقسىزلا خىتايغا (قازاقىستان تەۋەسىدىكى) سەمىپالاتىنسكى (Semipalatinsk) تىكى كونسۇلخانىسىنى تاقاش ۋە پائالىيەتلىرىنى توختىتىش بۇيرۇقى چۈشۈرگەن. خىتاينىڭ موسكۋادا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى بۇ ئەھۋال ھەققىدە مەخپىي دوكلات يوللىغان. ئۇ شۇ يىلى 11 - ئايدا نەنجىڭغا يازغان خېتىدە «ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى غەربىي نامەلۇم بولسىمۇ، لېكىن مىش - مىش پاراڭلارغا قارىغاندا، 1950 - يىلىدىن ئاۋۋال قازاقىستاننىڭ پايتەختى (ئالمۇتا)دە يەر تەۋرىشى مۇمكىنمىش، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار بەزى ئورۇنلارنى يۆتكىمەكچى ئوخشايدۇ. قارىغاندا، بۇ يەرگە ھەربىي ياكى خىمىيە ئۈسكۈنىلەر يۆتكەپ كېلىنسە كېرەك، شۇڭا ئۇلار چەتئەللىكلەرنىڭ بۇ يەردە جاسۇسلۇق قىلىشىدىن ئەنسىرەۋاتقان چىغى» دەپ يازغان (5). شۇنىڭدىن كېيىنكى ھادىسەلەرنى نەزەردە تۇتقاندا، باش ئەلچىنىڭ خېتىدىكى «يەر تەۋرەش»نىڭ ئېھتىيات بىلەن تاللانغان، ئىككى بىسلىق سىياسىي ئۇقۇم بولۇش ئېھتىماللىقى ئىنتايىن يۇقىرى. شۇنىڭدىن ئىككى يىل كېيىن، 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، سوۋېت ئىتتىپاقى سەمىپالاتىنسكى شەھىرىنىڭ سىرتىدا ئۆزىنىڭ تۇنجى ئاتوم بومبىسىنى ئوڭۇشلۇق سىناق قىلدى. گەرچە يېقىن ئەتراپتا بۇ ئىش ھەققىدە خەۋەر بېرىلگۈدەك ھېچقانداق خىتاي دىپلومات قالمىغان بولسىمۇ، شەرقىي تۈركىستاندا ھەربىيەت قىلىۋاتقان CIA جاسۇسى دوگلاس ماكىيىرnan (Douglas Mackiernan) كۈچلۈك بوراندىكى ھاۋا تەركىبلىرىگە ئاساسەن، كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىدىكى مەلۇم بىر جايدا ئاتوم پارتىلىشى يۈز بەرگەنلىكىگە جەزم قىلغان (6).

سوۋېت ئىتتىپاقى قازاقىستاندا ئۆزىنىڭ تۇنجى ئاتوم بومبىسىنى پارتىلىتىپ بىر ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، گومىنداڭ ئارمىيەسىنىڭ ئوفىتسىپىر - جەڭچىلىرى، ئون مىڭدىن كۆپرەك قازاق كۆچمەن ۋە كوممۇنىستلار بىلەن چىقىشالمايدىغان باشقا كىشىلەر، خىتاي ئازادلىق ئارمىيەسى يېتىپ كېلىشتىن ئىلگىرى شەرقىي تۈركىستاندىن كېتىۋېلىش ئۈچۈن، ھىمالايا تاغ ئېغىزىدىن ئۆتۈشكە باشلىغان. تەلىپى ئوڭدىن كېلىپ ماشىنىدا قاچالغانلار يەرلىك بوستانلىقلاردىن تەلۋىلىك بىلەن ئۆتۈش جەريانىدا ئېشەك ۋە باشقا مال - چارۋىلارنى مىجەۋەتكەچكە، بۇ جانىۋارلارنىڭ ئۈچەي - باغرى ماشىنىلارغا چاپلىشىپ، ئۇلارنى تولىمۇ قورقۇنچلۇق تۈسكە كىرگۈزۈپ قويغان. ئۇلار تىبەتكە يېقىنلاشقاندا، موتورلۇق قاتناش ۋاسىتىلىرىنى تەرك ئېتىپ، ھەممەيلىەن يا پىيادە، يا ئۇلاغلىق ھالدا، نۆلدىن نۆۋەن تېمپىراتۇرادا قارلىق تاغقا ياماشقان. يۈك بېسىلغان ھايۋانلار ھەركۈنى پەسكە دومىلاپ كېتىپ، ئاخىرىدا ھەممىسى تۈگىگەن. بۇ ھايۋانلارنىڭ چۈۋۈلۈپ چىققان ئىچكى ئەزالىرى ۋە تونۇغۇسىز بولۇپ كەتكەن جەستى قارىغانلارنى قاتتىق چۆچۈتۈۋەتكەن. ھاۋا شۇ دەرىجىدە ناچار بولغانىكى، كىشىلەرنىڭ كالىپۇكلىرى ۋە يۈز تېرىلىرى سويۇلۇپ، تونۇغۇسىز بولۇپ كەتكەن.

نۇرغۇن بالىلار مۇزلاپ ئۆلۈپ كەتكەن. يارا - جاراھەت دېگەنلەر ئادەتتىكى ئىشقا ئايلانغان. ئاز ساندىكى كىشىلەرلا ئاستا خاراكتېرلىك كېسەلدىن قۇتۇلالغان. ئالاھەزەل ئىككى - ئۈچ ئايدىن كېيىن، ئامان قالغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ گىلگىت (Gilgit) ياكى كالىمپونگ (Kalimpong)غا كېلىپ قالغانلىقىنى بايقىغان ۋە ئۇ يەردىن سىرىناگار (Srinagar) ياكى دېھلى (New Delhi)غا بارغان. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنى جان ساقلاش ئۈچۈن تىلەمچىلىك قىلغان (7). 1952 - يىلىغا كەلگەندە، 2300 قازاق، 1300 ئۇيغۇر ۋە بىر قانچە يۈز خىتاي سەرگەردان شەرقىي تۈركىستاندىن جەنۇبىي ئاسىياغا كېلىۋالغان.

يېڭى دېھلى ۋە ئىسفاھاندىكى ئەنگىلىيە ۋە ئامېرىكا دىپلوماتلىرى تېزلا خەۋەر تاپقاندا، بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ دوگلاس ماكىيىرنانغا بولغان تەسىراتى تولىمۇ ياخشى ئىدى. دوگلاس ماكىيىرنان ھازىر CIA نىڭ باش شىتابىدىكى خاتىرە تېمىدىكى تۇنجى يۇلتۇزغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئادەم دەپ قارالماقتا. 1950 - يىلى تىبەتنىڭ چېگرا قوغدىغۇچىلىرى ئۇنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، جەستىنى پارچىلىۋەتكەنىدى. ئەنگىلىيەنىڭ بېيجىڭدىكى نائىب باش ئەلچىسى خاچىسون (J. C. Hutchison) نىڭ ياردەمچىسى 1950 - يىلى «مەن ماكىيىرناننى ھەربىي مېتېرولوگىلار ئەترىتىنى باشقۇرۇۋاتقان ۋاقىتلىرىدىن تارتىپلا ناھايىتى ياخشى تونۇيمەن، شۇنداقلا ئاشۇنداق قابىلىيەتلىك بىر ئادەمنىڭ نېمىشقا ئۇرۇش ئاياغلاشقانغا قەدەر ئۈرۈمچىدە تۇرۇپ قالغانلىقىغا ھەيرانمەن» دېگەنىدى. ھازىر بىز بۇ ئىشنىڭ سەۋەبىنى بىلدۈق: ماكىيىرنان 1945 - يىلىدىن 1950 - يىلى ئۆلگەنگە قەدەر، كوممۇنىستلارغا قارشى پارتىزانلار بىلەن كەڭ كۆلەملىك مۇناسىۋەت ئورناتقاندا كىلىدۇ. بۇ پارتىزانلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇرى قازاق قەبىلە باشلىقى ئوسمان باتۇر بولۇپ، ئۇ 1951 - يىلى (خىتاي كوممۇنىستلىرى تەرىپىدىن) ئۆلتۈرۈلگەنىدى. خىتاي كوممۇنىستلىرى ماكىيىرناننى «خىتايدىن نارازى كۆچمەن چارۋىچىلارغا بولغۇسى ئۈچىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا ئامېرىكانىڭ ئۇلارغا زور ياردەملەرنى قىلىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بەرگەن ۋە 1949 - يىلىدىن كېيىنكى بولغۇسى ئەھۋال ھەققىدە نۇرغۇن تەشۋىقاتلارنى قىلغان» دەپ قارايدۇ (9).

ئارخىپلارنىڭ ئاشكارىلىنىشىغا ئەگىشىپ، خىتاينىڭ بۇ سۆزلىرى بارغانچە غەلىتە بىلىنمەيدىغان بولدى. ئۇلار سىرىناگار ياكى دېھلىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ۋە قازاق مۇھاجىرلارنىڭ سەركىلىرى دېيىشىۋالغاندەكلا ئامېرىكالىق ۋە ئەنگىلىيەلىك زىيارەتچىلەردىن مۇنداق ئىككى سوئالنى سورىغان: «(1) يېقىن دوستىمىز دوگلاس ماكىيىرنانغا نېمە بولدى؟ (2) (ماكىيىرنان ۋەدە قىلغان) ئۈچىنچى دۇنيا ئۇرۇشى قاچان پارتلايدۇ؟» بىر مەھەل قۇمۇل ئوردىسىدا ئوردا بېگى بولغان، كېيىن ئۆزىنىڭ مىلىتارىست جاللات شېڭ شىسەيگە قارشى تۇرغانلىقىنى دەستەك قىلىپ، چوڭچىڭدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدە مەسلىھەتچىلىك ئورنىغا ئېرىشكەن يولۇاسخان (يولبارسخان) يېڭى دېھلىدىكى ئەنگىلىيە ئەلچىخانىسىغا كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، باشقىلار ئۇنىڭدىن مەسلىھەت سوراشقان. ئۇمۇ «(باشقا نۇرغۇن ئۇيغۇر مۇھاجىرلارغا ئوخشاش) پارتلىغۇسى ئۈچىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىجابىي ئۆزگىرىشلەرنى كۈتۈشكە مەجبۇر بولغان» (10). سىرىناگاردىكى ئۈچ يۈزگە يېقىن قازاقلارنىڭ رەھبىرى ھۈسەين تەيجى ئۆزىنىڭ ئىلگىرى ماكىيىرنان بىلەن قويۇق ئالاقىسى بولغانلىقىنى ئاشكارىلىغان ۋە ئۆزىنىڭ ئىلگىرى ئۇنىڭغا قىلغان ياخشىلىقىدىن پايدىلىنالايدىغان - پايدىلىنالمىدىغانلىقى ھەققىدە كالا قاتۇرۇشقا باشلىغان. ئۇ ئامېرىكانىڭ ئۈرۈمچىدىكى سابىق كونسۇلى، كېيىن ئىسفاھانغا يۆتكەلگەن جون خال پاكستون (John Hall paxton)غا يازغان خېتىدە: «مەن ئەركىن دۇنياغا بېرىۋالغان بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىلىۋاتقان ماكىيىرنان ئەپەندى توغرىسىدىكى ھەرقانداق خەۋەر ئاڭلاشقا تەشنامەن. مەن گاسكۇل (Gas-kul)دا، يەنى يۇرتۇمدا ئۇنى ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالغان ۋە بەش ئاي بويىچە ئۇنى بىردىنبىر مېھمانىم سۈپىتىدە كۈتۈش شەرىپىگە ئېرىشكەندىم. مەن ئۇنىڭ خاتىرە دەپتىرىنى ۋە يالداما سۈپىتىدە يېزىپ بەرگەن تونۇشتۇرۇشنى ھېلىمەم ساقلاپ كېلىۋاتىمەن. ئەگەر سىز مېنى مۇمكىنقەدەر تېز سۈرئەتتە ئۇنىڭ ئىز - دېرىكىدىن خەۋەردار قىلىشىڭىز، تولىمۇ مىننەتدار بولغان بولاتتىم» دېگەن (11).

ئۆتمۈشتىكى ياردەمچى شېرىكىنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرى ئاشكارىلانغان ھامان، يەنە بىرى ئۇنىڭ ئورنىنى باسقان. تەبىئىيەتتىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى دەرھال ئۇيغۇر ۋە قازاق مۇھاجىرلارنىڭ رەھبەرلىرىگە تەيۋەنگە

يەرلىشىش خۇسۇسىدا نۇرغۇن تەكلىپنامە ئەۋەتكەن. شەرقىي تۈركىستاندىكى سابىق مالىيە نازىرى، قازاق قەبىلە باشلىقى، 1951 - يىلى خىتاي كوممۇنىستلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن جانىمقاننىڭ ئوغلى دەلىلقان ھاجى ئۆزىگىمۇ تەكلىپنامە ئەۋەتىلگەنلىكىنى « ھېسداش » ئامېرىكا دىپلوماتلىرىغا ئېيتقان. سىرىناگاردىكى لاگېردا ئۆزىنى زىيارەت قىلغانلارغا ئىنتايىن ساپالىق ۋە سىياپە ئاھاڭدا سۆز قىلغان دەلىلقانمۇ (بۇ ئادەمنى غۇلجىدىكى شەرقىي تۈركىستان ئىنقىلابى مەزگىلىدە سوۋېت ئىتتىپاقى يۆلىگەن گېنېرال دەلىلقان سۇگۇربايېۋ بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋەتمەسلىك كېرەك) ئىسفاھاندىكى جون خال پاكستوندىن مەسلىھەت سورىغانىدى. ئۇ پەۋقۇلئاددە راۋان ئېنگىلىز تىلىدا «پېقىرنى تەيۋەنگە چىلاپ تەكلىپنامە كەلدى. لېكىن، تەيۋەنگە بارسام، خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭمۇ ئۇ يەرگە يېتىپ بېرىشىدىن قورقىمەن. شۇ ۋەجىدىن جانابىڭىزنىڭ تەيۋەنگە بېرىش - بارماسلىقىم ھەققىدىكى مەسلىھەتنى ئاڭلاپ باقسام دەيمەن» دېگەن (12). دەلىلقان ئەڭ ئاخىرىدا سىنىگاردىكى قېلىشنى قارار قىلغان ۋە ئۇ يەردە تەيۋەن بىلەن ئوچۇق - ئاشكارا، قوللاش تىپىدىكى ئالاقىنى ساقلىغان. ھالبۇكى، شۇ يىلى 63 ياشقا كىرىپ قالغان، دەلىلقاندىن قىرىق ياش چوڭ يولۋاسقا نىسبەتەن، تەيۋەندىكى ئارامخۇدا تۇرمۇشنىڭ جەلىب قىلىش كۈچى تېخىمۇ زور ئىدى. يولۋاس يېڭى دېھلىدا ئەنگىلىيە دىپلوماتلىرى بىلەن كۆرۈشكەندە، «ئۆزىنىڭ باشتا كەشمىرگە بېرىپ، ئۇ يەردىكى شەرقىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنى زىيارەت قىلىش، ئاندىن تەيۋەنگە بېرىپ، ئۆزىنىڭ قوشۇنىنى شەرقىي تۈركىستاندىكى باش قوماندان (ئاۋ شىيۇ)غا تاپشۇرۇپ بېرىپ خاتا قىلغانلىقىنى ... تاۋ شىيۇنىڭ خىتاي كوممۇنىستلىرىغا تەسلىم بولغانلىقىنى، شۇنداق قىلغاننىڭ ئورنىغا قوشۇنىنى ئۇنىڭغا (يولۋاسقا) تاپشۇرۇپ بەرگەن بولسا، ئۆزىنىڭ خىتاي كوممۇنىستلىرى بىلەن راۋۇرۇس تۇتىشىدىغانلىقىنى جياڭ جېشىغا دېيىش نىيىتى بارلىقىنى ئېيتقان» (13).

بۇ خىل كۆرۈشۈشلەرنىڭ دائىملىق ئىشتىراكچىلىرىدىن بولغان ئىيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن بىلەن مۇھەممەدئەمىن بۇغرامۇ تەيۋەندىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئارزۇلاۋاتقان شەرقىي تۈركىستانلىقلار تىزىملىكىدە بار ئىدى. ئەمما، بۇ ئىككىلىسى تەيۋەنگە بېرىشكە شۇنچىكى بولسىمۇ قىزىقىدىغاندەك قىلمايتتى؛ ئەكسىچە، ئۇلار كۆپىنچە ۋاقتىنى ھىندىستان ۋە تۈركىيە ھۆكۈمىتىنى كەشمىردىكى مۇھاجىر ئۇيغۇرلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىشقا ماقۇل قىلىشقا سەرپ قىلغانىدى. يولۋاس، ئىيسا ۋە مۇھەممەدئەمىن بۇغرا لارنىڭ تەيۋەندىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە تۇتقان مەيداندىكى بۇ قەدەر زور پەرققە شەرقىي تۈركىستاننىڭ گېئوپولىتىك كېلەچىكىگە بولغان مۆلچەرنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى سەۋەب بولغان. ئەنگىلىيەنىڭ يېڭى دېھلىدىكى ئەلچىخانىسىدىكى دىپلومات كامىڭ برۇس (F. E. Cumming-Bruce) بۇ ھەقتە «شۇ نەرسە بىزگە ئايانكى، گەرچە (ئىيسا يۈسۈپ) ئالىپتېكىن مۇستەقىل تۈركىستاننىڭ مەۋجۇت بولالايدىغانلىقىغا ئىشەنسىمۇ، لېكىن يولۋاس <سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بېسىمى ئاستىدا بۇنداق بىر دۆلەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىدۇ،

شۇڭا تۈركىستان ئۈچۈن بىردىنبىر ئۈمىد ئەڭ يۇقىرى چەكتىكى ئاپتونومىيەنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، خىتايدىن پاناھلىق تىلەشتۈر > دەپ قارايدۇ» دەپ يازغانىدى (14). نەتىجىدە، (گەرچە دەلىلقان سىرىناگاردىكى بازىسىدا، ئۆزىنىڭ رەسمىي سالاھىيەتتە تەيۋەندىكى سىياسىي يىغىنلارغا پات - پات قاتنىشىپ تۇرۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن بولسىمۇ) گومىنداڭ ئۆزى ئارزۇ قىلغان نۆت كىشىنىڭ بىرىنىلا يېنىغا تارتىشقا مۇۋەپپەق بولغان.

قېرىپ قالغان يولۋاسنى ئانچە ياقتمۇ مايدىغان تەيۋەندىكى گومىنداڭچىلارنىڭ نۇرغۇنى ئىيسا يۈسۈپ بىلەن مۇھەممەدئەمىن بۇغرا ئىككىلىسىنى تەيۋەنگە ئەكەلمەسلىكىنى قوبۇل قىلالمايتتى. (ئۇلارغا كۆرە) ئىيسا يۈسۈپ بىلەن مۇھەممەدئەمىن بۇغرا ئوقۇمۇشلۇق، كۆپىنى كۆرگەن، سىياسىي ھاياتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىدە تۇرۇۋاتقان، پۈتۈن مۇسۇلمان دۇنياسىدا ھۆرمەتكە سازاۋەر، شۇنداقلا تەشۋىقاتنىڭ كۈچىنى ئاجايىپ ياخشى چۈشىنىدىغان كىشىلەر ئىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، يولۋاس جەڭگاھتىن چىققان، مەھەللىۋى تەبەككۇرغا ئىگە، نەزەر دائىرىسى تار ئادەم ئىدى. ئۇ شۇ كەمگىچە شەرقىي تۈركىستان بىلەن خىتاينىڭ سىرتىغا چىقىپ باقمىغان. يەنە كېلىپ، ئۇ ئەسلىدىنلا گومىنداڭپەرەس بولغاچقا، ئۇنى تەيۋەنگە ئەكەلمەسلىكىنى سىياسىي ئۇنۇق

رەسىم 1: يولۋاسخان، 1951 ~ 1971 - يىللىرىدا تەيۋەندىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ <شىنجاڭ> رەئىسى بولغان. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىيسا يۈسۈپ ۋە مۇھەممەدئەمىن بۇغرانى بۇ رەئىسلىك ئورنىدا ئولتۇرۇشقا قايىل قىلالمىغاندىن كېيىن، يولۋاس جەنۇبىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى ئۇيغۇرلارنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە مايىل قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. ئۇ گومىنداڭنىڭ ئىيسا يۈسۈپ ۋە مۇھەممەدئەمىن بۇغرا تۈركىيەدە تۇرۇپ تەشەببۇس قىلغان مىللىي پۇقراچىلىق تەرغىباتىغا قارشى ھۇجۇملىرىغا يېتەكچىلىك قىلغان ۋە شۇ ئارقىلىق خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ھاكىمىيىتىنى يوللۇق كۆرسىتىشىگە يانتايىق بولغان. «مەركىزىي تەتقىقات ئىنىستىتۇتى، يېقىنقى زامان تارىخى تەتقىقات ئورنىنىڭ ئارخىپخانىسى، 119.51/0001، «شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇستەملىكە قىلىنىشىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ۋەزىيەت دوكلاتى»، 21.

دېگىلىمۇ بولمايتتى. ئۇنىڭدەك ئادەم گومىنداڭ ئۈچۈن ئىشلىمەي قالمايتتى، ئەلۋەتتە. 1940 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا، گومىنداڭ ئاخىرى (شېڭ شىسەينىڭ تەختىدىن چۈشۈرۈپ) ئۆز ئالدىغا شەرقىي تۈركىستانغا رەئىس تەيىنلەشكە مۇۋەپپەقىيەت بولغاندا، يولۋاس ئۆزىنىڭ ئىزچىل جياڭ جېيشىغا سادىق بولۇپ كەلگەنلىكىنى كۆزىگە قىلىپ قۇمۇلدىكى ئورنىنى ساقلاپ قالغانىدى. شۇ چاغدىكى بىر نەپەر گومىنداڭ ئەمەلدارىنىڭ ئېيتىشىچە، يولۋاس تەيۋەنگە كەلگەندىن كېيىنمۇ، «ھەرقايسى رەھبەرلەرنىڭ ئالدىدا مەركىزىي ھۆكۈمەتنى ماختاپ كۆككە كۆتۈرۈپ، مۇستەقىللىق ياكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئاپتونومىيە ھەققىدىكى بىمەنە تەلەپلەرنى قاتتىق ئەيىبلەگەن» (15). ئۇنىڭ ئەكسىچە، گومىنداڭ ئىيسا يۈسۈپ بىلەن مۇھەممەدئەمىن بۇغرا - بۇلار 1940 - يىللاردىكى گومىنداڭ سىياسىي سەھنىسىدىكى مىللىي پۇقراچىلىق تەرغىباتچىلىرىنىڭ سەركىلىرى بولسىمۇ، ئەمما يولۋاس بىلەن (شۇ چاغدىكى گومىنداڭنىڭ شەرقىي تۈركىستان رەئىسى) ۋۇ جوڭشىن بۇلارنى مەنسىتمەيتتى - نى تەيۋەنگە ئەكەپلەلسە، بۇنى ئۇيغۇر مۇھاجىرلارنى جەلب قىلىدىغان سىياسىي كاپىتالغا ئايلاندۇرايىتى.

تەيۋەندىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ بەزى كاتىبىلىقلىرى 1950 - يىللاردا، يەنى يولۋاس ئارالغا تۇنجى قېتىم قەدەم قويۇپ كۆپ يىللاردىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا بىرىنى تېپىشنى قارار قىلغان. 1953 - يىلى 11 - ئايدا، ئامېرىكانىڭ تەيپېيدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى رەنكىن (K. L. Rankin) گومىنداڭنىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرى يې گوتچاۋ (George Yeh) دىن، ئەگەر بىر كۈنلەردە گومىنداڭ ئوڭۇشلۇق ھالدا چوڭ قۇرۇقلۇقنى قايتۇرۇۋالسا، گومىنداڭنىڭ شۇ چاغدىكى ئاھالىسى خىتاي بولمىغان چېگرا رايونى سىياسىتىگە قانداق قارايدىغانلىقىنى سورىغان. يې گوتچاۋ شۇ پۇرسەتتە يولۋاسنى قاتتىق سۆكۈپ، ئۇنى «ھاماقەت»، «قارا قورساق»، «ۋەزىيەتكە پايدىسىز» دەپ تەنقىدلىگەن. ھەممىدىن مۇھىمى، يې گوتچاۋ «مۇھەممەدئەمىن بۇغرا بىلەن ئىيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن ئىككەيلەن يولۋاسنى قەتئىي قوبۇل قىلمايدۇ» دېگەن. ئۇنىڭ نەزىرىدە، مۇھەممەدئەمىن بۇغرا بىلەن ئىيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ھەقىقىي رەھبەرلىرىدىن ئىدى، شۇڭا بۇ ئىككەيلەن خىتاي ھۆكۈمىتىگە ئانچە دوستانە قارىمىسىمۇ، ئەمما يې گوتچاۋ يەنىلا ئۇلارنىڭ تەيپېيگە كېلىشىنى ئۈمىد قىلاتتى - يۇ، «يولۋاس بۇ يەردە بولغان مۇددەتتە، ئۇ ئىككىسى كەلمەيدۇ» دەپ قارايتتى (16). يې گوتچاۋنىڭ (يولۋاس ھەققىدىكى) ئەيىبلەشلىرى - بۇلارنىڭ بىر قانچىسى توغرا بولمىسىمۇ - گومىنداڭدىكى تەسىردار ئەربابلارنىڭ كۆز قارىشىنى ئىپادىلىگەندى. شۇنىڭدىن كېيىنكى يىلى، تەيۋەندىكى داڭلىق مەركىزىي تەتقىقات ئاكادېمىيەسى (Academia Sinica) نىڭ مۇدىرى چۇ چياخۇا ئۆزىنىڭ مۇھەممەدئەمىن بۇغرا بىلەن يېزىشقان خەتلىرىنى ئېلان قىلغان. چۇ چياخۇا بۇ خەتلەردە، «خاتا ئۇچۇرنىڭ قايىمۇقتۇرۇشىغا ئۇچرىغان» بۇ ئۇيغۇر دوستىنى تەيۋەنگە كېلىشكە توختىماي دەۋەت قىلغان، ئەمما خەتلىرىدە «يولۋاس» دېگەن ئىسمىنى چىقىرىپ قېلىشتىن قەتئىي ھەزەر قىلغان. ھالبۇكى، يولۋاس بۇ چاغدا ئاتالمىش «شىنجاڭ رەئىسى» بولغىلى ئۈچ يىل بولۇپ قالغانىدى (17).

رەسىم 2: ئىيسا يۈسۈپ ئالىپتېكىن (1947 ~ 1949 يىللاردا) گومىنداڭ ھاكىمىيىتىگە قاراشلىق ئاتالمىش «شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت» تە باش كاتىپ بولۇپ خىزمەت قىلغاندىن كېيىن، 1949 - يىلى ھىندىستانغا كەتكەن ۋە ئۇيغۇر - قازاق مۇھاجىرلارنى تۈركىيەگە ئاپىرىپ جايلاشتۇرۇش ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرغان. ئۇ ئىستانبۇلدىكى يېڭى بازىسىدا، دۇنيادىكى ھەرخىل سىياسىي كۈچلەرنى ئىككىلا خىتاي ھۆكۈمىتى (خىتاي كوممۇنىستلىرى ۋە گومىنداڭ) گە ئۇيغۇر - قازاق خەلقىنىڭ مۇستەقىل شەرقىي تۈركىستان دۆلىتى قۇرۇش ئىستىكىنى ئېتىراپ قىلىش ھەققىدە بېسىم ئىشلىتىشكە ئۈندىگەن. يولۋاس ۋە تەيۋەندىكى باشقا مۇسۇلمان نەسلىلىك ئەمەلدارلار ئىيسانىڭ تەلەپلىرىگە قارشى چىقىش ۋە رەددىيە بېرىشنىڭ ھەرقانداق پۇرسىتىنى ئۆتكۈزۈۋەتمىگەن. ئۇلار رەددىيەلىرىدە ئاساسلىقى ئىيسانىڭ ئىلگىرى گومىنداڭ بىلەن زىچ ھەمكارلاشقانلىقىنى تۇتقا قىلغان. «جون خال پاكىستون ئىلمىي ماقالىلىرى» (MS 629)، قوليازما ۋە ئارخىپلار، يېل ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى.

گومىنداڭنىڭ) سۈرگۈندىكى شەرقىي تۈركىستان سىياسىتى ئىزچىل دەتالاش قىلىنىپ كەلدى، چۈنكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ مىللىي سىياسىي ۋەكىللىك سالاھىيىتىنى ھازىرلىغان كىشىلەر تولىمۇ ئاز ئىدى. 1950 - يىللىرى ھەممىسى ھايات بولغان، گومىنداڭنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى سابىق بەش رەئىسنىڭ ئىككىسى (جاڭ جىجوك بىلەن بۇرھان شەھىدى) كوممۇنىستلارغا تەسلىم بولغان، بىرى (مەسئۇد سابىرى) كوممۇنىستلارنىڭ تۈرمىسىدە ئۆلۈمنى كۈتۈپ ياتقان، قالغان ئىككىسى (ۋۇ جوڭشىن بىلەن شېڭ شىسەي) تەيۋەنگە قېچىپ كېلىۋالغانىدى. گومىنداڭنىڭ تەلىپى ئوڭدىن كەلمىگەن يېرى شۇ ئىدىكى، تەيۋەندە پاناھلىنىشنى تاللىغان سابىق رەئىسلەرنىڭ ئىككىلىسى خىتاي ئىدى. مۇستەملىكىسىزلىك شەرتىدە مەزگىلدە بەكلا ئومۇملاشقان، «يەرلىك» سىياسەتچىلەرنى كۆزگە كۆرۈنەرلىك ماقامغا كۆتۈرۈش مەجبۇرىيىتىدىن سىرت، شېڭ شىسەي بىلەن ۋۇ جوڭشىن ئىككىيلەن ئۆزىنىڭ مىللىي كىملىكى بىلەن تامامەن ئالاقىسىز سەۋەبلەر تۈپەيلى، سۈرگۈندىكى شەرقىي تۈركىستان سىياسىتىگە ئارىلىشىشتىن چەكلەنگەنىدى. 1944 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ ئىككى يىل شەرقىي تۈركىستانغا رەئىس بولغان ۋۇ جوڭشىن ئىيسا يۈسۈپ بىلەن مۇھەممەدئەمىن بۇغرانىڭ ئەشەددىي كۈشەندىسى بولۇپ، ئۇ ئىككىسىنى پارتىيەنىڭ ئىچىدە مەككالىق بىلەن بۆلگۈنچىلىك پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان «نەپىسى يامان قارا نىيەتلەر» دەپ قارايتتى. دېمەك، مەقسەت ئىيسا بىلەن مۇھەممەدئەمىننى تەيۋەنگە ئەكىلىش بولغان تەقدىردە، ۋۇ جوڭشىننىڭ بۇ ئىشقا پايدىسى تەگمەيتتى.

شېڭ شىسەيگە كەلسەك، (شەرقىي تۈركىستانغا ۋەكىل قىلىنىدىغان نامزاتنىڭ) مىللەت تەركىبى مۇھىم دېگەن تەقدىردىمۇ، شېڭ شىسەيدەك «ئاقىل» خىتاي ئەمەلدارنى تەيۋەننىڭ شەرقىي تۈركىستان دەۋاسىدا ئورۇنباشارلىق رولىنى ئوينىيالمايدۇ دېيىشكە سەۋەب يوق ئىدى. 1949 - يىلىدىن كېيىن، كوممۇنىستلارمۇ سابىق رەئىس جاڭ جىجوكتىن ئاشۇنداق پايدىلانغانىدى. شېڭ شىسەي بىر مەھەل شەرقىي تۈركىستانغا قەدەم قويغان ئەڭ «ئاقىل» خىتاي ئەمەلدار دەپ قارالغانىدى. چۈنكى، ئۇ ئۆزىنىڭ 11 يىللىق دۈبەنلىك مەزگىلىدە، سوۋېتنىڭ قوللىشى بىلەن نۇرغۇن ئىنىستىتۇتلارنى تەرەققىي قىلدۇرغان ياكى ئۆزى قۇرۇپ چىققانىدى. ئەمما، بۇلارنىڭ ھەممىسى 1937 - يىلىدىن، يەنى شېڭ شىسەي ئۆزى ئىلگىرى بىر مەھەل ئىمتىياز بەرگەن بارلىق كىشىلەرنى تازىلاشقا باشلاشتىن بۇرۇنقى ئىش ئىدى. يولۋاسمۇ 1930 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، شېڭ شىسەينىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن قورقۇپ، تۇنجى سۈرگۈنلۈك ھاياتىنى باشتىن كەچۈرگەنىدى. (مۇشۇ خىل سەرگۈزەشتىلەرگە ئىگە) بۇ ئىككىيلەن تەبىئىي پارتىيە يىغىنلىرىدا بىر - بىرىگە دوڭقۇرۇشۇپ قالماسلىق ئۈچۈن چوقۇم كۆپ مۇشەققەت تارتقان بولۇشى مۇمكىن. سابىق ئامېرىكا كونسۇلى جون پاكستون 1948 - يىلىدىكى قۇمۇل زىيارىتى جەريانىدا، يولۋاسنىڭ «شېڭ شىسەي تەختتىن چۈشكەندىن تارتىپ، شەرقىي تۈركىستاندىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنى ماختاپ - ئۇچۇرۇشنى داۋاملاشتۇرغانلىقىنى، ئەمما شېڭ شىسەي ھەققىدە بىرەر ئېغىزمۇ ياخشى گەپ قىلىپ سالمايدىغانلىقىنى» بايقىغان (18).

يولۋاسنىڭ ئورنىغا مۇھەممەدئەمىن بىلەن ئىيسا يۈسۈپنى يېنىغا تارتىش تەشەببۇسچىلىرىنىڭ نەزىرىدىمۇ، شېڭ شىسەي كىشىنى بىزار قىلىدىغان ئادەم ئىدى. 1949 - يىلىدىكى قالايمىقانچىلىقتا شېڭ شىسەينىڭ شىرەم تۇغقانلىرىدىن 11 كىشى بىر قېتىملىق قىساس ئېلىش ھەرىكىتىدە ئۆلتۈرۈلگەندە، ئىيسا يۈسۈپ ئاناين لەنجوۋغا بېرىپ، قاتلىدىن - ئىيسانىڭ نەزىرىدە، ئۇ «قەھرىمان» ئىدى، ئەلۋەتتە - ئەھۋال سورىغان. شۇنداقلا، سوتتا ئۇنىڭغا كەڭچىلىك قىلىنىشىنى تەلەپ قىلغان (19). شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ چوڭ قۇرۇقلۇقتىكى (شەرقىي تۈركىستاندىكى ھوقۇقتىن ئايرىلغاندىن كېيىنكى) قالغان يىللىرىدا ۋە 1950 - يىللاردا تەيۋەندە ياشىغاندىمۇ، پارتىيەنىڭ يىغىنلىرىغا قاتناشسىلا باشقىلارنىڭ ئۇنىڭ سوتقا تارتىلىشى ھەققىدىكى چاقىرىقىنى ئاڭلاپ تۇرغان. 1950 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شېڭ شىسەينىڭ مەسئۇلىيىتىنىڭ تېگىشلىك رەۋىشتە سۈرۈشتۈرۈلمىگەنلىكى ھەققىدىكى بەس - مۇنازىرىلەر ئەۋجىگە چىققان ۋە بەزىلەر ئۇ «جەننەتنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۆلۈۋېلىشى كېرەك» دېيىشكەن (20). گېنېرالسىمۇس (جياڭ جىپىشىنى دېمەكچى) نىڭ بىۋاسىتە ئارىلىشىشى سەۋەبلىكلا، شېڭ شىسەي باشقىلارنىڭ تىل - ھاقارىتىگە كۆمۈلۈپ كېتىشتىن ساقلىنىپ قالغانىدى. ئۇ 1958 - يىلى ئالېن ۋايتىڭ (Allen S. Whiting)

بىلەن بىرلىشىپ «شىنجاڭ: پېچكىمۇ، تۈگۈنمۇ؟» دېگەن كىتابنى يازغاندىن كېيىن، كىشىلەرگە ئارىلاشماس بولۇپ قالغان، شۇنداقلا ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ، يېنىدىن تاپانچىنى ئايرىماي، شەرقىي تۈركىستاندىكى ۋاقتىدا يىغقان ئەللىك مىڭ سەر ئالتۇنغا تايىنىپ ياشىغان. بۇنداق بىر ئادەمنىڭ سۈرگۈندىكى شەرقىي تۈركىستانلىقلار ئارىسىدا شەخسىي ياكى كوللېكتىپ رول ئوينىيالىشىنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايتتى. بۇنىڭ ئورنىغا، ئۇ سوۋېتنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى پىلانلىرىغا ئالاقىدار تارىخىي پاكىتلارنى ئىزدەۋاتقان ھۆكۈمەت ياكى تاراتقۇ خادىملىرى ئۈچۈن مەسلىھەتچىلىك قىلىدىغان ئىشلارنى پات - پات قىلىپ قوياتتى (21).

يۇقىرىقىلارنىڭ ھېچقايسىسى تەيۋەندىكى يېڭى ھاكىمىيەتنىڭ چېگرا رايون سىياسىتى ئۈچۈن ياخشى باشلىنىش ئەمەس ئىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئاخىرى، ساۋادى بار - يوقلۇقىمۇ نامەلۇم، ئەمما (گومىنداڭغا بولغان) ساداقىتىدىن زىنھار گۇمان قىلغىلى بولمايدىغان بىر ياشانغان ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكنى يېنىغا تارتىشنى قارار قىلغان. پارتىيە ئىچىدىكى ئۈمىدۋارلار سىرىناگاردىكى ياش قازاق گېنېرال، يولۋاسقا ئوخشاشلا جەڭگاھنىڭ ئادىمى بولغان دەلىلقان ھاجىنى تەبىئىيلا تەيۋەنگە ياردەم قىلىدۇ دەپ ئۈمىد كۈتكەن بولۇشى مۇمكىن. ئۈمىدسىزلەر بولسا، ئىيسا يۈسۈپ بىلەن مۇھەممەدئەمىن بۇغرانىڭ كەشمىردىكى مۇھاجىرلارنى ئۆزىگە تارتىشتا چاققان چىققانلىقى ۋە پۈتۈن مۇسۇلمان دۇنياسى بىلەن ئالاقە ئورناتقانلىقىغا دىققەت قىلغان بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر (دەلىلقانمۇ تەيۋەنگە كەلگەن تەقدىردە) يولۋاس بىلەن دەلىلقان ئىككىسى مىللەتچىلىك، پۇقراچىلىق تەشۋىقاتلىرىدا ۋايىغا يەتكەن، ئەمما ئىلگىرىكىدەك پارتىيەنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان ئىيسا يۈسۈپ ۋە مۇھەممەدئەمىن بۇغرا بىلەن پۈت تېپىشكەن بولسا، قانداق بولاردى؟

قازاقلارنى يېنىغا تارتىش

يولۋاس تەيۋەنگە جايلىشىپ بولغاندىن كېيىنلا، كۈندىلىك خىزمىتى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان بىر نەرسىنى، يەنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ «شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسىنىڭ ئىشخانىسى» (新疆省政府主席办公室) دېگەن خەتلەر يېزىلغان تامغىنى تاپشۇرۇۋالغان. بۇ تامغىنىنىڭ (قۇرغاق كىلىماتلىق شەرقىي تۈركىستاندا ئەمەس) تروپىك بەلباغدىكى تەيۋەندە بولۇشى ئادەمگە غەلىتە تۇيۇلاتتى. بۇ ئاتالمىش «شىنجاڭ» رەئىسى ئۈچۈن مەخسۇس تەسىس قىلىنغان ئىشخانا بولۇپ، ھېسابتا بىر «قۇرۇق ئۆستەڭ» ئىدى. 1949 - يىلىدىن كېيىنمۇ گومىنداڭ تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنغان باشقا ئۈچ ئۆلكە - تەيۋەن، فۇجىيەن ۋە قىسقا مۇددەت ئۇلارنىڭ قولىدا قالغان يۈننەن - رېئال باج ئېلىش ئاساسى ۋە ئەمەلىي زېمىنلارغا ئىگە ئىدى (22). لېكىن، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەھۋالى ئۇنداق ئەمەس ئىدى. بۇ ئىشخانىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى بىردىنبىر سەۋەب، ئۇنىڭ سىمۋوللۇق رولى ئىدى. 1951 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇر ۋە قازاق مۇھاجىرلارنىڭ دراماتىك قىسمىنى غەرب تاراتقۇلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتتى ۋە «دۆلەت جۇغراپىيەسى» (National Geographic) نىڭ ئۇزۇن بىر خەۋىرى ۋە بۇ خەۋەرنىڭ كېيىنچە «قازاق كۆچكۈنى» (Kazak Exodus) دېگەن نامدا رومانلاشتۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە ئەۋجىگە چىقتى (23). «پۈتۈن دۇنيا شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۆزگىرىشلەرگە يېقىندىن دىققەت قىلماقتا» دېگەندىكى تەيۋەندىكى پىلانلاش كومىتېتى. قاچانكى خەلقئارانىڭ دىققىتى شەرقىي تۈركىستانغا مەركەزلەشسە، گومىنداڭنى ئۆزىنى تېخىمۇ ياخشى ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش يولۋاسنىڭ خىزمىتى ئىدى.

يولۋاس ئىشنى ئۆزى دۇچ كېلىدىغان رىقابەتنى مۆلچەرلەشتىن باشلىدى. تەيۋەندىكى ئاشكارىلانغان ئارخىپ ماتېرىياللىرى 1952 - يىلىدىن باشلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىيسا يۈسۈپ ۋە مۇھەممەدئەمىن بۇغرا بىلەن يېزىشلىغان خەت - چەكلەر بار ئىدى. ئەمما، بۇ ۋاقىتتا ئۇ ئىككىيلەن جەنۇبىي ئاسىيادىن ئايرىلىپ، تۈركىيەگە كېتىپ بولغانىدى. ئۇيغۇرچە يېزىلىپ، كېيىن يولۋاس ياكى ئۇنىڭ كاتىپى تەرىپىدىن خىتايچىغا

تەرجىمە قىلىنغان بۇ خەتلەردە ئىمكانقەدەر مەدەنىي سۆز - ئىبارىلەرنى قوللىنىشقا دىققەت قىلىنغانىدى. ئىيسا 12 - ئايدا يولۋاسقا يازغان خېتىدە، «مەركىزىي ھۆكۈمەتتە 13 يىل خىزمەت قىلىپتىمەن. لېكىن، ئويلاپ باقسام، ھېچ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالماپتىمەن. شۇ ۋاقىتلارنىڭ ھەممىسى زايە كېتىپتۇ. سىياسەت بېكىتىش جەھەتتە، ھۆكۈمەت ئەزەلدىن بىز بىلەن مەسلىھەتلىشىپ باقمىدى، شۇنداقلا بىزنىڭ ھەرقانداق مەسلىھەتتىمىزنىمۇ قوبۇل قىلىپ باقمىدى» دەپ يازغانىدى. گومىنداڭنىڭ ئىچىدىكى ئۆزىگە ئوخشاش خىتاي بولمىغان كادىرلار دۇچ كېلىدىغان كۆرۈنمەس توسۇق (قۇرۇق ئۆستەڭنىڭ مىرابلىقى، ئېتىبارسىزلىق ۋە ھاكازا) قا نىسبەتەن بىر ئالاي قورساق كۆپۈكى بار ئىيسا يولۋاس بىلەن خەت يېزىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، گومىنداڭنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى سىياسەتلىرىگە بولغان نارازىلىقىنى ئىپادىلەۋالغانىدى. «ئەگەر مەن تەيۋەنگە بارسام، ئىشلار يەنە ئىلگىرىكىدەك بولماسمۇ؟ سىزنىڭ ئاشۇ يەردە بولغىنىڭىز يېتەر. مەن چەتئەلدىكى خىزمىتىمنى تاماملىماي، شۇنداقلا مەركىزىي ھۆكۈمەت بىزنىڭ ئۇتۇقلىرىمىزنى مۇئەييەنلەشتۈرمەي تۇرۇپ، تەيۋەندە قىلىدىغان ئىشىم يوق. مېنىڭ مۇشۇ يەردە قالغىنىم ئەۋزەل» دەيدۇ ئۇ خەتنىڭ داۋامىدا (24).

(ئىيسانىڭ خېتىدىكى) «مۇشۇ يەر» ئىستانبۇل ئىدى. كېيىنمۇ ئىسپاتلانغانىدەك، 1949 - يىلىدىن كېيىنكى ئۈچ يىلدىكى ئىيسا يۈسۈپ ۋە مۇھەممەدئەمىن بۇغرا پەقۇلئاددە زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنىدى. ئۇلار گاھىدا يېڭى دېھلى بىلەن كەشمىر ئارىسىدا قاترىسا، گاھىدا ئوتتۇرا شەرقىدىكى مۇھاجىرلاردىن پۇل توپلاش ئۈچۈن ئايلىنىپ يۈرەتتى. بۇ مۇھاجىرلار شېڭ شىسەي شەرقىي تۈركىستاندىكى قازاقلارنى باستۇرغاندا چەتئەلگە چىقىپ كەتكەنلەر ئىدى. (ئىيسا يۈسۈپ ۋە مۇھەممەدئەمىن بۇغرا ئۈچۈن) ئالتۇن كانلاردىن بىرى سەئۇدىي ئەرەبىستان بولۇپ، بۇ يەردە يەرلىك جەمئىيەتكە سىڭىشىپ كەتكەن، شۇنداقلا ئىيسا يۈسۈپ بىلەن مۇھەممەدئەمىن بۇغراغا پۇل ئىئانە قىلىشقا تەييار سەككىز مىڭدەك ئادەم بار ئىدى. يولۋاس مۇھەممەدئەمىن بۇغرانىڭ يالغۇز 1951 - يىلىلا سەئۇدىي ئەرەبىستاندىن ئالتە مىڭ، مىسىردىن ئىككى مىڭ ئامېرىكا دوللىرى توپلىغانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندى. مىسىر تاراتقۇلىرى مۇھەممەدئەمىن بۇغرانى «تۈركىستان ئەمرى» دەپ ئاتىغانىدى (25). بۇ پۇللارنى كەشمىردىكى نەچچە مىڭ قازاق مۇھاجىرىنى تۈركىيەگە جايلاشتۇرۇش ۋە ئۇلار (مۇھەممەدئەمىن بۇغرا قاتارلىقلار) نىڭ ئىستانبۇلدىكى يېڭى ماكاندا كوممۇنىزمغا قارشى تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى نەشىر قىلدۇرۇشقا ئىشلىتىش پىلانلانغانىدى (26). ئىيسا يۈسۈپ بىلەن مۇھەممەدئەمىن بۇغرا غەيرىي كوممۇنىستىك دۇنيادا شەرقىي تۈركىستان دەۋاسىدا گېپى ئۆتىدىغان بولۇش ئۈچۈن قوللىغۇچىلارغا موھتاج ئىدى. شۇ ۋاقىتتىكى بىردىنبىر غەيرىي كوممۇنىستىك تۈركىي دۆلەت بولغان تۈركىيە ئۇلارنىڭ بۇ ئېھتىياجىغا تولىمۇ ماس كېلەتتى. ئىيسا يۈسۈپ بىلەن مۇھەممەدئەمىن بۇغرا بىر قانچىلىغان ھۆكۈمەتلەرنىڭ ۋە خەير - ساخاۋەت ئورگانلىرىنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن بىللە توختىماي تىرىشىش نەتىجىسىدە، 1734 قازاق ۋە بىر قانچە يۈز ئۇيغۇرغا تۈركىيەدىن ئوڭۇشلۇق ھالدا پاناھلىق ئېلىپ بەرگەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى قازاقلار ئاناتولىيەگە، ئۇيغۇرلار ئىستانبۇلغا يەرلەشكەن (27).

يولۋاس تەيۋەندىكى ئىشخانىسىنىڭ ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقاندا، ئىيسا يۈسۈپ بىلەن مۇھەممەدئەمىن بۇغرانىڭ تۈركىيەدىكى ئىشلىرى تاماملىنىپ دەپ قالغانىدى. شۇنداق بولسىمۇ، يولۋاس كەشمىردىكى مۇھاجىرلارنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن، «چوڭ قۇرۇقلۇق سەرگەردانلىرىغا ياردەم بېرىش جەمئىيىتى» ئاجراتقان بىر قىسىم پۇللارنى ئۇلارغا ئەۋەتىپ تۇرغان. ئۇ يەنە تەيۋەنگە كېلىپ يەرلىشىشنىڭ ئەۋزەللىكلىرىنى ھە دەپ ماختىغان. قازاق چارۋىچىلارنى تروپىك بەلباغدىكى ئارال (تەيۋەن) غا ئاپىرىش تەكلىپىدىن خەۋەر تاپقان ھىندىستاندىكى ئەنگلىيەلىك بىر پوپ بۇنى مەسخىرە قىلىپ: «قازاقلارنى تەيۋەنگە ئاپىرىش خىيالى ماڭا تولىمۇ ئۆزگىچە تۇيۇلدى» دېگەن. شۇنداقتىمۇ يولۋاس قولىدىن كەتكەن ۋاقىتنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇۋېلىشقا بەل باغلىغان ۋە 1951 - يىلىدىن 1953 - يىلىغىچە بولغان ئۈچ يىلدا، بىر ئاماللارنى قىلىپ كەشمىردىكى مۇھاجىرلارغا 16000 دوللار يەتكۈزۈپ بەرگەن (28). مۇھاجىرلارنىڭ ئارىسىدىكى ئىككى يىلەن، يەنى كالى بەگ بىلەن ھەمزە شۇنىڭغا ماس ھالدا، (مۇھاجىرلار ئارىسىدا) گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تەشۋىقاتلىرىنى يېيىشقا باشلىغان. 176 قازاق ۋە 13 ئۇيغۇرنىڭ ئاللىقاچان تۈركى -

يەگە كېتىپ بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان كالى بەگ ئۆز توپىدا قالغان 180 دەك قازاقنىڭ داۋاملىق كەشمىردە تۇرۇپ، شەرقىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىش بۇيرۇقىنى كۈتۈشكە ۋە كوممۇنىست باندىتلارنى يوقىتىشقا قەسەمىياد قىلغانلىقىنى جاكارلىغان ھەم «بىز پارتىيە (گومىنداڭ) ۋە دۆلەتكە سادىق، شۇنداقلا بىز كۆك ئاسمان - ئاق قۇياشلىق گومىنداڭ بايرىقىغا ئەگىشىپ ئىلگىرىلەيمىز» دېگەن (29). ئەمما، بۇ ئىككى قازاق رەھبەر يولۋاستىن يوشۇرۇن ھالدا ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيەنىڭ ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى بىلەنمۇ ئۇچراشقان، شۇنداقلا ئۇچرىغانلىقى پۇلداردىن ياردەم تەلەپ قىلغان (30). 1952 - يىلىنىڭ بېشىدا، كونسۇل پاكىستون (كەشمىردىكىلەرنىڭ ئۆزىگە يازغان خەتلىرىدىن تەسلىنىپ كېتىپ) ئۆز يېنىدىن ئۇچيۇز دوللار چىقىرىپ، كالى بەگ بىلەن ھەمىزگە ئەۋەتكەن. كالى بەگ ئۈچىنچى ئايدا پاكىستونغا يازغان جاۋاب خېتىدە: «سىزگە شۇنى مەنۇنىيەت ئىچىدە ئېيتماقچىمىزكى، ئەۋەتكەن پۇللىرىڭىزنى ئارىمىزدا تەڭ بۆلۈشتۈق. بىزنىڭ، بولۇپمۇ 340 قازاق مۇھاجىرنىڭ ياردىمىڭىز ئۈچۈن چىن يۈرەكتىن ئېيتقان تەشەككۈرىنى قوبۇل قىلغايىسىز» دېگەندى (31).

يولۋاس بىلەن كالى بەگ ئۆزئارا خەت ئالاقىسى قىلىۋاتقان ۋاقىتتا، خىتاي چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى كوممۇنىستىك ھۆكۈمەتنىڭ ۋەكىللىرىمۇ پاكىستاندا تۇرۇۋاتقان خېلى زور ساندىكى قازاق مۇھاجىرلارغا يېقىنلاشقان. ئۇلارغا بىر ئاي ھەقسىز زىياپەت بېرىلگەن ۋە رۇسىيە رۇبلىسى ئارقىلىق قەرەللىك ياردەم پۇلى تارقىتىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا چوڭقۇر ئىختىلاپ كۆرۈلگەن. بەزى مۇھاجىرلار دېڭىز يولى ئارقىلىق چوڭ قۇرۇقلۇققا قايتقان بولسا، يەنە بەزىلىرى ھىمالايا تاغ ئېغىزى ئارقىلىق (شەرقىي تۈركىستانغا) قايتىپ كېتىشكە ماقۇل بولغان. ئىيسا بېيجىڭ بىلەن تەيپېينىڭ بۇ ئۇيۇقسىز (مۇھاجىر تالىشىش) ھۇجۇمىدىن چۆچۈپ، كالى بەگنى يېنىغا تارتىشقا ئۇرۇنغان. كالى بەگ يولۋاسقا «يېقىندا تۈركىيە ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرىنى ئەۋەتىپ، ئارىمىزدا قۇتراتقۇلۇق قىلىۋاتىدۇ ۋە بىزنى تۈركىيەگە كېتىشكە دەۋەت قىلىۋاتىدۇ. لېكىن مەن مەيدانىمىدىن تەۋرەنمىدىم ۋە ئۇلارغا مېنىڭ ھۆكۈمىتىمنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىكەنلىكىنى، ئۆزەمنىڭ مەڭگۈ جۇڭخۇا مىنگونىڭ پۇقراسى بولىدىغانلىقىمنى ئېيتتىم» دېگەن. كالى بەگ بۇ يەردە نەزەردە تۇتۇۋاتقان «تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى» ئىيسا يۈسۈپ بىلەن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئىدى. ھالبۇكى، 1953 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، قاقسەنەم بولۇپ قالغان مۇھاجىرلار ئۈچۈن، پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئىيسا يۈسۈپ بىلەن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئورۇنلاشتۇرغان «تۈركىيەگە يەرلىشىش» تەكلىپىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنىڭ رەت قىلغىلى بولمىغۇدەك دەرىجىدە كۈچلۈك ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان. پەقەت كالى بەگ ۋە ئۇنىڭ بىر قانچە يۈز ئەگەشكۈچىسىلا گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاخىرقى قېتىم مەردلىك قىلىشىنى تەمە قىلىپ، (تۈركىيەگە كەتمەي) قېلىپ قالغان. «ھازىر شەرقىي تۈركىستاندىن كەلگەنلەر نۇرغۇن مۇسۇلمان دۆلەتلىرىگە تارقىلىپ كەتتى. ئەگەر مەركىزىي ھۆكۈمەت بىزنى نەزەردىن ساقىت قىلسا، بۇ (گومىنداڭنىڭ) ئوتتۇرا شەرقتىكى مۇسۇلمان دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە سەلبىي تەسىر كۆرسىتىدۇ، شۇنداقلا ئۇلار (مۇسۇلمان دۆلەتلەر) گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنى دۇنيادىكى ئاجىز خەلقلەرنى ياراتمايدىكەن، دەپ ئويلاپ قالىدۇ» دەپ يازغاندى كالى بەگ (32).

لېكىن، 1734 قازاقنىڭ تۈركىيەگە يەرلەشكەنلىك خەۋىرى كالى بەگنىڭ تەيۋەندىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە ساداقەت بىلدۈرگەنلىكىنىڭ ئۈنۈمىنى زور دەرىجىدە تۆۋەنلىتىۋەتتى. شۇنداقلا، بۇ يولۋاسنىڭ ئۇلارغا ۋاكالىتەن لوبچىلىق قىلىش ئىقتىدارىنىمۇ ئاجىزلاشتۇردى. تەيۋەن ئىجرائىيە پالاتاسى مۇھاجىرلارنىڭ ئاناتولىيەگە يەرلەشكەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ ئۇزاق ئۆتمەيلا «نۆۋەتتىكى مالىيە قىيىنچىلىقى تۈپەيلى، ھىندىستان ۋە پاكىستاندىكى شەرقىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنى ئەمدى ياردەم پۇلى بىلەن تەمىنلىيەلمەيمىز. مۇشۇ مۇشكۈل پەيتتە، بىز ۋە تەنداشلىرىمىزنىڭ <بارلىق قىيىنچىلىقنى يېڭىش> روھىنى يېتىلدۈرۈپ، ئۆز جېنىنى ئۆزى قامدىشىنى ئۈمىد قىلىمىز» دەپ جاكارلىدى. گەرچە يولۋاس رەسمىي پىلان لايىھەسىدىن بىرنى تۈزۈپ، كالى بەگ ۋە ئۇنىڭ بىر قانچە يۈز ئەگەشكۈچىسىنى تەيۋەنگە ئەكىلىشكە شاپاشلاپ باققان بولسىمۇ، لېكىن بۇ كىشىلەرنى يەرلەشتۈرۈشكە كېتىدىغان (30 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى) پۇل (تەيۋەن ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن) بۇ تەشۋىقاتنىڭ پايدىسىدىن بەكلا ئېشىپ كەتكەن، دەپ قارالدى. بۇنىڭ

ئەكسچە، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تولىمۇ ئۈمىدۋارلىق بىلەن، ئىيسا يۈسۈپ ۋە مۇھەممەدئىمىن بۇغرا ئارقىلىق چەتئەلگە يەرلىشىپ بولغان (شەرقىي تۈركىستانلىق) مۇھاجىرلار ئارىسىدا (گومىنداڭغا قارىتا) سىمۋولىق ساداقەت يېتىلدۈرگىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى (33). سۈرگۈندىكى شەرقىي تۈركىستان سىياسىتى جەھەتتىكى ئاشكارا رىقابەتتە ئىيسا يۈسۈپ بىلەن مۇھەممەدئىمىن بۇغرانىڭ «بەتگەن» لىكىنى ئېتىراپ قىلغۇسى كەلمىگەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى دىپلوماتىيە مىنىستىرى يې گونچاۋغا ئوخشاش بىر قىسىم كىشىلەر جۇڭخۇا مىنگونىڭ سابىق پۇقرالىرى بولمىش ئىككى مىڭدەك قازاقنىڭ تۈركىيەگە كېتىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، يولۋاسنى ئەيىبلەشتى.

بۆلۈنۈش

گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىيسا يۈسۈپ ۋە مۇھەممەدئىمىن بۇغرا ئارقىلىق مەسىلىنى ئاسانلا ھەل قىلالايمىز دەپ ئويلىشى بىر خانا پەرەزنى مەنبە قىلغان، يەنى ئۇلار بۇنداق قىلىش ھەر ئىككى تەرەپكە (ھەم گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە، ھەم ئىيسا يۈسۈپ بىلەن مۇھەممەدئىمىن بۇغراغا) پايدىلىق دەپ قارىغان. (بىر قىسىم) مۇھاجىرلار تۈركىيەگە يەرلىشىۋالغان ۋە تەبىئەتتىن قوشۇمچە ياردەم كېلىش ئېھتىماللىقى تۆۋەنلىگەن ھامان، ئېغىر گۇمانلار ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىدى. مۇھەممەدئىمىن بۇغرا 1953 - يىلى يولۋاسقا يازغان خېتىدە «بىز (گومىنداڭنىڭ) پات يېقىندا چوڭ قۇرۇقلۇققا قايتۇرما ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ پەۋقۇلئاددە ھاياجانلاندىق. لېكىن بىز ھېچقاچان ھۆكۈمەتنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا قانداق مەيدان تۇتىدىغانلىقىغا ئالاقىدار ئېنىق بىر ئىپادە كۆرمىدۇق» دېگەندى. مۇھەممەدئىمىن بۇغرا چوڭ قۇرۇقلۇقنى قايتۇرۇۋېلىش تەييارلىقلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، تەبىئەتتىن شەرقىي تۈركىستانغا تۇتقان «پوزىتسىيە» سى ھەققىدە ئېنىق بىر ئىپادە بىلدۈرۈشنى تەلەپ قىلغان. ئۇ يەنە «ئەگەر ھۆكۈمەت ئىلگىرىكىدەك جاھىللارچە <شەرقىي تۈركىستان خىتاينىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى> دەپ تۇرۇۋالسا، شۇنىڭغا جەزم قىلالايمەنكى، بۇ تالاش - تارتىش ۋە ئىختىلاپلار ھەرگىز بېسىقمايدۇ» دېگەندى. يولۋاس بۇنىڭغا مۇجەل ئىپادە بىلدۈرۈپ: «مېنىڭ بىلىشىمچە، ھۆكۈمەت يەرلىك شەخسلەرنىڭ تاللىشىغا ھۆرمەت قىلىپ، رايونلۇق ئاپتونومىيە يۈرگۈزمەكچى» دېگەن ۋە خېتىنىڭ داۋامىدا مۇھەممەدئىمىن بۇغرانى سىياسىي غەربىزى سەۋەبلىك خانا ھۆكۈم چىقىرىپ قويماستىنلا ئۈندەپ: «سىز پارتىيەنىڭ پېشقەدەم كادىرى، شۇنداقلا سىز مەركىزىي ھۆكۈمەتكە خىزمەت قىلىپ كەلگىلىمۇ ئۇزۇن بولدى. سىز مەرھۇم رەھبىرىمىز (سۇن جۇڭشەن) نىڭ كۆرسەتمىلىرىنى ئۆگەنگەن ۋە پارتىيەنىڭ ئۇلۇق سىياسىتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنىمۇ بىلىسىز. شۇڭا سىزنىڭ بۇ جەھەتتە ھەرقانداق خاتا چۈشەنچىدە بولۇپ قالمايدىغانلىقىڭىزغا (يەنى «ئەزەلدىن» خىتاينىڭ «ئايرىلماس» بىر قىسمى بولغان شەرقىي تۈركىستان ھەققىدە «بولمىغۇر» خىياللىرىنى قىلىپ يۈرمەيدىغانلىقىڭىزغا) ئىشىنىمەن» دېگەن ۋە گەپنى كوممۇنىستلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى تەھدىتىگە مەركەزلەشتۈرۈشكە كۈچەپ: «ئۆزئارا ئىشىنىشىمىزگە ۋە شەخسىي غەربىزىلا ئويلىساق، كۈچىمىز بۆلۈنۈپ كېتىدۇ» دېگەن (34).

(يولۋاسنىڭ <بۆلۈنۈپ كەتمەسلىك> تەرغىباتلىرىغا قارىماستىن) ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۆلۈنۈش تولىمۇ روشەن ئىدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، يولۋاس مۇھەممەدئىمىن بۇغرانىڭ ئىزچىل «يول قويغىلى ئۈنمىيۋاتقان» لىقىنى ئۆزىنى قارىلىغۇچىلارنىڭ سەمگە سالغان. مۇھەممەدئىمىن بۇغرا بىلەن ئاشۇ خەتنى يېزىشىپ ئۈچ ئايدىن كېيىن، يولۋاس گومىنداڭنىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقىغا گومىنداڭنىڭ ئوتتۇرا شەرقىي ئوبرازىنى ياخشىلاش ھەققىدە تەپسىلىي لايىھە سۇنغان ۋە بۇ لايىھەدە «مۇھەممەدئىمىن بۇغرا مىكر ئىشلىتىپ، ئىككى مىڭ قازاق ۋە تەندىشىمىزنى تۈركىيە گىراژدانلىقىنى قوبۇل قىلىشقا كۈندۈرگەن»، «مۇھەممەدئىمىن بۇغرا ۋە ئىيساغا ئوخشاش شەخسىيەتچى، مەككار ئىنسانلار» دېگەندەك ئىبارىلەرنى قوللانغان. يولۋاس يەنە «تېخىمۇ يامان بولغىنى، بېيجىڭدىكى كوممۇنىستىك ھۆكۈمەت رەسمىي مۇسۇلمان

دېپلوماتىيە ئۆمەكلىرىنى ئوتتۇرا شەرققە ئەۋەتىشكە باشلىدى، بۇ ئۇلارنىڭ ھېلىمۇ پاكىستاندا ياشاۋاتقان مۇھاجىرلارغا بولغان قىزىقىشى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە» دېگەن ۋە بۇنىڭغا قارىتا، بىر قاتار تەپسىلىي تاقابىل تۇرۇش چارىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ «تۈركىيەدىكى مۇھاجىرلارنىڭ بەزىلىرىنى تەيۋەندە ئوقۇشقا ئەكېلىش، گومىنداڭنىڭ چەتئەلدىكى ئەلچىخانىلىرىغا مۇسۇلمان خادىملارنى سەپلەش، دۇنيا مۇسۇلمانلار كومىتېتىغا يىللىق ئۆمەك ئەۋەتىش ۋە ھەج پائالىيىتىگە قاتنىشىش» قاتارلىقلارنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇنىڭ (ھەجگە ئادەم ئەۋەتىش توغرىسىدىكى) ئاخىرقى تەكلىپى قاتتىق ئالغىشقا ئېرىشكەن ۋە كېيىنكى يىلى مەككىگە ھەج ئۆمىكى ئەۋەتىش خىزمىتى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشقا باشلىغان. بۇ ئۆمەككە يولۋاس ئۆزى باشلامچىلىق قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يولۋاسنىڭ ئۆزى يازغان خەتلەرنىڭ گومىنداڭنىڭ كاتتىباشلىرىغا كۆرسەتكەنلىكىدىن بىخەۋەر مۇھەممەدئەمىن بۇغرا 1954 - يىلى 1 - ئايدا ئايالى بىلەن بىللە گومىنداڭنىڭ ئەنقەرەدىكى ئەلچىخانىسىغا بارغان. مۇھەممەدئەمىن بۇغرا ئىككىنچى ئايدا ھەيران قالدۇرغىنى، گومىنداڭنىڭ باش ئەلچىسى ئۇنى «شىنجاڭنىڭ مۇستەقىللىقىنى ۋە جۇڭخۇا مىنگودىن ئايرىلىپ چىقىشىنى تەرغىب قىلغان» لىقى سەۋەبلىك قاتتىق ئەيىبلەنگەن ۋە ئىنتايىن كەسكىن ئاھاڭدا «مەركىزىي ھۆكۈمەت مەڭگۈ ساڭا مۇستەقىللىق بەرمەيدۇ. ئەگەر چەتئەلدە بۇنداق بولمىغۇر ئىشلار بىلەن شۇغۇللانساڭ، بېشىڭغا يامان ئاقىۋەتلەر كېلىپ قېلىشى مۇمكىن» دېگەن. گەرچە باش ئەلچى مۇھەممەدئەمىن بۇغرا 400 دوللار تەلەپ قىلغانلىقىنى تەيىبىگە خەۋەر قىلغان بولسىمۇ، لېكىن شۇنىڭدىن كېيىنكى «مەردلىك» لەرنىڭ نۇرغۇن بەدەل تەلەپ قىلىدىغانلىقى ئايدىڭلىشىپ بولغانىدى (35).

1954 - يىلى 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، جىددىيچىلىك ئەۋجىگە چىققان بىر پەيتتە، يولۋاس، ئۇنىڭ ئوغلى ۋە باشقا ئۈچ مۇسۇلمان ئەمەلدار مىسىرغا بارىدىغان ئايروپىلانغا چىققان. گەرچە گومىنداڭ تاراتقۇلىرى بۇ ھەج ئۆمىكىنىڭ رولىنى كۆپتۈرۈپ، بۇنى ئوتتۇرا شەرق رەھبەرلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇشنىڭ پۇرسىتى دەپ تەشۋىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۆمەكنىڭ ھەقىقىي نىشانى ئىيسا بىلەن مۇھەممەدئەمىن بۇغرا ئىكەنلىكى ئەيۋەشكە كەلتۈرۈش ئىدى. جياڭ جېشى شەرقىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارغا تارقىتىش ئۈچۈن قوشۇمچە ياردەم پۇلى ئاجراتقان، يولۋاسمۇ ئىيسا بىلەن مۇھەممەدئەمىن بۇغرا ئىكەنلىكى ئەيۋەشكە قەسەم ئىچكەن (36). 7 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، كۈتكىلى ئۇزاق بولغان يىغىلىش قاھىرەدە روياپقا چىققان. يولۋاس دوستلۇقنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە ئىيساغا 2000 دوللار تەڭلىگەن ۋە ئۇنى تەيۋەن كېتىشكە ئۈندىگەن. يولۋاسنىڭ دېيىشىچە، ئىيسا گومىنداڭنىڭ ئۆزىگە بولغان سەمىمىيىتىنىڭ ئىسپاتى سۈپىتىدە يەنە ئون مىڭ دوللار بېرىشنى تەلەپ قىلغان. ئەمما، تۇيۇقسىز ھۈرىيىشىپ قالغاچقا، يولۋاس چوقۇم بۇ تەكلىپنى رەت قىلغان. ئىيسا «ھۆكۈمەت ئەزەلدىن ماڭا ئىشىنىپ باقمىدى، ئەكسىچە ھوقۇقنى جاڭ جىجوڭغا، مەسئۇد (سابىرى) قا، ئەڭ ئاخىرىدا بۇرھانغا تۇتقۇزدى (بۇ ئۈچى گومىنداڭ شەرقىي تۈركىستانغا تەيىنلىگەن ئاخىرقى ئۈچ رەئىس ئىدى). گەرچە مەن بىر مەزگىل باش كاتىبلىققا تەيىنلەنگەن بولساممۇ، ھۆكۈمەت يەنىلا ماڭا ئىشەنمىدى» دېگەن. ئارىدىن بەش يىل ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن 1949 - يىلى گومىنداڭ چېگرا قوغدىغۇچىلىرىنىڭ ئۆزىگە قىلغانلىرىنى ئويلىسا، ئىيسانىڭ يەنىلا قورسىقى كۆپەتتى. ئەينى چاغدا، ئىيسا شەرقىي تۈركىستاندىن كەتمەكچى بولغاندا، چېگرا قاراۋۇللىرى ئۇنى سولاپ قويۇپ ئۇرغانىدى. ئىيسا ئەمدىلىكتە ئۆزىنىڭ گومىنداڭ ئۈچۈن ئون يىل خىزمەت قىلىشىنىڭ پەقەت گومىنداڭنىڭ ئويۇنى ئىكەنلىكىنى، جياڭ جېشىنىڭ بۇ ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدىكى قورچاق ھاكىمىيىتىگە تاقابىل تۇرۇشنىلا مەقسەت قىلغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنىدى. «ھۆكۈمەت مېنىڭ كوممۇنىزمغا ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىغا بولغان ئۆچمەنلىكىمدىن پايدىلاندى، لېكىن ئاخىرىدا شەرقىي تۈركىستاننى شۇلارنىڭ قولىغا تاشلاپ بەردى. نەتىجىدە، كوممۇنىزمغا قارشى سانسىزلىغان ياشلار ئۆلتۈرۈلدى ۋە نەچچە مىڭ كىشى چەتئەلگە قاچتى. ھۆكۈمەت بۇنىڭ مەسئۇلىيىتىدىن باش تارتالمايدۇ» دېگەندى (37).

يولۋاسنىڭ خاتىرىسىدە ئىيسانىڭ سۆزلىرىگە رەددىيە بەرگەنلىكىگە ئالاقىدار ھېچقانداق مەلۇمات يوقلۇقىغا قارىغاندا، ئۇ مەزكۇر تەنقىدلەردىن چۆچۈپ كەتكەندەك قىلاتتى. ئارىدىن ئىككى ھەپتە ئۆتەر - ئۆتمەستىن، ئۇلار مەككىنىڭ يېنىدىكى مىنا دېگەن جايدا ئىككىنچى قېتىم ئۇچراشقان. بۇ قېتىم ئىيسا بىر

توپ مۇھاجىر بىلەن بىللە كېلىپ، يولۋاسنى پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويغان. يولۋاسنىڭ دېيىشىچە، ئۇلار «بىز سىزنىڭ تەيۋەندە قاقسەنەم بولۇپ قالغانلىقىڭىزنى، تۇرمۇشىڭىزنى قامداش ئۈچۈن خەقتىن بۇل سوراڭقا مەجبۇر ئىكەنلىكىڭىزنى ئاڭلىدۇق. ئەگەر خالىسىڭىز، بۇ يەردە بىز بىلەن قېلىڭ. بىز سىزنىڭ پۈتۈن چىقىملىرىڭىزنى ئۈستىمىزگە ئالىمىز. خاتىرجەم بولۇڭىكى، ھالىڭىزدىن خەۋەر ئېلىشقا كۈچىمىز يېتىدۇ» دېگەندى. بۇنىڭدىن سىرت، ئۇلار يەنە گومىنداڭ ئالىي ئاپتونومىيە بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، شەرقىي تۈركىستاننىڭ قولىدىن كېتىپ قالغانلىقى ھەققىدە ۋايسىغان. ئەمما، بۇ قېتىم يولۋاس رەددىيە بېرىشكە تەييارلىق كۆرۈپ كەلگەندى. سۆھبەت خاتىرىسىگە كۆرە، يولۋاس «بۇ جايدا (يەنى بۇ مۇقەددەس زېمىندا) جەڭگى - جېدەل قىلىش توغرا بولمايدۇ. چوڭ قۇرۇقلۇقنى قايتۇرۇۋېلىش نىشانىمىز ئىشقا ئاشمىغۇچە، باشقا ھەرقانداق ئىشلار توغرىسىدا مۇنازىرە قىلىش قۇرۇپ گەپ سېتىشتىن باشقا ئىش ئەمەس. ئەگەر شەرقىي تۈركىستاندا يۈكسەك ئاپتونومىيە تەلەپ قىلساڭلار، بۇنى (قۇرۇق) گەپ بىلەن ئەمەس، ئەمەلىي ھەرىكىتىڭلار ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈشۈڭلار كېرەك. مەن ھازىرقى <شىنجاڭ> رەئىسى ۋە <شىنجاڭنى تىنچلاندۇرۇش قوماندانى> لىق مەرتىۋەمگە شەرقىي تۈركىستان قولىدىن كەتكەندىن ياكى تەيۋەنگە بارغاندىن كېيىن ئېرىشىمىدىم. ئەكسىچە، بۇ مەرتىۋە ماڭا تاغلاردا كوممۇنىستلارغا قارشى جەڭ قىلىۋاتقان ۋاقىتىمدا بېرىلدى» دېگەن ۋە ئىيساغا ئەگەر گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا يۈكسەك ئاپتونومىيە ياكى مۇستەقىللىق بېرىشىنى ئۈمىد قىلسا، ئالدى بىلەن تەيۋەندىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلىشىپ، چوڭ قۇرۇقلۇقنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشى كېرەكلىكىنى ئېيتقان (38).

شۇ كۈنى كەچتە، ئىيسا ئۈچىنچى قېتىم كۆرۈشكىلى كەلگەن. يولۋاس بۇ قېتىملىق سۆھبەت ئۈچۈن خاتىرە قالدۇرۇشقىمۇ ئېرىنىپ، «ئىيسا يەنە ھۆكۈمەتنىڭ ئۇنىڭغا ئىشەنمىگەنلىكىدىن ۋايسىدى ۋە 1949 - يىلى چېگرا قاراۋۇللىرىنىڭ قولىدا خارلىققا ئۇچرىغانلىقىنى قايتا تىلغا ئالدى» دېيىش بىلەن كۇپايىلەنگەن. ئەتىسى يولۋاس ئىيسانىڭ ياتىقىغا بېرىپ ئۇنى زىيارەت قىلغاندا، 60 مۇھاجىرنىڭ ئۇ يەردە ساقلانغان تۇرغانلىقىنى كۆرگەن. ئۇلارنىڭ چوقۇم دەيدىغان گەپلىرى بارلىقىغا جەزم قىلغان يولۋاس دەرھال ئۆزىنىڭ ئۆتمۈشىنى ئاقلاشقا كىرىشىپ، «شېڭ شىسەي سوۋېت تەرەپكە ئېغىپ، كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىيونال بىلەن بىرلەشكەندە، مەن مەركىزىي ھۆكۈمەتكە قېچىپ بېرىۋالغان ۋە ئىيسانىڭ تونۇشتۇرۇشى ئارقىلىق يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار بىلەن كۆرۈشكەندىم. مېنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمەتتىكى ئىشلىرىمنى ئىيسا ياخشى بىلىدۇ، شۇنداقلا بۇ جەھەتتە ماڭا كېپىل بولالايدۇ. مەن ھېچقاچان خىتايلىرىغا سېتىلىپ باقمىدىم، مەن ئۇلارنىڭ غالىچىسىمۇ ئەمەس. بۈگۈن ئىيسا مۇشۇ يەردە تۇرۇپتۇ. گېپىمنىڭ راست - يالغانلىقىنى ئۇنىڭدىن سوراشقا» دېگەن. شۇنىڭدىن بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، يولۋاس تەيۋەنگە قايتىپ بېرىپلا ئەھۋاللارنى جياڭ جېيشىغا دوكلات قىلىشقا ئالدىرىغان.

يولۋاسنىڭ (بۇ سەپەردىن چىقارغان) خۇلاسسىسى ئۈمىدسىزلىككە تولغان ئىدى، ئەلۋەتتە. «باشقىلارنىڭ ئىيسا بىلەن مۇھەممەد ئەمىننىڭ پايىدىلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش نىشانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ پەۋقۇلئاددە قىيىنلىقى ئىسپاتلاندى» دەپ يازغانىدى ئۇ. (يولۋاسقا كۆرە) سەئۇدىي ئەرەبىستان ۋە مىسىردىكى كەسكىن مۇنازىرىلەر بىلەن تولغان تۆت قېتىملىق كۆرۈشۈش جەريانىدا، ئىككى ئىش ئايدىڭلاشقان. بىرى، ئىيسا بىلەن مۇھەممەد ئەمىننىڭ «ئەپتى - بەشىرىسى» ئاشكارىلانغان بولۇپ، ئۇلار ھازىر مەيلى گومىنداڭ ياكى كوممۇنىستلار بولسۇن، ھەرقانداق خىتاي ھاكىمىيىتىگە قارشى؛ ئىككىنچىسى، ئوتتۇرا شەرقىي تۈركىستان مۇھاجىرلىرى ھازىر ئۆزىنى شۇلارنىڭ قوينىغا ئاتقان بولۇپ، ئۇلار ئىيسا بىلەن مۇھەممەد ئەمىننىڭ بىر زامانلاردا شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتاي ھاكىمىيىتىگە ۋاكالەتەن قىلغان خىزمەتلىرىنىمۇ يوققا چىقىرىدىغان «مىللىي زىددىيەت» ئۇقۇمىنى كۆتۈرۈپ يۈرگەن (39).

ئىككى سەپتىكى تەشۋىقات ئۇرۇشىغا دۇچ كەلگەن يولۋاس تېزلا خىزمىتىنى باشلىۋەتكەن. ئۇ تۈركىيەدىكى كالى بەگ بىلەن قايتىدىن ئالاقىلىشىپ، ئاناتولىيەگە يەرلەشكەن قازاق چارۋىچىلارنىڭ گاهىلىرىنىڭ دېھقانچىلىق ھاياتىدىن زېرىككەنلىكىدىن، گاهىلىرىنىڭ ئىيسا بىلەن مۇھەممەد ئەمىننىڭ بىزنىڭ بولغانلىقىدىن، گاهىلىرىنىڭ بۇ ئىككىلا خىل ئەھۋالغا تەڭ ئۇچرىغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان. يولۋاس

گومىنداڭنىڭ ئەنقەرەدىكى ئەلچىخانىسى ئارقىلىق شارائىتتىن نارازى بولغان ھەرقانداق كۆچمەننىڭ تەيۋەنگە كېلىپ ھەقسىز ئالىي مەكتەپ تەربىيەسى ئالسا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان. (بۇنىڭغا قىزىققان) بىرەر يۈزچە پىدائىينىڭ ئىچىدە كالى بەگنىڭ ئوغلىمۇ بار ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يولۋاس يەنە زىيارەتكە كەلگەن مۇسۇلمانلاردا ياخشى تەسىر قالدۇرۇشنى ئويلاپ، گومىنداڭنىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرى يې گۇچاۋغا تەيىبىدە بىر مەسجىد سېلىش توغرىسىدا ئىلتىماس سۇنغان. گەرچە يولۋاس سالامەتلىكى ناچارلاشقانلىقى ۋە قېرىپ قالغانلىقى سەۋەبلىك ھەج ئۆمەكلىرىگە قاتنىشالمىغان بولسىمۇ، لېكىن مەككىگە ھەجگە بېرىش گومىنداڭنىڭ يىللىق پائالىيەتلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىيسا يۈسۈپ ۋە مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىڭ بۇزۇلۇشىغا قارىماستىن، ھېچ ئىش بولمىغاندەك، تاراتقۇلاردا ئۇلارنى ئىتتىپاقداشلىرىمىز، دەپ يۈرگەن. ئۇلار (گومىنداڭ ھۆكۈمىتى) بىر تەرەپتىن «شەرقىي تۈركىستان» مەسىلىسى ھەققىدە ئاشكارا ئىپادە بىلدۈرۈشتىن ساقلىنسا، يەنە بىر تەرەپتىن يولۋاسنىڭ تەشۋىقات لىنىيەسىنى جىددىي ئۆزگەرتىپ، ئۇيغۇر، قازاق، تىبەت، خۇيزۇ ۋە موڭغۇللارنىڭ جۇڭخۇا مىنگوغا بولغان ساداقىتىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان، «چېگرا مەدەنىيىتى» ناملىق رەسمىلىك ئايلىق ژۇرنال چىقىرىشقا باشلىغان.

«چېگرا مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1955 - يىلى ئونىنچى ئايدا نەشىر قىلىنىشى بېيجىڭنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى «ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى» قىلىپ بېكىتكەن ۋاقىتقا ئۇدۇل كەلگەن. يولۋاس مەزكۇر سوۋېتچە ئۇقۇم (ئاپتونومىيە) نىڭ خىتاي كوممۇنىستلىرى تەرىپىدىن ئۆزگەرتىلگەن بۇ نۇسخىسىنى چۈشەنەلمىگەنمۇ - يوق، ئۇنىڭ تاراتقۇلاردا ئېلان قىلىنغان سۆزلىرىدىن بۇنىسى نامەلۇم. ئەمما، ئۇ بۇنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى يۇتۇۋېلىشىنى قانۇنىيلاشتۇرىدىغان ۋاسىتە دەپ ئەيىبلەنگەن ۋە موسكۋا خىتايىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بۇ «ئۆلكە» نى «يۇتۇۋېلىش» غەربىنى ئىشقا ئاشۇردى، دېگەن. يولۋاس بېيجىڭنىڭ بۇ ھەقتىكى باياناتلىرىغا قۇلاق سېلىپ، ئىشنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىگە دىققەت قىلماي، خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ راستلا «كېمىلىدىكى ئىگىسى (سوۋېت ئىتتىپاقى) نى رازى قىلىشقا مەجبۇر» بولۇپ قالغانلىقىغا ئىشەنگەن بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، گومىنداڭنىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرى بۇنداق يەكۈن چىقىرىشقا ئالدىرىمىغان. گومىنداڭنىڭ بىر ئەمەلدارى شۇ مەزگىلدە خىتاي چوڭ قۇرۇقلۇقىدا يېڭىدىن نەشىر قىلىنغان بىر خەرىتىدە «غۇلجا، تارباغاتاي ۋە ئالتايىنىڭ ھېلىھەم باندىتار (خىتاي كوممۇنىستلىرى) نىڭ خەرىتىسىدە كۆرسىتىلگەن» لىكىنى بايقىغان. بۇ ئەمەلدار يولۋاسنىڭ مۇھاجىرلاردىن ئىگىلىگەن ئىشەنچسىز ئۇچۇرلارغا تايىنىپلا ئاشۇنداق يەكۈن چىقارغان بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئويلاپ، يولۋاس ۋە باشقا گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەھۋالنى كۆپتۈرۈۋەتكەنلىكىنى، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئەمەلىيەتتە موسكۋا تەرىپىدىن «يۇتۇۋېلىنمىغان» لىقىنى يەكۈنلەپ چىققان. «گەرچە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالىدىكى يامان نىيىتى ھەممىگە مەلۇملۇق بولسىمۇ، لېكىن كوممۇنىست باندىتارمۇ دۆلەت تۇپرىقىمىزنىڭ بىر قىسمىنى ئالدىراپ باشقىلارغا بېرىۋەتمەيدۇ» دەپ يازغانىدى ئۇ (41).

خىتاي كوممۇنىستلىرى بىلەن گومىنداڭغا ئورتاق بولغان، سىياسىي ۋە دۆلەت ئىگىلىك ھوقۇقى جەھەتتىكى قەتئىي مۇرەسسەسىزلىك خىتايىنىڭ سوغۇقچىلىق ئۇرۇشى مەزگىلىدىكى چېگرا سىياسىتىنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلىگەندى. قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، مەيلى جياڭ جىپىشى ياكى ماۋ زېدوڭ بولسۇن، ھېچقايسىسى تۈركىيە ياكى تىبەتتىكى خىتاي بولمىغان ئۇنسۇرلارنىڭ مۇستەقىللىق (ئۇلارنىڭ تەبىرىچە «بۆلگۈنچىلىك»، ت) پائالىيەتلىرىگە ماقۇللۇق بىلدۈرمەيتتى. تىبەتلەرنىڭ 1959 - يىلىدىكى كوممۇنىستىك ھۆكۈمەتكە قارشى قوزغىلىڭى جەريانىدا، جياڭ جىپىشى ئۆز نىشانىغا يېتىش ئۈچۈن بۇ قوزغىلاڭدىن پايدىلىنىشنى شۇنچە خالىسىمۇ، لېكىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ نىشانىنى قوللاشقا قولى بارمىغان (42). چۈنكى، بۇنداق قىلىش دۆلەتنىڭ پۈتۈنلۈكى (يەنى شەرقىي تۈركىستان، تىبەت قاتارلىق مۇستەملىكە زېمىنلارنىڭ مەيلى كوممۇنىست، مەيلى باشقىلىرى بولسۇن، ئىشقىلىپ خىتايىنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتمەسلىكى) غايىسىگە خائىنلىق قىلغانلىقى ئىدى. شەرقىي تۈركىستان ئۈچۈنمۇ ئەھۋال ئوخشاش ئىدى. 1956 - يىلى 7 - ئايدا، يولۋاس ئىيسا، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا، شۇنداقلا خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ ئوتتۇرا

شەرقتىكى پائالىيەتلىرى ھەققىدە ئومۇمىيۈزلۈك دوكلات بەرگەندە، قايىل قىلارلىق مۆلچەردىن بىرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، « ئىيسا بىلەن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئۆزلىرىنىڭ مۇھاجىرلار بىلەن بولغان فىزىكىلىق يېقىنلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارغا كەلگۈسى مەنپەئەت ھەققىدە ۋەدە بېرىۋاتىدۇ، تەھدىت سېلىۋاتىدۇ ۋە خىلمۇخىل ئۇسۇللار بىلەن قايىمۇقۇتۇرۇۋاتىدۇ. ئۇلار ئىستانبۇل ۋە قاھىرەدىكى بازىلىرىدىن كىتاب - ژۇرناللارنى نەشىر قىلىپ تارقىتىپ، كىشىلەرنىڭ ئوي - خىياللىرىنى تىزگىنلەپ، خەلقئارالىق جامائەت پىكرىگە تەسىر كۆرسىتىۋاتىدۇ» بۇنىڭ گومىنداڭنىڭ شەرقىي تۈركىستان سىياسىتىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرى ناھايىتى ئېنىق ۋە ئادەمنى چۆچۈتىدىغان دەرىجىدە زور. «شۇڭا بىز كوممۇنىست باندىتلىرىنىڭ ھەرىكەتلىرىدىن بەكرەك، مۇشۇ ھەرىكەتلەردىن ئەندىشە قىلىشىمىز كېرەك» دېگەندى (43).

باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، خىتاي بولمىغان مۇستەقىلچىلەرنىڭ خەتىرى خىتاينىڭ دۆلەت پۈتۈنلۈكىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ كىدىنىمۇ ئېغىر دەپ قارالغانىدى. دەرۋەقە، يولۋاس چوڭ قۇرۇقلۇقتىن ئوتتۇرا شەرقتىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرگە ئەۋەتىلگەن نۇرغۇن كۈلتۈرلەر ۋە دىنىي ئۆمەكلەرنى يېقىندىن كۆزەتكەن، شۇنداقلا بۇ ئۆمەكلەردە «خائىن بۇرھان» نىڭمۇ بارلىقىغا دىققەت قىلغان. لېكىن، بۇ ھەقتىكى دوكلاتلار تېزلا ئادەتتىكى ئىشقا ئايلىنىپ قالغان. ئۇلارنى تېخىمۇ ئەندىشىگە سالغىنى، تۈركىيەگە يەرلەشكەن شەرقىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنىڭ ئىيسا بىلەن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ دۈشمەنلىك پۇرىقى بارغانسېرى كۈچىيىۋاتقان مىللىي پۇقراچىلىق تەشۋىقاتلىرىغا مايىل بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىغا ئالاقىدار شەپىلەر ئىدى. ئىيسا بىلەن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئۇ ۋاقىتتا ئىستانبۇلدا «شەرقىي تۈركىستان مۇھاجىرلار جەمئىيىتى» نامىدا ھەرىكەت قىلىۋاتاتتى. بۇ خىل ئۆزگىرىشلەر 1958 - يىلى ئۆزىنى ۋاھاد دەپ ئاتىۋالغان بىر ئۇيغۇرنىڭ يولۋاسقا يازغان خېتىدە روشەن ئىپادىلەنگەن. 1940 - يىللاردا گومىنداڭ ئارمىيەسىنىڭ پودپولكوۋنىكى بولغان ۋاھاد 1949 - يىلى ئىستانبۇلغا قېچىپ كەلگەن ۋە شۇ يەردە ئىيسا يۈسۈپ ۋە مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا باشچىلىقىدىكى مۇھاجىرلار بىلەن ئۇچراشقان. ئۇ 1957 - يىلى جياڭ جېپىشىغا خەت يېزىپ، ئۆزىگە ھەربىي پېنسىيە پۇلى بېرىشنى تەلەپ قىلغان. تەبىئىيىكى، ئۇنىڭ ئىلتىماسىغا ھېچكىم قۇلاق سالمىغان، چۈنكى ئۇ كېيىنكى يىلى يولۋاسقا يازغان خېتىدە «خىتايلاردىن قەرزىڭنى قايتۇرۇۋېلىش بەسى مۇشكۈل. ئۇلارنىڭ كانىيىنى يارمىساڭ، ھېچنېمە ئالامىسەن» دېگەن ۋە گومىنداڭنىڭ ئەنقەرە ئەلچىخانىسىدىكىلەرنى نەزەردە تۇتقان ھالدا «بۇ مۇستەبىت خىتايلارنىڭ ئۇيغۇر ۋە ئەندىشىغا ياردەم قىلماسلىققا ئالاي باھانىسى بار. لېكىن، ئۇلارنىڭ توننىلاپ پۇلى بار، دۇنيادىكى مەنزىرىلىك جايلارنى توختىماي ساياھەت قىلىدۇ، غەرىپچە ياسىداق ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ» دېگەن ۋە ئۆزىنىڭ ھەربىي پېنسىيە پۇلىنى ئېلىش ئۈچۈن، خىتاي ئەلچىخانىسىنىڭ بىر خادىمىنى ئۆلتۈرۈشنى ئويلىشىۋاتقانلىقىنى تىلغا ئېلىپ: «ئەگەر شۇنداق قىلسام، خىتايلار ئازراق سەگىشى مۇمكىن» دېگەن ۋە «مۇشۇنداق دۈشمەندىن بىرنى كۆزدىن يوقىتىش مېنىڭ شەرىپىمدۇر» دەپ خېتىنى ئاياغلاشتۇرغان (44).

شۇنىڭغا جەزم قىلىشقا بولىدۇكى، ۋاھادنىڭ خېتى تەيۋەندىكىلەرنىڭ ھېچقانچە ھېسداشلىقىنى قوزغىيالمىغان. گومىنداڭ ئارمىيەسىنىڭ سابىق پودپولكوۋنىكىنىڭ مىللىي زوراۋانلىقنىڭ سادىق تەرغىباتچىسىغا ئايلىنىپ قېلىشى كىشىنى جىددىيلەشتۈرمەي قالمايدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن، ئۆزئارا ئالاقىسى زىچ بولغان يۈزلەرچە ئۇيغۇر بار ئىستانبۇلغا قەدەم قويغانىكەن، نوقۇل ھالدا ئىيسا ۋە مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ تۈركىيە كۆچمەنلەر ئىدارىسىگە يول كۆرسىتىش جەھەتتىكى رولىنى ئويلىغاندىمۇ، ئۇلاردىن يىراق تۇرۇش تەسكە توختايتتى. يولۋاس ۋە تەيۋەندىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بۇنىڭدىن ئالدىدىن ساۋاق تولمۇ ئېنىق ئىدى: ياردەم پۇلى، مائارىپ ۋە تەشۋىقات جەھەتلەردە كۈچلۈك قارشى تەدبىرلەر قوللىنىلمىسا، ئوتتۇرا شەرقتىكى شەرقىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار ھامان بىر كۈنى ئىيسا ۋە مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ خىتايغا قارشى سۆزلىرىنى تەكرارلايدىغانلارغا ئايلىنىپ كېتەتتى.

كۆرۈنمەس توسۇقنىڭ قايتا تىلغا ئېلىنىشى

مەككىدىكى ئىيسانى قوللايدىغان مۇھاجىرلارنىڭ سۆزلىرىگە زىت ھالدا، يولۋاس تەيۋەندە تولىمۇ ياخشى ياشاۋاتقاندا قىلاتتى. 1966 - يىلى، «بىرلەشمە كۈندىلىك گېزىت» يولۋاسنىڭ ئۆيىگە كىرگەن بىر ئوغرىنىڭ 200 مىڭ يۈەن قىممىتىكى ئۈنچە - مەرۋايىت ۋە باشقا قىممەت باھالىق بۇيۇملارنى ئوغرىلىغانلىقىنى خەۋەر قىلغان. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ راۋۇرۇس باياشات ۋە ئىمتىيازلىق ياشاۋاتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى (45). لېكىن، يولۋاس بۇ ۋاقىتتا يەتمىش ياشتىن ئاشقان بولۇپ، ئىلگىرىكى ھەرقانداق ۋاقىتتىكىدىن بەكرەك ئۆزىنىڭ قېرىپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىۋاتاتتى ۋە دائىم ئۈستىلى ئالدىدا مۈكچىيىپ ئولتۇراتتى. لېكىن، بۇ ئۇنى ھۆكۈمەتنىڭ رەسمىي خىزمەتلىرىگە قاتنىشىشتىن، مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدىن كەلگەن ۋەكىللەرنى كۈتۈۋېلىشتىن ۋە تۈركىيەدىن تېخىمۇ كۆپ ئوقۇغۇچى ئەكېلىش ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىن توسۇپ قالالمىغانىدى. 1960 - يىلى، شۇنداق ئوقۇغۇچىلاردىن بىرى بولغان چىڭگىز ياربەگ ئۆزىنىڭ ئوقۇشى ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپ ياردەم پۇلى تەلەپ قىلغان. تەيۋەن دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقى بۇ مۇھاجىر ئوقۇغۇچىلارغا كېتىۋاتقان خىراجەتنىڭ «بەكلا ئېشىپ كېتىۋاتقانلىقى» نى يولۋاسقا ئۇقتۇرغان. (لېكىن، ئۇلارغا كۆرە) بۇنچىلىك چىقىم قىلىش ئەرزىيتتى. «چۈنكى، چېگرا رايون خەلقلىرىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش دۆلىتىمىزنىڭ سىياسىتىدۇر، شۇنداقلا چەتئەلدىكى مۇھاجىر پەرزەنتلىرىمىزنىڭ بىزگە بولغان ساداقىتىنى بېتىلدۈرۈش ئۈچۈن داۋاملىق پائال ھەرىكەت قىلىمىز» دېيىلگەندى يولۋاسقا تاپشۇرۇلغان ئاشۇ ئەسلىمىدە (46).

رەسىم مەنبەسى: ئابدۇقارار مەھزۇن

رەسىم مەنبەسى: ئابدۇقارار مەھزۇن

1960 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، مۇھاجىرلارنىڭ ۋەزىيىتىدە يېڭى ئەھۋاللار كۆرۈلۈپ، ۋەزىيەت يەنە ئۆزگەرگەن. ئالدى بىلەن، 1965 - يىلى، مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئىستانبۇلدا 64 يېشىدا ۋاپات بولغان. شۇنىڭ بىلەن، شۇنىڭدىن كېيىن ئوتتۇز يىل ئۆمۈر كۆرگەن ئىيسا يۈسۈپنىڭ تۈركىيەدىكى مۇھاجىرلار ئارىسىدىكى تەسىر كۈچى تېخىمۇ زورايغان ۋە شەرقىي تۈركىستان دەۋاسىنى يېڭى بىر پەللىگە چىقارغان. 1965 - يىلى 4 - ئايدا، ئىيسا دۇنيا مۇسۇلمانلار قۇرۇلتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك يىغىنىغا ۋەكىل بولۇپ قاتناشقان. ئۇ شۇ يىغىنغا قاتناشقان ۋەكىللەردىن تەيۋەندىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنى شەرقىي تۈركىستاننىڭ خىتايىدىن مۇستەقىل بىر دۆلەت ئىكەنلىكىنى جاكارلاپ، «شىنجاڭ» دېگەن مۇستەملىكە ئىسمىنى بىكار قىلىشقا رىغبەتلەندۈرىدىغان بىر قارار ماقۇللاشنى تەلەپ قىلغان. بۇنىڭدىن سىرت، قۇرۇلتايغا ئەزا دۆلەتلەردىن ئوتتۇرا شەرقتىكى شەرقىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارغا ماددىي ھەم مەنئىي ياردەم بېرىش تەلەپ قىلىنغان. سۈرىيەلىك بىر ۋەكىل بۇ تەكلىپنى قوللىغاندا، گومىنداڭنىڭ باياناتچىسى سۈن شېڭۋۇ بۇنىڭغا دەرھال ئېتىراز بىلدۈرۈپ، قۇرۇلتايدىن سىياسىيغا ئارىلىشىشنى چەكلەشنى تەلەپ قىلغان. ئەتىسى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىشەنچلىك ئىتتىپاقىدىكى سەئۇدىي ئەربەبىستاننىڭ ۋەكىلى سۈن شېڭۋۇ بۇنىڭغا چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، «مۇسۇلمانلار قەيەردە ياشىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆزى ياشاۋاتقان دۆلەتنىڭ شەرت - شارائىتلىرىغا كۈنۈشى كېرەك» دېگەن. سۈن شېڭۋۇ ئۆزىنىڭ يىغىن خاتىرىسىدە، ئىيسانىڭ قۇرۇلتاي رىياسەتچىسى تەرىپىدىن توسۇۋېلىنىش (ۋە شۇ ئارقىلىق غۇلغۇلا قوزغاش) ئۈچۈنلا، ھۆججەت خالتىلىرىنى يىغىشتۇرۇپ، زالدىن چىقىپ كەتمەكچى بولغانلىقىنى تىلغا ئالغان (47).

بۇ تۇيۇقسىز ھۇجۇمدىن بىر قانچە كۈن كېيىن، تەمكىن ھالىتىگە قايتقان سۈن شېڭۋۇ ئىيساغا رەددىيە بېرىپ، «ئىيسا ئەپەندى بىزنىڭ ھازىرقى ھۆكۈمىتىمىز تەرىپىدىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىپلىقىغا تەيىنلەنگەن. خىتاي كوممۇنىستلىرى چوڭ قۇرۇقلۇقنى ۋە شىنجاڭنى بېسىۋالغاندىن كېيىن،

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بارلىق رەھبەرلىرى چەتئەلگە قاچقان. شۇنداقلا، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئىيسا قاتارلىق ئاز بىر قىسىم قارا نىيەتلەردىن باشقا كۆپىنچىسى جۇڭخۇا مىنگونىڭ (تەيۋەندىكى) قانۇنلۇق ھۆكۈمىتىگە قوشۇلغان» دېگەن. ئەنە شۇ چاغدا گومىنداڭنىڭ يولۋاسى تەيۋەندە باققانلىقى ۋە يىگىرمە يىلنىڭ ياقى ئۇنىڭ ئىشخانىسىنىڭ پائالىيەتلىرىنى مەبلەغ بىلەن تەمىنلىگەنلىكى ئۆزىنىڭ كۈچىنى كۆرسەتكەن. سۇن شېڭۋۇ سۆزىنىڭ داۋامىدا «بىز تەيۋەندە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسى ئۈچۈن ئىشخانا تەسىس قىلدۇق، يولۋاسخان ئىسىملىك ئۇيغۇر مۇسۇلماننىڭ باشقۇرۇشىدىكى بۇ ئىشخانا (دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا) تارقىلىپ كەتكەن مۇھاجىرلارنى ياردەم بىلەن تەمىنلەيدۇ ۋە قولىدىن كەتكەن زىمىنلارنى قايتۇرۇپ كېلىش ئۈچۈن پىلان تۈزدى» دېگەن. سۇن شېڭۋۇنىڭ ئىيسانىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن زىچ ھەمكارلىق ئۆتمۈشى بارلىقىنى ئاشكارىلىشى ئىيسا ئۈچۈن ئەڭ ئەجەللىك زەربە بولغانىدى. بۇ يولۋاس مىنادا ئىيسا بىلەن مۇنازىرىلەشكەندىمۇ ئىشلەتكەن، ئۈنۈمى زور تاختىكا ئىدى. سۇن شېڭۋۇ سۆزىنى خۇلاسەلەپ: «ختايدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سىياسىي ئورنى ھەرقانداق مۇسۇلمان دۆلەتتىكىدىن تۆۋەن ئەمەس. دەرۋەقە، ئىيسا ئەپەندى ئۆزىمۇ پارتىيەمىز تەرىپىدىن تەربىيەلىنىپ، يېتەكلىنىۋاتقىلى ئوتتۇز يىلدىن ئاشتى» دېگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ يىغىن دوكلاتىدا ئىيسانىڭ يەنە «ھۆججەت خاتىرىلىرىنى يىغىشتۇرۇپ، زالىدىن ئايرىلماقچى بولغان» لىقىنى مەمنۇنلۇق ئىلكىدە تىلغا ئالغان. لېكىن، يىغىن ئەھلىنىڭ ئالدىدا، سۇن شېڭۋۇ (گومىنداڭنىڭ) «پەزىلىتى» نى نامايەن قىلىش ئۈچۈن، ئىيسانى تەيۋەنگە بېرىپ، «كوممۇنىزمغا قارشى تۇرۇپ، چوڭ قۇرۇقلۇقنى قايتۇرۇۋېلىشتىن ئىبارەت مۇقەددەس ۋەزىپىنى بىرلىكتە ئادا قىلىش» قا تەكىلىپ قىلغان ۋە ئۇنىڭ نازارلىقىنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە يەتكۈزۈشكە ۋەدە بەرگەن (48).

تەيۋەندە بولسا، يولۋاس ئويلاپ باقمىغان ياردەملەرگە ئېرىشىشكە باشلىغان. «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» (1958 ~ 1961 - يىللىرى) سەۋەبلىك مەيدانغا كەلگەن پەۋقۇلئاددە ئېغىر ئاچارچىلىق ۋە چوڭ قۇرۇقلۇقتىكى زىيانكەشلىك ھەرىكەتلىرى تۈپەيلى شەرقىي تۈركىستانلىق 701 مۇھاجىر يەنە شەرقىي تۈركىستاندىن قاچقان. (بۇنىڭغا مۇناسىۋەتسىز بىر ۋەقە سەۋەبلىك، 1962 - يىلى نەچچە ئون مىڭلىغان ئۇيغۇر ۋە قازاق سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ كەتكەن، بېيجىڭ بىلەن تەيۋەن ئىككى تەرەپ بۇلارنى ئىندەككە كەلتۈرەلمىگەن). يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان (701 نەپەر) يېڭى مۇھاجىرلار پاكىستان ۋە ئافغانىستانغا بېرىپ توختىغان، بۇ ئىككىلا دۆلەت تەيۋەن ھۆكۈمىتىنى ئېتىراپ قىلمايتتى. بۇ توپتىكى سابىق ئىسىملىك بىرەيلەن ئالاھىدە ئارقا كۆرۈنۈشكە ئىگە ئىدى. ئۇ 1963 - يىلى، يەنى شەرقىي تۈركىستاندىن قېچىپ چىقىپ ئىككى يىلدىن كېيىن، گومىنداڭنىڭ ئەنقەرەدىكى ئەلچىخانىسىغا خەت يازغان، شۇنداقلا بۇ خەت كېچىكتۈرۈلمەستىن يولۋاسقا يەتكۈزۈلگەن. سابىق خېتىدە تۆۋەندىكىدەك ھېكايىلەرنى سۆزلىگەندى: ئۇ شەرقىي تۈركىستاننىڭ جەنۇبىدىكى ياركەند شەھىرىدە تۇغۇلغان بولۇپ، بىر مەھەل شېڭ شىسەي دەۋرىنىڭ يالداملىرىدىن بولغان «ئۇيغۇر ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» نى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قانچىلىغان گومىنداڭ تەشكىلاتىغا ئەزا بولغان. ئىلگىرى پۇلدارلاردىن بولغان بۇ ئادەم 1949 - يىلىدىن كېيىن تەكرار تۈرمە ھاياتىنى باشتىن كەچۈرگەن ۋە 60 مىڭ دوللار قىممىتىدىكى مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنغان. ئادەمنىڭ ھەممىدىن بەك ئىشەنگۈسى كەلمەيدىغىنى، سابىق «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدىكى ئاچارچىلىقتا ئاچ قالغان خىتايلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ بالىلىرىنى يەۋەتكەنلىكىنى ئېيتقان (49). 1961 - يىلى، ئۇنىڭ ئايالى باشقىلار بىلەن توي قىلىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ ئافغانىستاندىكى تۇغقانلىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ، سودا كارۋىنىغا قېتىلىپ قېچىپ چىققان. كابۇلغا كەلگەندىن كېيىن، ئافغانىستان ھۆكۈمىتى بۇ مۇھاجىرلارنى يا شەرقىي تۈركىستانغا قايتىپ كېتىشكە، يا بولمىسا باشقا دۆلەتكە كېتىشكە مەجبۇرلىغان. سابىق ئامېرىكىلىقلاردىن ياردەم تىلىگەندىن كېيىن، ئۇلار ئۇنىڭغا ھەم ئىستانبۇلدىكى ئىيسا بىلەن، ھەم ئەنقەرەدىكى گومىنداڭ ئەلچىخانىسى بىلەن ئالاقىلىشىشنى ئېيتقان (50).

يولۋاس بۇ ئىشنىڭ ئارقىسىدا ئالتۇندەك پۇرسەت بارلىقىنى ھېس قىلغان. سابىقنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى بىر مەھەل گومىنداڭغا سادىق پودپولىكوۋنىڭ بولۇپ، كېيىنچە خىتايغا قارشى ئىرقچىغا ئايلىنىپ كەتكەن ۋاھادىنىڭكىگە ئوخشىمايتتى. بۇنىڭدىن سىرت، سابىق ياركەندلىك ئىدى، ياركەند بولسا ئىيسا بىر مەھەل

پائال ھەرىكەت قىلغان يەر ئىدى، يولۋاس بۇ ئىككىيلەننىڭ تېزلا مۇناسىۋەت ئورنىتىۋېلىشىدىن ئەنسىرەيتتى. ئەمما، ئىيسا نېمە سەۋەبتىندۇر، سابىقنى يېنىغا تارتىشقا ئالدىرىمغاچقا، يولۋاس دەرھال ھەرىكەتكە ئۆتكەن. يولۋاس دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقىغا يازغان خېتىدە «مۇھاجىرلار ياردەمگە ئەڭ موھتاج بولغان، ھايات - تىرىكلىكى ئېنىق بولمىغان مۇشۇ جىددىي پەيتتە، ئىيسا بىلەن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا ئۇلارنى تاشلىۋەتتى. ئەگەر ھۆكۈمىتىمىز مۇشۇ پەيتتە بۇ مۇھاجىرلارنى قۇتقۇزۇۋالسا، بۇنىڭ سىياسىي ئەھمىيىتى تولىمۇ زور بولغۇسى» دېگەن. گەرچە يولۋاس ئۇلارنى تەيۋەنگە ئەكېلىشنى ئويلىسىمۇ، لېكىن گومىنداڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرلىقى ئۇلارنى يەرلەشتۈرۈش چىقىملىرىنى ئۈستىگە ئېلىشنى خالايدىغان تۈركىيەگە بېرىپ يەرلىشىشكە رىغبەتلەندۈرگەن. لېكىن، بۇ پىلان ئىيسانىڭ سابىققا جاۋاب خەت يېزىشى سەۋەبلىك سۇغا چىلاشقان. چەتئەلدىكى شەرقىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار ئارىسىدىكى چوڭقۇر تەپرىقچىلىكنى تۇيۇقسىز ھېس قىلغان سابىق يولۋاسقا يازغان خېتىدە: «ئىيسا رەئىس يولۋاس بىلەن خەت يېزىشقانلىقىم ئۈچۈن مېنى تىللاپ كەتتى، مېنىڭ ئەمدى تۈركىيەگە بارغۇم يوق. چۈنكى، ئىيسا بۇنداق قىلغىلى تۇرسا، ئۇ يەردىكى قېرىنداشلىرىمىز بىلەن چىرايلىق ئۆتۈش بەسىي مۈشكۈل» دېگەن. بۇنىڭ ئورنىغا، سابىق يولۋاستىن ئۆزلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار خېلى گۈللىنىپ قالغان سەئۇدىي ئەرەبىستانغا بېرىۋېلىشىغا ياردەم قىلالايدىغان - قىلالايدىغانلىقىنى سورىغان. لېكىن، بۇنىڭمۇ ئاسان ئەمەسلىكى ئوتتۇرىغا چىققان. چۈنكى، تۈركىيەنىڭ شەرقىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنى ئۆز زېمىنىغا يەرلەشتۈرۈۋاتقانلىقىدىن چۆچۈگەن بېيجىڭ دائىرىلىرى كابۇلغا شەرقىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارغا قاراتقان مەيداننى ئۆزگەرتىپ، ئۇلارنى ئافغانىستاندا تۇرغۇزۇۋېرىش ھەققىدە بېسىم ئىشلەتكەن. ھېچبولمىسا مۇشۇ بىر ئىشتا، كوممۇنىستلار ئىيسانىڭ شەرقىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنى يېنىغا ئاپىرىۋالماستىكى ئۈچۈن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىن بەكرەك قەتئىيلىك بىلەن ھەرىكەت قىلغان (51).

رەسىم مەنبەسى: ئابدۇقاھار مەھزۇن

يولۋاس مۇھاجىرلارنى تەيۋەنگە ئەكەلپ يەرلەشتۈرۈشكە كېتىدىغان زور چىقىمنى ئۈستىگە ئېلىشنى خالىمىغان ئۆز ھۆكۈمىتى (گومىنداڭ) نىڭ ئۇلارنىڭ ئىيسا بىلەن قويۇق ئالاقىسى بار كونا مۇھاجىرلار ياشايدىغان سەئۇدىي ئەرەبىستانغا كېتىشىگە تېخىمۇ ياردەم قىلمايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن. ھالبۇكى، ئافغانىستاندا بولسا، سابىق شەرقىي تۈركىستاندىن ئۈزلۈكسىز كېلىۋاتقان مۇھاجىرلار ئارىسىدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۈچۈن جاسۇسلۇق قىلسا بولاتتى. بۇ مۇھاجىرلارنى يېنىغا تارتىش ئىشى سۇغا چىلاشقاندىن كېيىن، ئافغانىستان يولۋاس بىلەن ئىيسانىڭ يېڭى جەڭگاھىغا ئايلانغان. سابىقنىڭ ئېيتىشىچە، ئىيسا ئافغانىستانغا ئادەم ئەۋەتىپ، گومىنداڭ پاسپورتىنى كۆتۈرۈپ يۈرۈشنىڭ سەلبىي ئاقىۋەتلىرى ھەققىدە ئۆسەك سۆزلەرنى تارقىتىپ ۋە تۈركىيەگە كېلىپ يەرلىشىشنى خالايدىغان ھەرقانداق ئادەمنى ھەقسىز ھەج قىلغۇزىدىغانلىقىنى جاكارلىغان. ئىيسانىڭ ئادەملىرىنى يەنە ئىستانبۇلدىكى شەرقىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇ يەردە، ئىيسانىڭ ياردىمىدە قانداق راھەت - پاراغەتتە ياشاۋاتقانلىقى ھەققىدە گۇۋاھلىق بېرىپ يازغان خەتلىرىنىمۇ ئافغانىستانغا ئالغاچ بارغان. يولۋاسمۇ بۇنىڭغا قارشى ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئۆز ھۆكۈمىتىدىن سابىقنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىگە (ئافغانىستاندىكى مۇھاجىرلارغا) ياردەم پۇلى تارقىتىشنى تەلەپ قىلغان. ئۇ ۋاقىتتا زادى قانچىلىك پۇل تارقىتىلغان، راست تارقىتىلغانمۇ، يوق؟ بۇنىسى نامەلۇم. ئەمما، يولۋاسنىڭ بۇ خىل «دوستانە» مەيدانىنىڭ بۇ مۇھاجىرلارنىڭ نۇرغۇنىنى (تۈركىيە كېتىش - كەتمەسلىك ھەققىدە) ئىككىلەندۈرۈپ قويغانلىقى ئېنىق. 1967 - يىلى، ئىيسا بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ياردىمىنى شەرقىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلارنىڭ يەرلىشىشى ئۈچۈن ئىشلىتىشكە مۇۋەپپەق بولغاندا، سابىقنىڭ يېنىدىكى 701 مۇھاجىردىن پەقەت 235 لا تۈركىيەگە بېرىشقا كۆنگەن. قالغانلىرى يا سوۋېت ئىتتىپاقىغا، يا تەيۋەنگە كەتكەن، يا بولمىسا كابۇلدا قالغان. سابىقمۇ مۇشۇ يەردە قېلىپ، يولۋاس بىلەن بولغان خەت ئالاقىلىرىدە، مۇھاجىرلارغا ۋاكالىتەن گەپ قىلىپ تۇرغان. ئەمما يۇقىرىقى ھەرىس تۈركۈمدىكىلەرنىڭ سانىنىڭ زادى قانچىلىكلىكى ئېنىق ئەمەس. يولۋاس بولسا ئۆزىنىڭ ھۆججەتلىرىدە، سابىقنى «مەخپىي جاسۇسۇم ۋە ئافغانىستاندىكى ئالاقىلاشقۇچۇم» دېيىشكە باشلىغان (52).

رەسىم مەنبەسى: ئابدۇقارار مەھزۇن

شۇنىڭدىن كېيىنكى تۆت يىلدا، سابىق دەۋەقە يولۋاس ئۈچۈن جاسۇسلۇق قىلغان. بۇ يەردە شەرقىي تۈركىستان مۇھاجىرلىرى ئارىسىدىكى مۇرەككەپ پۇت تېپىشىشلەر ھەققىدە توختىلىشىمىزنىڭ ھاجىتى يوق. پەقەت مۇشۇ يىللاردا سابىقنىڭ ئوتتۇرا شەرقتىكى مۇھاجىرلار ئارىسىدا ئىيساغا قارشى ئۈنۈملۈك پېچكا سۈپىتىدە ھەرىكەت قىلغانلىقىنى تىلغا ئېلىش كۇپايە. ئىران، ئىئوردانىيە، سەئۇدىي ئەرەبىستان، ئافغانىستان ۋە نەيۋەن ئارىسىدا قاتراپ يۈرگەن سابىققا شۇنچىلىك ئىشىنىلگەندىكى، 1969 - يىلىغا كەلگەندە ئۇنىڭ ئىراندىكى بانكا ھېسابىغا قويۇلغان پۇلنىڭ سوممىسى 25 مىڭ دوللارغا يەتكەن. بۇنچە كۆپ پۇل تەبىئىي ھالدا «سابىق پۇللارنى يۇتۇۋالدى» دېگەن ئەيىبلەشلەرگە سەۋەب بولغان، شۇنداقلا - ئەگەر بۇنىڭغا قارشى ئەيىبلەشلەر راست بولسا - ئىيسانىڭ ئادەملىرى كابۇلدا بۇ ھەقتە ئۆسەك سۆز تارقىتىدىغان ھەرقانداق پۇرسەتنى قولدىن بەرمىگەن. يولۋاسنىڭ ئوغلى تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتە بولسا «سابىق ھېچقانداق ناباب قىلمىش سادىر قىلمىغان» دېيىلگەن ۋە ئۇنىڭغا پەقەت پۇل بەرگەندە تىلخەت ئېلىۋېلىش تەكلىپى بېرىلگەن. 1969 - يىلى، (1966 - يىلىدىن 1976 - يىلىغىچە داۋاملاشقان) «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دىكى قالايمىقانچىلىق نەتىجىسىدە، ئافغانىستاندىكى شەرقىي تۈركىستان مۇھاجىرلىرىنىڭ سانى تۇبۇقسىزلا 12 مىڭغا چىققان. يولۋاس بۇ قېتىم سابىقنى تەيۋەنگە چاقىرتىپ، بۇ مۇھاجىرلارنى ئافغانىستاندا تۇرمۇشنى قامداش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان دەسلەپكى خىراجەت بىلەن تەمىنلەش ھەققىدە ئومۇمىيۈزلۈك پىلان تۈزۈشتىن ئىبارەت ئەڭ چوڭ ۋەزىپىنى تاپشۇرغان. بۇ مەزگىلدىكى ئارخىپلارغا قارايدىغان بولساق، (ئافغانىستانغا) يېڭىدىن كەلگەن مۇھاجىرلارنىڭ ياردەم پۇلى تەلەپلىرىنىڭ تولىمۇ كۆپلىكىنى بايقايمىز. بۇ تەلەپلەرنىڭ كۆپىنچىسى كىشى بېشىغا 100 دوللاردىن 600 دوللارغىچە بولغان قىممەتتىكى سوۋغانلار ئارقىلىق قاندۇرۇلغان. (بۇ خىل ھەرىكەتلەرنىڭ سايسىسىدە) ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسى ئاشقان، شۇنداقلا يېشىنىڭ بىر يەرگە بېرىپ قالغانلىقىنى نەزەردە تۇتقان يولۋاس ھەتتا ئىيسا تەيۋەنگە كېلىشىنى خالىسا، ئۆزىنىڭ رەئىسلىك ئورنىنى ئۇنىڭغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتقان (53).

1960 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا، ۋەزىيەت داۋاملىق يولۋاسقا پايدىلىق بولغان. 1969 - يىلىغا كەلگەندە، گومىنداڭ شەرقىي تۈركىستانغا تەيىنلىگەن (1947 ~ 1948 - يىللاردا ۋەزىپە ئۆتىگەن) سابىق رەئىس مەسئۇد سەبىرنىڭ ئوغلى - ئۇ بىر مەھەل ئىيسانىڭ سادىق ئەگەشكۈچىلىرىدىن بىرى ئىدى - نىڭ ئۇستازى (ئىيسا) بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يىرىكلەشكەن ۋە يولۋاسقا ئۆزىنىڭ تەيۋەننى زىيارەت قىلغۇسى بارلىقىنى ئېيتقان. ئوتتۇرا شەرقتىكى يوشۇرۇن جاسۇسلۇق تورىنى خېلى راۋۇرۇس تەرەققىي قىلدۇرۇۋالغان يولۋاس ئۆزىنىڭ ئەڭ چوڭ ئىتتىپاقىدىشىنى ھەرىكەتكە ئۆتكۈزىدىغان پەيتنىڭ پىشىپ يېتىلگەنلىكىنى جەزملەشتۈرگەن. بۇ (ئاتالمىش ئەڭ چوڭ ئىتتىپاقداش) ئىلگىرىكى قازاق پارتىزان جەڭچى، شۇنداقلا گومىنداڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى شەرقىي تۈركىستاننىڭ سابىق مالىيە نازىرىنىڭ ئوغلى، گېنېرال دەلىلقان ھاجى ئىدى. دەلىلقان ھېلىھەم سىرىناگادا تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، يولۋاس بىلەن بولغان ئالاقىسى ناھايىتى قويۇق ئىدى. ئۇ تەيۋەنگە ياكى تۈركىيەگە يەرلىشىش تەكلىپىنى نەچچە قېتىم رەت قىلغانىدى - يۇ، 1950 - ۋە 1960 - يىللاردا تەيىپىگە بىر قانچە قېتىم كېلىپ، ئاتالمىش «شىنجاڭ» نىڭ «رەسمىي» ۋەكىلى سۈپىتىدە گومىنداڭنىڭ قۇرۇلتىيىغا قاتناشقانىدى. قولىدا ھىندىستاننىڭ پاسپورتى بار دەلىلقان سابىق بىلەن ئالاقە ئورنىتىش ئۈچۈن بىر قانچە قېتىم ئافغانىستانغا بارغان، ھەتتا «پۇلنى يۇتۇۋېلىش» شىكايەتلىرى سابىقنى بىر مەزگىل ئۆزىنى چەتكە ئېلىشقا مەجبۇر قىلغاندا، ئۇنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگىمۇ ئالغان (54). ھالبۇكى، دەل شۇ يىلى، دەلىلقان ئەڭ چوڭ بىر قەدەمنى باسقان: ئۇ ۋە ئىنىسى سىرىناگاردىكى 19 يىللىق ئۆيىنى تەرك ئېتىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى ئىيسانىڭ بازىسى بولمىش ئىستانبۇلدا ئۆتكۈزۈشنى قارار قىلغان.

تۈركىيەدە كۆرگەنلىرى يولۋاسقا ئوخشاش ئىدىيەدىكى دەلىلقان ۋە ئىنىسىگە ياقمىغان. بۇ يەردىكى ئىككىنچى ئەۋلاد قازاق ياشلار تامامەن تۈركلىشىپ كەتكەن، شۇنداقلا ئىستانبۇلدىكى ئۇيغۇر مۇھاجىرلار ئاناتولىيەنىڭ سەھرالىرىدا نامراتلىققا مەھكۇم قىلىنغان قازاق قېرىنداشلىرىدىن كۆپ ياخشى ياشاۋاتقانىدى. شۇنىڭ بىلەن دەلىلقان دەرھال ئىيسانى «بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ياردەم پۇلىنى ئۆز چۆنتىكىگە سالغان، باشتىن ئاخىر ئۆزى بىلەن مۇھەممەدئەمىن بۇغرانىڭ 1949 - يىلى خىتاي كوممۇنىست-

لىرىغا قارشى تۇرۇشتىكى رولىنى كۆپتۈرۈپ كەلگەن» دەپ ئەيىبلىگەن. ئۇ ئىيسا بىلەن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ كوممۇنىستىلار شەرقىي تۈركىستانغا قەدەم قويۇشتىن خېلى بۇرۇنلا قېچىپ كەتكەنلىكىنى، ئۆزى (دەلىللىق)، دادىسى (جانىمقان)، يولۋاس ۋە ئوسمان باتۇرلارنىڭ ئۇلار قېچىپ كەتكەندىن كېيىنمۇ كوممۇنىستىلار بىلەن ئۇزاققىچە قانلىق جەڭ قىلغانلىقىنى ھەممە ئادەمگە سۆزلەپ يۈرگەن. قازاقچە، تۈركچە، خىتايچە، ئوردۇچە ۋە ئېنگىلىزچىنى سۈدەك بىلىدىغان دەلىللىق دەرىجىدە تۈركىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇلارنى (ئاناتولىيەدىكى) قازاقلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاپ بېرىشكە چاقىرغان (55).

دەلىللىق كۆپىنى كۆرگەن، تەجرىبىلىك، شۇنداقلا قازاق ياشلار ئارىسىدا ئىناۋىتى زور سىياسىيون ئىدى. قازاق ياشلار كىچىكىدىنلا دەلىللىق، ئوسمان ۋە يولۋاسقا ئوخشاش كىشىلەرنىڭ قەھرىمانلارچە ئۇرۇش قىلغانلىق ھېكايىلىرىنى ئاڭلاپ چوڭ بولغانىدى. جەڭگاھ بىلەن پەقەتلا ئالاقىسى يوق ئىيسا بۇنداق كىشىلەرگە ئامال قىلالمايتتى. دەلىللىق ئىستانبۇلغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، تۈركىيەدىكى مۇھاجىرلار ئارىسىدا يېڭى بۆلۈنۈشلەر كۆرۈلگەن. بۇنىڭدا يولۋاسنىڭ تەيۋەندە تۇرۇپ قىلغان تىرىشچانلىقلىرى زور رول ئوينىغان. دەلىللىق يولۋاسنى ۋە تەيۋەندىكى گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنى ماختىغان ۋە 1980 - يىللارغىچە تەيۋەنگە ئوقۇغۇچى ئەۋەتىشكە مەسئۇل بولغان. مەن 2008 - يىلى ئىستانبۇلدا دەلىللىق بىلەن كۆرۈشكەندە، 87 ياشقا كىرگەن بۇ ئادەم قازاق ياشلارنىڭ قاتتىق ھۆرمىتى ئىچىدە ياشاۋاتقانكەن (ئۇ شۇنىڭدىن كېيىنلا ئۆلۈپ كەتتى). بۇ قازاق ياشلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى دەلىللىقنىڭ ياردىمىدە ئاناتولىيە سەھراىرىدىن ئاۋات شەھەر - ئىستانبۇلغا كۆچۈپ كەلگەن ۋە تېرموپلاستىك بىرىكمە ماددا (پولىمېر) ئىشلەپچىقىرىپ قاتتىق بېيىغان. ھازىر ئۇلار ئىستانبۇلدىكى ئۇيغۇر مۇھاجىرلاردىن خېلىلا كۆپ ۋە باي. بۇ ئۈچىنچى ئەۋلاد قازاقلار دەلىللىقنى ۋە ۋاپات بولغىلى ئۇزۇن بولغان ئوسمان باتۇرنى شەرقىي تۈركىستان تارىخىنىڭ نامايەندىلىرى دەپ ئۇلۇغلاشتى. ئۇلار يەنە (ئىيسا يۈسۈپ قۇرغان) «شەرقىي تۈركىستان مۇھاجىرلار جەمئىيىتى» نى 1995 - يىلى ۋاپات بولغان قۇرغۇچىسى (ئىيسا) بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق ھالغا كەلتۈرۈۋەتتى. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئۈچىنچى ئەۋلاد قازاق ياشلارنىڭ تەيۋەندىكى يولۋاسخان ئۆزلىرىنىڭ يېڭى پاسپانى (دەلىللىق) غا تاپشۇرغان يۈگۈر - يېتىم ئىشلاردىن خەۋىرى بولمىسا كېرەك (56).

پارچىلاشقا بولمايدىغان «بىر خىتاي»

1971 - يىلى 7 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، تەيپىدىكى پېشقەدەم ھەربىيلەر باش دوختۇرخانىسىدا، 83 ياشلىق يولۋاسخان ئۇيغۇ ئىچىدە جان ئۆزدى. جياڭ جېپشى ئۇنىڭ قەبرە تېشىغا بېغىشلىما يېزىپ، ئۇنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمەتكە بولغان نەچچە ئون يىللىق ساداقىتى ۋە خىزمىتىنى ماختىدى. لېكىن، ئۇنىڭ گومىنداڭ چوڭ قۇرۇقلۇقنى تارتقۇزۇپ قويغاندىن كېيىن قىلغان خىزمەتلىرى گومىنداڭ ئۈچۈن 1949 - يىلىدىن بۇرۇن قىلغان ھەرقانداق ئىشلىرىدىنمۇ بەكرەك ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. يولۋاس ئۆلگەندە، ئىيسانىڭ سىياسىي غايىسى ئاساسىي جەھەتتىن سۇغا چىلاشقان، شۇنداقلا «شەرقىي تۈركىستان مۇھاجىرلار جەمئىيىتى» كوممۇنىستىك دۆلەتلەرنىڭ سىرتىدىكى شەرقىي تۈركىستانلىق مۇھاجىرلار ئارىسىدا مىللىي سىياسىي مونوپوللۇق ئورنى بارلىقىنى دەۋا قىلالماس ھالغا كەلگەنىدى. يولۋاس تەيۋەندىكى بازىسىدا پائال ھەرىكەت قىلىپ، گومىنداڭنىڭ مىللىي سىياسىي مەسلىكىگە ھەمدەم بولۇشنى خالايدىغان (سابىق، دەلىللىقلارغا ئوخشاش) ھەرقانداق ئادەمنى راۋۇرۇس جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە شەرت - شارائىتلار بىلەن تەمىنلىگەنىدى. مۇھاجىرلارنىڭ ئىدىئولوگىيەدىن بەكرەك نامراتلىق سەۋەبلىك (گومىنداڭغا) ساداقەت بىلدۈرۈشى (يولۋاس ئۈچۈن) ئانچە مۇھىم ئەمەس ئىدى. گەرچە ئىيسا دەسلەپتە مۇھاجىرلارنىڭ كۆڭلىنى خېلىلا ئۇتقان ۋە بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ياردەم پۇلىغا تايىنىپ پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆز ئەگەشكۈچىلىرىنى (بېيجىڭ ۋە تەيۋەندىكى) كۈچلۈك ۋە تەسىردار ئىككى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ (بۇ مۇھاجىرلارنى يېنىغا تارتىش ئۈچۈن قىلغان) «دوستانە» ئۇرۇنۇشلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشىدىن توسۇپ قېلىشقا ئامالسىز ئىدى. ئاقىۋەتتە، يولۋاس خېلى زور ساندىكى بىر تۈركۈم مۇھاجىرنىڭ (گومىنداڭ ھاكى -

ئىيسا بىلەن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ تەيۋەنگە ھەرگىز كەلمەيدىغانلىقى ئېنىق بولغاندىن كېيىن، يولۋاس ئۇلارنىڭ مىللىي سىياسىي قانۇنىيلىقىغا ئاستىدىن بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا باشلىدى. ئىيسا بىلەن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرانىڭ تەيۋەننىڭ ۋە گومىنداڭنىڭ جەنۇبىي ئاسىيا (ئافغانىستان ۋە پاكىستان)دىكى گۇماشتىلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە قىلغان رەھىمسىز ھۇجۇملىرىغا بەرداشلىق بېرەلمىگەنلىكى تىبەتلەرنىڭ مىللىي سىياسىتى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلدى. تىبەتلەر 1959 - يىلى خىتايغا قارشى قوزغالغاندىن كېيىن، تەخمىنەن 80 مىڭ تىبەت دالاي لاما بىلەن بىللە ھىندىستانغا قېچىپ كەتكەن ۋە شۇ يەردە سۈرگۈندىكى تىبەت ھۆكۈمىتىنى قۇرغانىدى. شۇ قېتىملىق قوزغىلاڭچىلىك بىلەن كەتمىگەن يەنە بىر رېئاللىق شۇكى، تەيۋەندىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەيۋەندىكى تىبەت ۋە موڭغۇلىيە ئىشلىرى كومىتېتى ئارقىلىق دارامساللا (Dharamsala)دىكى تىبەت رەھبەرلىرىگە «دوستلۇق» ئىزھار قىلغان ۋە تىبەت سەرگەردانلارغا ياردەم بەرمەكچى بولغان. ئەمما، ئۇلارنىڭ «دوستلۇقى» (تىبەتلەر تەرىپىدىن) رەت قىلىنغان، شۇنداقلا تاكى 1960 - يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە ھېچقانداق تىبەت سىياسەتچى ياكى ئوقۇغۇچى گومىنداڭ ۋەكىللىرى بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن تەيۋەنگە بارمىغان. گومىنداڭنىڭ ھىندىستاندا قۇرۇلىدىغان (تىبەت) كۆچمەنلەر مەكتىپىگە ياردەم پۇلى بېرىش تەكلىپى ۋە تىبەتلەرنى تەيۋەنگە دەۋەت قىلىشى بىردەك رەت قىلىنغان. دالاي لامانىڭ تەخمىنەن تۆت مىليون دوللار قىممىتىدىكى شەخسىي مۈلكى سۈرگۈندىكى تىبەتلەرگە يېتىپ ئاشقان (59).

رەسىم مەنبەسى: ئابدۇقارار مەھزۇن

دالاي لاماغا خىرس قىلالغۇدەك بىردىنبىر شەخس - بەنچەن لاما 1959 - يىلىدىن كېيىنمۇ تىبەتتە قالغان ۋە خىتاي كوممۇنىستلىرىنى ئاشكارا قوللىغان. نەتىجىدە ئۇنىڭ «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دا زىيانكەشلىككە ئۇچرىشى ۋە گومىنداڭنىڭ تىبەتلەرنىڭ بىرەر رەھبىرىنى يېنىغا تارتالمىغانلىقى سەۋەبلىك، دالاي لاما كوممۇنىستىك لاگېرنىڭ سىرتىدا ھېچقاچان ئىيسا بىلەن مۇھەممەد ئەمىن بۇغراغا ئوخشاش، رەھبەرلىك ئورنى تەھدىتىگە دۇچ كېلىپ باقمىغان. گەرچە چەتئەلدىكى ئۇيغۇر سەركىلىرىنىڭ خەلقئارادىكى داڭقىنى دالاي لامانىڭكىگە سېلىشتۇرغىلى بولمىسىمۇ، لېكىن ئىسلام دىنى غەرب دۇنياسىنىڭ «تىنچلىقپەرۋەر» كۆرۈنىدىغان بۇددىزمىغا بولغان ھېسداشلىقىغا زىنھار قوشۇلمايدىغان بولغاچقا، بۇ خىل سېلىشتۇرۇش يەنىلا

مەلۇم قىممەتكە ئىگە. تىبەت مەسلىسىدە، خەلقئارا جەمئىيەت (ئۆزىنىڭ نەزىرىدىكى) كۈچلۈك، يېقىشلىق ۋە ئىشەنچلىك باياناتچى (دالاي لاما) نىلا ئېتىراپ قىلىدۇ. ئۇ (بېيجىڭ ۋە تەيۋەندىكى) ئىككى خىتاي ھۆكۈمىتىگە قارشى تۇرىدۇ، بۇ ئىككى ھاكىمىيەتنىڭ ھېچقايسىسى ئۆزىنىڭ تىبەت مەسلىسىنى بىر تەرەپ قىلىش تارىخىدىن ئېتىخارلىنالمىدۇ.

ئەمما، شەرقىي تۈركىستان مەسلىسىدە، مەيلى ئىستانبۇلدىكى «شەرقىي تۈركىستان مۇھاجىرلار جەمئىيىتى»، ياكى تەيۋەندىكى سۈرگۈندىكى «شىنجاڭ» ھۆكۈمىتى بولسۇن، بۇلارنى بىلىدىغانلار كۆپ ئەمەس. بېيجىڭ ۋە تەيۋەندىكىلەرنىڭ ئارزۇ قىلىدىغىنىمۇ دەل مۇشۇ. سىياسەت تەتقىقاتچىسى دېۋىد باچمەن (David Bachman) نىڭ ئېيتقىنىدەك، ھازىر «دالاي لاما تىبەتلەر ئۈچۈن گەپ قىلىۋاتقاندا، ئۇيغۇرلار ئۈچۈن گەپ قىلىۋاتقان، خەلقئارادا (ھەتتا شەرقىي تۈركىستاندا) ئورتاق ئېتىراپ قىلىنغان بىرەر رەھبەر ياكى تەشكىلات يوق» (60). شۇنداقلا، ئالدىنقى بايىتىمۇ شەرھلەنگىنىدەك، خىتاي كوممۇنىستلىرى 1950 - يىللاردا شەرقىي تۈركىستاندا قايىل قىلارلىق مىللىي پۇقراچىلىق ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويالمىغان ھەم زۆرۈر بولغان، خىتايلاردىن تاشقىرى مىللىي پۇقراچى ئاممىمۇ شەكىللەندۈرۈلمىگەن. ئۇنداقتا، ئىيسا بىلەن مۇھەممەد ئەمىن بۇغرا نېمە ئۈچۈن خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى بۇ خىل سىستېمىلىق خاتالىقىدىن پايدىلىنالمىدى؟ مەزكۇر بابتا كۆرسىتىلگەندەك، بۇنىڭ جاۋابى شەرقىي تۈركىستاندا ئەمەس، خىتاي چوڭ قۇرۇقلۇقىدىمۇ ئەمەس. ئەكسىچە، بىز كوممۇنىستلار شەرقىي تۈركىستاننى بېسىۋالغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، شۇنداقلا بۈگۈنمۇ، مىللىي پۇقراچىلىقنىڭ بۇ يەردىكى مەغلۇبىيىتىنىڭ نېمە ئۈچۈن خەلقئارانىڭ دىققىتىنى تارتالمىغانلىقىنى چۈشىنىش ئۈچۈن، نەزىرىمىزنى بېيجىڭنىڭ كونا رەقىبى تەيۋەنگە ۋە قۇمۇل ئوردىسىنىڭ سابىق ئوردا بېگى (يولۋاس) گە ئاغدۇرۇشىمىز لازىم. مىللىي سىياسىي ئەھمىيەتكە ئىگە بۇ ۋە باشقا نۇرغۇن ۋەقەلەردە، كوممۇنىستىك خىتاي بىلەن (تەيۋەندىكى) «ئەركىن خىتاي» نىڭ گېپى ئۇجەبلىنەرلىك ھالدا بىر يەردىن چىققان.

(ئىزاھاتلار ئۈچۈن ئەسلى كىتاب *Xinjiang and the Modern Chinese State* نىڭ 256-258 - بەتلەرگە قارالسۇن)

ئىنگىلىزچىدىن ھېكمەت تيار ئىبراھىم، ئەنۋەر قارا قۇرۇم تەرجىمە قىلدى

مائارىپ، پۈلەت ۋە ئۇيغۇرلار

دىلمۇرات مەھمۇت

جەمئىيەت ، ئۆز ئەزالىرى ئارىسىدا يېتەرلىك دەرىجىدىكى بىردەكلىك بولغان ئەھۋالدىلا ئاندىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ؛ مائارىپ بالىلارغا كىچىكىدىن تارتىپ كۆلپىكتىپ ھايات تەلەپ قىلغان مۇھىم ئوخشاشلىقلارنى سىڭدۈرۈش ئارقىلىق بۇ خىل بىردەكلىكنى ساقلاپ تۇرىدۇ ۋە كۈچەيتىدۇ.

- دۇركايم (1956)

مائارىپ - بىلىم ئىگىلىكىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان تۇۋرۇكىدۇر.

- دۇنيا بانكىسى (2008)

ئۇيغۇر قايتا تەربىيەلەش لاگېرلىرى سىياسىي پىلاندىر. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىي كىملىكى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنى داۋاملىق كونترول قىلىشىغا بولغان خەۋپ دەپ قارالدى.

- راين سام (ئۇيغۇر تارىخى تەتقىقاتچىسى)

مائارىپ ۋە دۆلەت قۇرۇش

1. دۆلەتنىڭ مائارىپنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىشى

مائارىپنىڭ رولى ھەققىدىكى تالاش - تارتىشلار ئۇزۇندىن بېرى قىزىق نۇقتىلارنىڭ بىرى بولۇپ كەلدى. دەرۋەقە، مائارىپنىڭ ئادەمنى ئەقىل - پاراسەتكە ئىگە قىلىشىنى كۈتۈش ئاددىي ھەم ئاممىباپ تونۇشتۇر. لېكىن، مائارىپنىڭ دۆلەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى نۇقتىسىدىن ئالغاندا بۇ بىزنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھەم مۇھىم بولغان مۇلاھىزىلەرگە باشلايدۇ. خۇددى ناپاڭتون 200 يىل بۇرۇن ئېيتىپ ئۆتكەندەك، مائارىپ بىر مەملىكەتنىڭ قۇرۇلۇشى، مۇستەھكەملىنىشى ۋە مۇقىملىقىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ دېمەكچى بولغىنى ئۇ كەلتۈرگەن مىساللارنىڭ دائىرىسىدىن ھالقىپ كېتىدۇ. بالىلارنى قانداق بىر ئائىلغا ۋە خاراكتېرغا ئىگە قىلىش ئەڭ ئالدى بىلەن تەربىيە ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. ئۇنىڭچە بولغاندا، ئاشۇ ئاڭ ۋە خاراكتېرنىڭ ھۆكۈمران گۇرۇھىنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە خاراكتېرى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە بولۇش دەرىجىسى شۇ

دۆلەتنىڭ مۇستەھكەملىك ۋە مۇقىملىق دەرىجىسىنى بەلگىلەيدۇ. ھالبۇكى شۇ خىل ئاڭ ھەم خاراكتېرنىڭ بىردەكلىكىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن مائارىپ بىردەكلىكىگە ئىگە بولۇش، يەنى بارلىق ئامما مائارىپ تەربىيەسى ئالغان بولۇشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن دۆلەتنىڭ مائارىپقا ئارىلىشىشى ياكى ئۇنى كونترول قىلىشى تەبىئىي ھالدا زۆرۈر بولىدۇ.

شۇڭا گېيىمىزنى دەل مائارىپ ئايرىم شەخسلەر ياكى كوللېكتىپلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىن دۆلەت ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتۈشكە باشلىغان چاغدىن باشلايمىز. بۇ ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى مائارىپتا ھۆكۈمرانلارنىڭ تەسىرى يوق ئىدى دېگەنلىكتىن دېرەك بەرمەيدۇ. دەرۋەقە، قەدىمكى يۇناندىن تارتىپ خىتاينىڭ فېئوداللىق سۇلالىلىرىغىچە مەلۇم بىر خىل «ئاقسۆڭەك مائارىپ» ھۆكۈم سۈرگەن بولۇپ، ئۇ دۆلەت مەمۇرىيىتى ئۈچۈن ياراملىق ۋە سادىق خادىملارنى يېتىشتۈرۈش رولىنى ئويناپ كەلگەن ئىدى. مىسالەن، سۈي سۇلالىسى دەۋرىدە خىتايدا شەخسىي ئوقۇتۇش ۋە ئاكادېمىيىگە تايىنىلغان بىر خىل مائارىپ سىستېمىسى شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ دەل ھۆكۈمران سىنىپنىڭ باشقۇرۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان مائارىپ ئىدى. بىراق بۇ ئاز بىر قىسىم پۇلدار ئاقسۆڭەكلەر قاتلىمىدىلا چەكلەنگەن، مۇتلەق كۆپ قىسىم خەلق ئاممىسىغا نېسىپ بولماي كەلگەن مائارىپ ئىدى. نامرات خەلق پەقەت چوڭلاردىن كىچىكلەرگە مىراس قالىدىغان كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى تىرىكچىلىك بىلىملىرىنىلا ئۆگىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشەلەيتتى، ئۇنىڭدىن ئاشالمىتتى. ساۋاتلىق ياكى ئالىي مەلۇماتلىق بولۇش پەقەت بايلارنىڭ ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىمتىيازى ئىدى. ھالبۇكى، بىز دەۋانغان دۆلەتنىڭ مائارىپقا ئارىلىشىشى - دۆلەتنىڭ خەلق ئاممىسىغا ئورتاق يېتىپ بارىدىغان، دۆلەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن زور تىپتىكى مائارىپنى يولغا قويۇشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەنە مەجبۇرىي مائارىپ تۈزۈمىنىڭ تەسىس قىلىنىشى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە. بۇ دەل دۆلەتنىڭ مائارىپنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىشىدۇر.

ئاددىي خەلقنى ئومۇميۈزلۈك ھالدا مائارىپقا ئىگە قىلىش پىكىرلىرى دەسلەپتە ياۋروپادىكى سىياسىيونلار ئارىسىدا قاتتىق تالاش - تارتىشلارنى پەيدا قىلغان ئىدى. ئەينى چاغدا ناپالىئون ئاممىنى بىر تۇتاش مائارىپ ئارقىلىق تەربىيەلەشنىڭ دۆلەت ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىملىقىنى تەكىتلىگەن بولسا، باشقا بەزى سىياسىيونلار بۇنى قوللىمىغان. شۇ چاغدىكى مەشھۇر فرانسۇز سىياسىيون ۋولتېر (Voltaire) مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئەڭ تۆۋەن قاتلامدىكى خەلقكە مائارىپ بېرىش ئۇلارغا ئاتا قىلىنغان تالانتتىن ھالقىپ كەتكەن ئىشتۇر. بۇ ھەم بىر ئازابلاشتۇر» (ستون 1969: 87). شۇنداقتىمۇ، 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ياۋروپادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەردە ئاددىي خەلقكە مائارىپ بېرىش پىكىرلىرى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ، ئارقا - ئارقىدىن دۆلەت بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان ئاممىۋى مائارىپ سىستېمىلىرى بارلىققا كەلگەن.

ھالبۇكى، ھۆكۈمەتلەرنىڭ مائارىپنى دۆلەت مىقياسىدا كېڭەيتىشى ئەڭ دەسلەپ ھەرگىزمۇ خەلقنى ئاقارتىشنى مەقسەت قىلمىغانىدى. ناپالىئوننىڭ يۇقىرىدىكى سۆزلىرىنى يەنە بىر ئەسلىسەك بۇ نۇقتا ئايدىڭ بولىدۇ. بۈگۈنكى غەرب دۇنياسىدا مائارىپ باراۋەرلىكى جەھەتتە ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇۋاتقان شىمالىي ياۋروپا دۆلەتلىرىدىمۇ مائارىپنى تۆۋەن قاتلامدىكى خەلقكە كېڭەيتىش، ۋېبورگنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، ئەڭ دەسلەپتە يەنىلا خرىستىيان ئىدىئولوگىيىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە دۆلەتكە بولغان سادىقلىقنى كۈچەيتىشنى مەقسەت قىلغان ئىدى (ۋېبورگ 2004: 86). مەيلى قانداق بولسۇن، مائارىپنىڭ ئائىلەلەر، مەلۇم شەخسلەر ياكى دىنىي گۇرۇھلار كونتروللۇقىدىن دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش كونتروللۇقىغا ئۆتۈشى ئىنسانىيەتنىڭ يېقىنقى تارىخىدىكى ئەڭ چوڭ بۇرۇلۇش نۇقتىلىرىدىن بىرىدۇر. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن دۆلەت بىلەن خەلق ئىلگىرىكى ھەرقانداق دەۋردىكىدىن ئارتۇق ھالدا مۇستەھكەم باغلاندى.

2. ئاممىۋى مائارىپنىڭ (Mass Education) مەنبەسى ھەققىدىكى نەزەرىيەلەر

بۈگۈن تەتقىقات ساھەسىدە ئاممىۋى مائارىپنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تۈرتكە بولغان ئامىللار ھەققىدە تۆت تۈرلۈك نەزەرىيە ئىندىزە بار. بۇلارنىڭ بىرى ئەمەلىيەتچىلىك نەزەرىيىسى (Positivist theory) بولۇپ، دۇركايم (Durkheim) دىن تارتىپ ئامېرىكانىڭ قۇرۇلما ئەمەلىيەتچىلىرىگىچە بۇ ئېقىمنى ياقلىغان. ئۇلار

ئاممىۋى مائارىپنىڭ مەنبەسى ۋە رولىنى سانائەتلەشكەن جەمئىيەتلەرنىڭ تەلىپى، يەنى ئىقتىسادلىق ئەمگەك كۈچلىرى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئۇيۇشۇش مېخانىزمىغا بولغان ئېھتىياج بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. لېكىن بەزى پاكىتلار بۇ نەزەرىيەنى قوللىمايدۇ، مەسىلەن، شىمالىي ياۋروپادىكى دۆلەتلەر سانائەتلەشمەي تۇرۇپلا بىرتۇتاش ئاممىۋى مائارىپ سىستېمىلىرىنى بەرپا قىلىپ بولغان. ئەكسىچە ئەنگىلىيە ياۋروپادا ئەڭ بالدۇر سانائەتلەشكەن دۆلەت بولسىمۇ، بىراق دۆلەت مائارىپ سىستېمىسى باشقا نۇرغۇن ياۋروپا دۆلەتلىرىگە قارىغاندا كېچىكىپ بارلىققا كەلگەن. شۇڭا بۇ نەزەرىيە تولۇق پۈت تەرەپ تۇرالمايدۇ، لېكىن دۇركايم ئوتتۇرىغا قويغان مائارىپنىڭ ئىقتىسادىي رولى ھەققىدىكى نەزەرىيە سانائەت ئىنقىلابىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىغا ماس كېلىدۇ، يەنى مائارىپنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى رولى سانائەت ئىنقىلابىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئالاھىدە تەكىتلىنىشكە باشلىغان. يېڭى ماركسىزمچىلار ئاممىۋى مائارىپنىڭ مەنبەسىنى شەھەرلىشىش ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ پروپېتارىياتلىشىشى (سەھرالاردىكى دېھقانلارنىڭ شەھەرلەرگە كىرىپ ياللانما ئىشچىلارغا ئايلىنىشى) بىلەن باغلىسا، ۋېبېرچە نەزەرىيە (Weberian theory) نى قولغايدىغانلار بۇنى بىيوروكراتىزم، يەنى مائارىپنى ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشنى ئىستىگەن ھەرخىل سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي قاتلاملار ئارىسىدىكى رىقابەت ۋە توقۇنۇشلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك، دەپ قارايدۇ. بىراق يېڭى ماركسىزمچىلارنىڭ نەزەرىيىسى 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى شەرقىي شىمالىي ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى ۋە ئەنگىلىيەدىن باشقا جايلارغا ماس كەلمەيدۇ. ۋېبېرچە قاراش بولسا پەقەت مەسىلىنىڭ بىرلا قىسمىنى يېشىپ بېرەلەيدۇ، يەنى بۇ مائارىپتىكى ئۆزگىرىشلەرنىلا چۈشەندۈرۈشكە ماس كېلىدۇ، ئاممىۋى مائارىپنىڭ ئىجتىمائىي مەنبەسىگە بىۋاسىتە بېرىپ تاقالمايدۇ. گىرىننىڭ قارىشىچە، مائارىپتىكى ئۆزگىرىشلەرنى گۇرۇھلار ئارىسىدىكى توقۇنۇشلارلا ئەمەس، يەنە دۆلەتنىڭ خاراكتېرى ۋە سىنىپلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرمۇ بەلگىلەيدۇ (گىرىن 1990: 75).

يەنە بىر نەزەرىيە ۋىنگ (Whig) ياكى لىبېرال نەزەرىيىسىدۇر. بۇ ئېقىمدىكىلەر ئاممىۋى مائارىپ پروتېستانت دىنىدىكى (خىرىستىيان دىنىنىڭ بىر مۇھىم مەزھىپى) دۆلەتلەردە ئەڭ دەسلەپ ھەم ئەڭ تېز سۈرئەتتە بارلىققا كەلگەن دەپ قارايدۇ ھەمدە دىننىڭ ئاممىۋى مائارىپنىڭ شەكىللىنىشى، دېموكراتىيىلىشىشى ۋە ئاممىنى ئاقارتىشىدىكى رولىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. دەرۋەقە، دىن دەسلەپكى مائارىپنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان، بۇنىڭدا گەپ يوق. ياۋروپادا مۇتلەق كۆپ قىسىم مەكتەپلەر ئەڭ دەسلەپ چېركاۋلار ياكى دىنىي ئورگانلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئىدى. ئىسلام دۇنياسىدىمۇ ئوخشاش ئەھۋالنى بايقاش مۇمكىن. لېكىن دىنىي ئورگانلار تەرىپىدىن تەشكىللەنگەن مائارىپ ئاساسەن دىنىي جەمئىيەتلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان مائارىپ ئىدى. بۇ دۆلەتلىك مائارىپ سىستېمىلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە سەۋەب بولالمايتتى ھەم 18-، 19- ئەسىردىكى نۇرغۇن دۆلەتنىڭ مائارىپ ئۆزگىرىشلىرىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيتتى. بۇ يەردە دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ كۈچى بىلەن قۇرۇلغان مەكتەپلەر بىلەن دۆلەت مائارىپ سىستېمىلىرىنى پەرقلەندۈرۈش كېرەك. دۆلەت مائارىپ سىستېمىسىنىڭ خاراكتېرى ئۇنىڭ ئاممىۋىلىقى ۋە دۆلەت ياكى جەمئىيەتنىڭ دىندىن خالىي ئېھتىياجلىرىنى چىقىش قىلىشتىن ئىبارەت روشەن خاھىشى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. دېمەك، دىن دەسلەپكى مائارىپ سىستېمىلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە ئاساسلىق رول ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاممىۋى مائارىپنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئاساس بولالمىغان. ئاممىۋى مائارىپ ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى دىنىي مائارىپنىڭ بىر دەرىجە تەرەققىي قىلغان شەكلى ئەمەستۇر. ئەكسىچە، بىز بىلىدىغان ئاممىۋى مائارىپ سىستېمىلىرى ئەنئەنىۋى دىنىي جەمئىيەتلەر كونتروللۇقىدىكى مائارىپتىن كەسكىن چېگرا ئايرىغان ھالدا ۋۇجۇدقا كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ. بۇ دەل دۆلەتلەر دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ تەسىرىدىن يىراقلىشىشقا باشلىغان ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ.

لېكىن، بۇ شۇنىڭدىن كېيىن دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ مائارىپقا بولغان تەسىرى يوقالدى دېگەنلىك ئەمەس. ئەمەلىيەتتە دىنىي جەمئىيەتلەر كېيىنكى مەزگىللەردە ئۆزلىرىنىڭ مائارىپتىكى ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن، لېكىن ئۇتۇق قازىنالمىغان. تارىختا دۆلەت ئارىلاشمىغان، بەلكى شەخسلەرنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا بارلىققا كەلگەن، ئەنئەنىۋى دىنىي جەمئىيەتلەرنىڭ تەسىرىدىن

نسىبەتەن خالىي ئاممىۋى مائارىپلارمۇ (كۆلىمى چەكلىك بولسىمۇ) بارلىققا كەلگەن. 20-ئەسىرنىڭ باشلىرى ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيا مۇسۇلمانلىرىدا، جۈملىدىن شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئابدۇقادىر داموللام ۋە مەمتىلى ئەپەندى قاتارلىقلار باشچىلىقىدا بارلىققا كەلگەن جەدىدىزم (يېڭىچە مائارىپ) ھەرىكىتى بۇنىڭغا تىپىك مىسال بولالايدۇ. لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى ھۆكۈمەتلەر بىلەن جەدىدىزم ئېقىمىدىكى شەخسلەرنىڭ مائارىپتىن كۈتكەن مەنپەئەتلىرى ئارىسىدا جىددىي توقۇنۇش بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەنئەنىۋى (بەنى سوپىزمنىڭ چاڭگىلىدا بۇرمىلانغان، ئىسلامنىڭ پەۋقۇلئاددە كۈچلۈك مەرىپەتپەرۋەرلىك تەشەببۇسلىرىغا زىت، مۇسۇلماننىڭ 1ئامما دىنىنى ھەقىقىي چۈشەنسە، ئۆز نوپۇزىنىڭ خىرىسقا ئۇچرىشىدىن ۋايىم يەيدىغانلارنىڭ تىزگىنىدىكى) دىنىي مائارىپنىڭ كۈچى ۋە تەسىرى دۆلەت تەرىپىدىن كۆپ چەكلىمىگە ئۇچرىمىغاچقا، بۇ تۈردىكى ئاممىۋى مائارىپنىڭ كېڭىيىشى ناھايىتى زور توسالغۇلارغا ئۇچرىغان (بروفى، 2006؛ خالىد، 1998).

قىسقىسى، يۇقىرىقى نەزەرىيىۋى قاراشلارنىڭ ھەممىسىدە ئەڭ دەسلەپكى سەۋەب چوڭقۇر قېزىلمىغان دېيىشكە بولىدۇ. ئەندى گرىننىڭ قارىشىچە، دۆلەت مائارىپلىرى ئەڭ دەسلەپ مۇتلەق كۆپ ھالدا يۇقىرىدىن مەجبۇرى تېڭىلغان بولۇپ، ئاممىنى ئويغىتىش ياكى ئاقارتىش بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى يوق ئىدى. بۇ خىل مائارىپ ئەڭ باشتا ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدا مۇستەبىت تۈزۈملەر ئاستىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، فرانسىيە ئىنقىلابىدىن كېيىن تېخىمۇ مۇستەھكەملەنگەن. ئۇنىڭ شەكىللىنىشىدىكى قوزغاتقۇچ ئامىل ئاممىنى كۈچلەندۈرۈش ياكى ئاقارتىش بولۇشتىن كۆرە ئاممىنىڭ كۈچىنى كونترول قىلىش ۋە ئىسكەنچىگە ئېلىش ئىدى (گرىن 1994). دەرۋەقە، 18- ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19- ئەسىرنىڭ باشلىرىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان دۆلەت قۇرۇش دەۋرىدە، شىمالىي ياۋروپا ۋە ئامېرىكا تۇنجى بولۇپ ئاممىۋى مائارىپ مەيدانغا كەلگەندە ئۇ ھاكىمىيەت بېشىدىكى گۇرۇھلار تەرىپىدىن ئۇيۇشقان مىللىي كىملىككە ئىگە، بىر گەۋدىلەشكەن مىللىي سىياسىي تۈزۈلمىنى قۇرۇشنىڭ ۋاسىتىسى دەپ قارالغانىدى. دۆلەت مائارىپ سىستېمىسى دەسلەپكى مەزگىلدە دۆلەت مەمۇرىي خادىملىرىنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلىش، ئامما ئارىسىدا سادىقلىق ۋە ئىجتىمائىي تەرتىپنى ئىلگىرى سۈرۈش، ھۆكۈمران ئورۇندىكى مىللىي ئىدىئولوگىيە ۋە تىللارنى تارقىتىش ۋە خەلق ئاممىسىنى يېڭىلا بارلىققا كەلگەن زامانىۋىي بىۋىروكراتىيەنىڭ سىياسىي تۈزۈملىرىگە كۆندۈرۈش قاتارلىق فۇنكسىيىلىرى بىلەن دۆلەتنى مەيدانغا كەلتۈرۈشنىڭ قورالى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان ئىدى (ۋېبېر 1979: كائېستېل 1983؛ بولى 1989؛ گرېن 1990، 1997). ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدا دۆلەتلىك مائارىپ سىستېمىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى 1770- يىللاردىن 1840- يىللارغىچە شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ ئەمەلىيەتتە دېموكراتىيىلىشىش جەريانىنىڭ بىر بۆلىكى ئەمەس ئىدى. ئەكسىچە ئۇ ھەرخىل ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئەمدىلا بىخلىنىۋاتقان دېموكراتىيە كۈچلىرىنى توسۇش قورال بولغانىدى. گرېن (1997) ئەنگلىيەدە تا 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ئاممىۋى مائارىپنىڭ بارلىققا كەلمىگەنلىكىنى تىلغا ئېلىپ بۇنىڭ سەۋەبىنى شۇ چاغدىكى ئەنگلىيەنىڭ ئاللىبۇرۇن سانائەتلەشكەن ھەم قۇدرەتلىك بىرلىككە كەلگەن دۆلەت بولغانلىقى، شۇڭا ئاممىۋى مائارىپقا تايىنىپ قۇدرەتلىك دۆلەت بەرپا قىلىش ياكى خەلقنىڭ ئىدىيىسىنى كونترول قىلىش ئېھتىياجىنىڭ مەۋجۇد بولمىغانلىقى بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. ھالبۇكى، ئەنگلىيە، ئامېرىكا بۇ خىل مائارىپ دېموكراتىيىلىشىش بىلەن پاراللېل ھالدا مەيدانغا كەلگەندى.

دۆلەت مائارىپ سىستېمىلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، گرېن ئوتتۇرىغا قويغاندەك، تارىختىكى مۇستەبىت دۆلەتلەردىن تارتىپ فرانسىيە ئىنقىلابى ۋە 19- ئەسىردە دېموكراتىك دۆلەتلەرنىڭ پەيدىنىپ بارلىققا كېلىشىگىچە بولغان دۆلەت قۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇزۇن جەريانىنىڭ بىر قىسمىدۇر. دۆلەتنىڭ مائارىپنى رەسمىي تۈردە كونترول قىلىشى بىلەن مائارىپ دۆلەت ئۈچۈن ئىنتىزامچان خىزمەتكارلارنى، سادىق ھەربىي قىسىملارنى يارىتىپ بەردى. دۆلەت تىلى ۋە ئەدەبىياتىنى ئومۇملاشتۇردى، دۆلەت تارىخىنى مۇستەھكەملىدى، دۆلەتنىڭ قانۇن - نىزاملارنى، ئىجتىمائىي ئۆلچەملىرى ۋە ھۆكۈمران گۇرۇھنىڭ مەدەنىيىتىنى تارقىتىش. خەلقنىڭ دۆلەت ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرىنى شەرھىلەپ بەردى. دۆلەت مائارىپى يەرلىكىنى دۆلەتكە، ئۆزگىچە ھالەتنى

ئومۇمىي ھالەتكە يۇغۇرۇۋېتىدىغان ۋە ئاسسىمىلياتسىيە قىلىدىغان زور تىپتىكى مونور ئىدى. قىسقىسى، ئۇ يەككە شەخسنى دۆلەت بىلەن باغلايدىغان، يەككە شەخسنى باشقىلار بىلەن كېلىشتۈرىدىغان پۇقراۋىي كىملىك ۋە مىللىي ئاڭنى ياراتتى ياكى يارىتىشقا تىرىشتى (گرىن 2009).

دېمەك، دۆلەتنىڭ ئەڭ دەسلەپتە مائارىپقا كەڭ كۆلەملىك ۋە چوڭقۇر دەرىجىدە ئارىلىشىشى ۋە ئۇنى كونترول قىلىشى دۆلەتنى مۇستەھكەملەش، ۋەتەنگە سادىقلىق ۋە مىللىي كىملىكنى كۈچەيتىشنىڭ ئەڭ زۆرۈر ۋە ھالقىلىق بىر بۆلىكى سۈپىتىدە قارالغان ئىدى. ۋەھالەنكى، خوبىساۋم ئېيتقاندا، 19- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە مائارىپ «ئىككىنچى دەرىجىدىكى» ئورۇنغا ئىگە، ئىلىم - پەنگە تايانغان سانائەت ئىنقىلابى ئېھتىياجلىق بولغان ماھارەت ۋە بىلىملەرنى تەمىنلەشتە مۇھىم ئورۇنغا ئۆتتى (خوبىساۋم 1969). 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سىياسىي سەھنىگە رەسمىي يېقىنلىشىشى بىلەن دېموكراتىيىلىشىشنىڭ بىخلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىدى ھەمدە بۇنىڭغا ئەگىشىپ ئارقا - ئارقىدىن مائارىپ ئىسلاھاتلىرى بارلىققا كەلدى. ئاممىۋى مائارىپنىڭ رولى داۋاملىق ھالدا ھۆكۈمران سىنىپ ياكى گۇرۇھنىڭ ئىدىيىسى ۋە مەدەنىيىتىنى خەلققە مەجبۇرى سىڭدۈرۈش بولۇشتىن بارا - بارا ئاۋامغا مەرىپەت ۋە ئىنسانىي ئەركىنلىك بەخش ئېتىش بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى.

مائارىپ ۋە بايلىق

مائارىپ ۋە ئىنسان كاپىتالى

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى مەزگىللەردە، يېڭىدىن مۇستەقىل بولغان دۆلەتلەر، جۈملىدىن شەرقىي ئاسىيادىكى دۆلەتلەر، مائارىپنى داۋاملىق ھالدا دۆلەت قۇرۇشنىڭ مۇھىم قورالى دەپ ھېسابلىدى (ئىككىنچى ۋە سىروۋىي 1983؛ گوپىناسان 1994؛ خىل ۋە فى 1995؛ گرىن 1999). ھالبۇكى، تەرەققىي قىلغان غەرب دۆلەتلىرىدە مائارىپنىڭ بۇ خىل رولى ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بارا - بارا تەكىتلىنىشتىن قالدى. بۇنىڭ سەۋەبىنى ئومۇمەن تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن كۆرۈش مۇمكىن: بىرى، غەربتە ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن مائارىپقا مىللەتچىلىك نەزەرىيىلىرىنى قوشۇشنىڭ خەتىرى جىددى ھالدا ھېس قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، يەرشارىلىشىش دەۋرىنىڭ مەھسۇلى بولغان مەدەنىيەت جەھەتتە كۆپ قۇتۇپلاشقان جەمئىيەتلەردە مىللىي كىملىكنى ئۇقۇملاشتۇرۇشنىڭ مۇۋاپىق يولىنى تېپىش قىيىنلاشتى (كاستېللىس 1997؛ خىلدېراند ۋە ستىك 1995). شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مائارىپ بارغانسېرى ئىقتىسادىي تەرەققىيات نىشانى بىلەن باغلىنىشقا باشلىدى. كۆپ قىسىم تەرەققىي تاپقان ئەللەردىكى مائارىپنىڭ ئەڭ مۇھىم نىشانى (كۈچلۈك مىللىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە) گراژدان يېتىشتۈرۈش ئەمەس، بەلكى ماھارەت يېتىشتۈرۈش بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى (گرىن 1997). 1960-يىللىرى ئوتتۇرىغا چىققان ئىنسان كاپىتالى (human capital) نەزەرىيىسى مائارىپنىڭ ئىقتىسادنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى قوراللىق رولىنى تەتقىقات ساھەسىدە ئىسپاتلاشقا ئاساس ياراتتى. 1990 - يىللارغا كەلگەندە ئۆمۈر بويى ئۆگىنىش توغرىسىدىكى مۇلاھىزىلەر يەنە شۇ نۇقتىنى چۆرىدەپ قانات يايدى. بۈگۈنكى كۈندە بولسا، غەربتە مائارىپنىڭ غەيرى ئىقتىسادىي، يەنى ئىجتىمائىي قىممىتى قايتىدىن تەكىتلىنىشكە باشلىماقتا. بۇ يېقىنقى دەۋردە ئوتتۇرىغا چىققان ئىجتىمائىي كاپىتال (social capital) نەزەرىيىسىنىڭ مائارىپتا ئەكس ئېتىشىدۇر. ھالبۇكى، بۇ ئىجتىمائىي قىممەت ئىلگىرىكى ئىجتىمائىي بىر گەۋدىلىشىشنى ماركرو جەمئىيەت نۇقتىسىدىن (دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشى، مۇقىملىقى ۋە مۇستەھكەملىنىشى نۇقتىسىدىن) كۆزىتىش بولماستىن، بەلكى مىكرو نۇقتىدىن، يەنى، شەخس ۋە كولىكتىپ قاتلىمدا تۇرۇپ كۆزىتىش بولۇپ ئىپادىلەندى. دېمەك، ئىجتىمائىي كاپىتال ئۇقۇمى ئىجتىمائىي كونتروللۇقنىڭ ئورنىنى ئالدى. مانا بۇ مائارىپنىڭ فۇنكسىيىلىرىنىڭ يېڭى نۇقتىلارغا قاراپ كېڭىيىشىدۇر. بۇ يەردە ئالدى بىلەن كارل ماركس قاتارلىقلار نۇقتىلىق تەھلىل قىلغان ئەنئەنىۋى كاپىتال، يەنى ماددى كاپىتال بىلەن نۆۋەتتىكى يېڭى كاپىتاللارنىڭ پەرقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش زۆرۈر. ماددى كاپىتال دېمەك، ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن كېرەك بولغان بارلىق ماددى قوراللار (مىخىن تارتىپ زاۋۇتقىچە) نى

كۆرسىتىدۇ. ئىقتىسادشۇناسلىق ئىلمىدىكى كاپىتالىزم ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە بولغان ياكى ئىقتىسادىي قىممەت يارىتالايدىغان بارلىق ماددى ئوبىيېكتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئادام سىمس (Adam Smith) نەزەرىيەسى ئاساس سالغان ھەمدە يېقىنقى يىللاردا مۇكەممەل ھالدا ئوتتۇرىغا چىققان ئىنسان كاپىتالى بولسا، مەلۇم ئەمگەك بىلەن شوغۇللىنىپ ئىقتىسادىي قىممەت يارىتىش ئىمكانىيىتى شەكىلدە گەۋدىلىنىدىغان ماھارەتلەر ۋە بىلىملەرنىڭ زاپىسىدۇر. بۈگۈنكى ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ نەزىرىدە بۇ ماھارەت ۋە بىلىملەرنىڭ زاپىسى ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتىدۇ. ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا، بىر كىشى قانچە كۆپ مائارىپقا ئېرىشكەن بولسا، شۇنچە كۆپ ئىقتىسادىي كىرىمگە ئىگە بولالايدۇ. دېمەك، مائارىپنىڭ ئۆزى ئىنسان كاپىتالىغا مەبلەغ سالغانلىقتۇر.

لېكىن، باشتا دېيىلگەندەك، دۆلەت مائارىپ سىستېمىلىرى دەسلەپتە مەيدانغا كەلگەندە ئۇنىڭ رولى ئىقتىساد بىلەن باغلانمىغان ئىدى. چۈنكى سانائەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات تېخنىكىلىق ماھارەتلەرنى ناھايىتى ئاز تەلەپ قىلغان ئىدى. يەنى كىشىلەر بۇ ماھارەتلەرگە ئاساسەن مائارىپ ئورگانلىرىنىڭ ياردىمىسىز ھالدا ئېرىشەلەيتتى. خۇددى بوۋلىس (Bowles) ۋە گىنتىس (Gintis) كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، سانائەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى ئاممىۋى مائارىپ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېخنىكىۋى تەرىپى بىلەن قىلچىمۇ مۇناسىۋەتلىك ئەمەس ئىدى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، شۇ چاغدىكى ياللارغا ئىشچىلار بىلىشكە تېگىشلىك بىلىملەر بىلەن مەكتەپلەردە ئۆتۈلۈۋاتقان دەرىجىلەر ئارىسىدا زىچ مۇناسىۋەت يوق ئىدى (بوۋلىس ۋە گىنتىس 1976: 169). ئېرىك خوبسباۋمۇ بۇ نۇقتىنى قۇۋۋەتلەپ مۇنداق دەيدۇ: «سانائەت ئىنقىلابىنى پەيدا قىلىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان زېھنىي تەلەپلەر يوق دېيەرلىك ئىدى. ئۇ چاغدىكى تېخنىكىۋى ئىختىرالار شۇنچە ئاددىي بولۇپ، ئۇلار زاۋۇتلاردىكى ئەقىللىق ھۈنەرۋەنلەر، ياغاچچىلار، تېخنىكارلار ۋە تۆمۈرچىلەرنىڭ ئىقتىدارلىرىدىن ھالقىپ كېتەلمەيتتى. يىپ ئىگىرىش ماشىنىسى، توقۇمىچىلىق ماشىنىسى، ھەتتا ئەڭ مۇرەككەپ بولغان جامىس ۋاتىنىڭ پار ماشىنىسى (1784) نى باشقۇرۇشۇمۇ ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكىگە قارىغاندا كۆپ كۈچ ۋە ئەقىل تەلەپ قىلمايتتى (خوبسباۋم 1969: 173). ئۇنىڭ ئۈستىگە، ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدىكى دۆلەتلەردە سانائەتلىشىشتىن بۇرۇنلا ساۋاتلىق بولۇش نىسبىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ئىدى. ساۋاتلىق بولۇش سانائەتلىشىشنىڭ نەتىجىسى بولۇشتىن كۆرە، ئۇنى ئىلگىرى سۈرگۈچى مۇھىم ئامىل ئىدى (سپوللا 1969: 102).

دېمەك، بۇ دەسلەپكى ئاممىۋى مائارىپنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ياكى ئىنسان كاپىتالى بىلەن چېتىشلىقى يوقلۇقىدىن دېرەك بېرىدۇ. بىز يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەندەك، بۇ چاغدىكى مائارىپ تەشەببۇسكارلىرىنىڭ ئاساسلىق كۆزلىگىنى مائارىپ ئارقىلىق سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تەرتىپنى قوغداش ياكى كۈچەيتىش ۋە دۆلەتكە باغلانغان دىيانەت، ساداقەتمەنلىك ۋە گراژدانلىقنى يېتىلدۈرۈش ئىدى. كائېستېل (Kaestle) نىڭ ھۆكۈم قىلغىنىدەك، شۇ دەۋرلەردە باشقا تۈردىكى مۇنازىرىلەردىمۇ ئىقتىساد بىلەن مائارىپنىڭ مۇناسىۋىتى ناھايىتى ئاز تىلغا ئېلىنغان. 1820- ۋە 1830-يىللار ئامېرىكىلىقلار تەرىپىدىن يېزىلغان سىياسىي ئىقتىسادقا ئائىت مۇھاكىمە ماقالىلىرىدىمۇ مائارىپ ناھايىتى كىچىك بىر تېما ئىدى (كائېستېل 1983: 26). مائارىپ سانائەت ئىنقىلابىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىغا كەلگەندىلا ئاندىن يېڭى ماھارەتلەرنى تەمىنلەشتە ھەم شۇنداقلا ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆستۈرۈشتە بىرقەدەر مۇھىم ئورۇنغا ئۆتتى دېيىشكە بولىدۇ. سانائەت ئىنقىلابى ئۇلغايدىغانسېرى ئىلمىي ۋە تېخنىكىۋىي ماھارەتلەرگە بولغان تەلەپلەرمۇ ئۆسۈپ ماڭغان. بۇ يەنە مائارىپ سىستېمىلىرىغا يېڭى تەلەپلەرنى يۈكلەنگەن. (گىرىن 1990: 41). شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مائارىپنىڭ ئىنسان كاپىتالىنى ئۆستۈرۈشتىكى رولى ئالاھىدە تەكىتلىنىشكە باشلانغان دېيىشكە بولىدۇ.

بۇ باسقۇچقا كەلگەندە ئالدى بىلەن دۇركايم ئوتتۇرىغا قويغان مائارىپنىڭ ئىككى خىل رولى ھەققىدىكى نەزەرىيىنى ئەسلىپ ئۆتۈشمىز مۇمكىن. بۇنىڭ بىرى، سانائەت ئىگىلىكى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ماھارەتلەرنى تەمىنلەش، تېخىمۇ مۇھىم بولغان يەنە بىرى بولسا، مەدەنىيەت تارقىتىش ئارقىلىق ئىجتىمائىي بىرگەۋدىلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ۋە كۈچەيتىشتۇر (دۇركايم 1933). سانائەت ئىنقىلابىنىڭ كېيىنكى

باسقۇچلىرىدا دۇركايمنىڭ نەزەرىيىسى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ تەكىتلىگەن مائارىپنىڭ بىرىنچى رولى ئەلۋەتتە مائارىپنىڭ ئىنسان كاپىتالى ياكى ئىقتىسادىي تەرەققىياتتا تۇتقان مۇھىم ئورنىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئىككىنچى رولى بولسا دۆلەت قۇرۇش بىلەن مائارىپنىڭ ئەڭ ھالقىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى يېشىپ بېرەلەيدۇ. دەرۋەقە، سانائەت ئىنقىلابىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە مۇستەھكەملىنىش ۋە كېڭىيىش باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان مۇستەھكەملىكىچى دۆلەتلەرنىڭ ئۆز مۇستەھكەملىكىلىرىنى كونترول قىلىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن مائارىپتىن ئۈنۈملۈك پايدىلانغانلىقى بۇ قاراشلارنىڭ ئاساسىدۇر. ھالبۇكى، باشتا دېيىلگەندەك، بۇ خىل مۇلاھىزە مائارىپنىڭ ئىجتىمائىي رولىنى دۆلەت قۇرۇش نۇقتىسىدىن، يەنى ماكرو نۇقتىدىن كۆزىتىش بولۇپ، بۈگۈن غەرب دۆلەتلىرىدە ئاساسەن دەۋردىن قالدى. بۈگۈنكى ئىلىم ساھەسىدە مائارىپنىڭ ئىجتىمائىي رولى مېكرو نۇقتىدىن كۆزىتىلمەكتە. بۇ، سىياسىي ھۆكۈمرانلارنىڭ مائارىپ ئارقىلىق مەلۇم خەلقنىڭ كىملىكى، ساداقىتى ۋە ياكى دۇنيا قاراشلىرىنى كونترول قىلىشى بولماستىن، بەلكى شەخس ۋە كوللېكتىپ قاتلىمىدا تۇرۇپ ئىجتىمائىي كاپىتال بەرپا قىلىش، جەمئىيەتنىڭ ئۇيۇشۇش كۈچى، ئىناقلىقىنى ئاشۇرۇش بولۇپ گەۋدىلەندى. لېكىن، بىرقىسىم مۇستەبىت مەملىكەتلەردىكى، جۈملىدىن شىمالىي كورىيە ۋە خىتايدىكى مائارىپ يەنىلا دۆلەت قۇرۇش، خەلقنى كونترول قىلىش ئۈچۈن قورال بولماقتا.

2. مائارىپ، ئىجتىمائىي كاپىتال ۋە ئىجتىمائىي ئۇيۇشماقلىق

ئىجتىمائىي كاپىتال نەزەرىيىسى ھەققىدىكى دەسلەپكى پىكىرلەرنى ئامېرىكالىق نەزەرىيىچى توكۋىلنىڭ (Tocqueville) 1836 - يىلى يېزىلغان «دېموكراتىيە ۋە ئامېرىكا» دېگەن ئەسىرىدىن باشلانغان دېيىشكە بولىدۇ. بۇ ئۇقۇم فرانسىيە جەمئىيەتشۇناسى پىئېر بوردىئۇ (Pierre Bourdieu) تەرىپىدىن تۇنجى بولۇپ كەڭ ۋە ئىنچىكە شەرھىلەنگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە ئىجتىمائىي كاپىتال - خىلمۇخىل دەرىجىدە تۈزۈملەشكەن ئۆزئارا تونۇش ۋە ھۆرمەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مۇقىم بىر تۈرىگە چىتىشلىق بولغان ئاشكارا ياكى يوشۇرۇن بايلىقلارنىڭ جۇغلانمىسىدۇر. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ مەنپەئەتكە ئېرىشتۈرىدىغان مەلۇم بىر گۇرۇھقا ئەزا بولۇش ئىمكانىيىتىدۇر. (بوردىئۇ 1983: 110). ئۇنىڭدىن كېيىن جامېس كولمان (James Coleman)، روبېرت پۇتنام (Robert Putnam) قاتارلىقلار بۇ نەزەرىيىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كۆپ تۆھپىلەرنى قوشتى. كولمان ئۆزىنىڭ 1988-يىلى يازغان، نەسىر قوزغىغان ئەسىرى «ئىنسان كاپىتالىنى يارىتىشتىكى ئىجتىمائىي كاپىتال» دېگەن ئەسىرىدە، ئادەت تۈسىنى ئالغان ۋە روشەن ھالدا ئەقىلگە مۇۋاپىق بولمىغان ئىجتىمائىي ئىش - ھەرىكەتلەرنى ئىقتىسادىي چەتكە قېقىلىش ۋە بازار مەغلۇبىيەتلىرىگە تاقابىل تۇرۇشقا ئۇرۇنۇشلار سۈپىتىدە چۈشىنىش مۇمكىنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ. ئۇ ئىشەنچ ۋە ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈشنىڭ كوللېكتىپ پائالىيەتلەرگە دائىر مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتىكى رولىنى تەكىتلەيدۇ. پۇتنام ئىجتىمائىي كاپىتالنى ئۆز ئەزالىرىنى ئورتاق نىشانلار ئۈچۈن تېخىمۇ ئۈنۈملۈك ھالدا بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتۈرىدىغان ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى - مۇناسىۋەت تورلىرى، ئۆلچەملەر ۋە ئىشەنچ سۈپىتىدە ئىزاھلايدۇ (پۇتنام 1995).

دېمەك، ئىجتىمائىي كاپىتال ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا ئۆز ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ۋە ئىشەنچنى مەركەز قىلغان ئىجتىمائىي تورلار ئىگە بولغان قىممەتتۇر. بۇ تورلار مىللەت، ياش گۇرۇپپىسى، سىنىپ، تەبىقە، سىياسىي پارتىيە، دىنىي گۇرۇھ، مەھەللە، ئائىلە ۋە باشقا ئىجتىمائىي توپلارنى قاپلىغان بولۇشى مۇمكىن. مانا مۇشۇ تورلار ئۆز نەۋەلىكىدىكى كىشىلەرگىلا ئەمەس، ئەتراپتىكىلەرگىمۇ مەلۇم مەنپەئەتلەرنى يەتكۈزىدۇ. مىسالەن، مەلۇم سىياسىي پارتىيە ياخشى تەشكىللەنگەن ھەم توغرا سىياسەت يۈرگۈزۈۋاتقان بولسا، شۇ پارتىيىگە ئەزا بولمىغان خەلقىمۇ بىۋاسىتە پايدىغا ئېرىشەلەيدۇ. دېمەك، مەلۇم بىر تورنىڭ ياراتقان قىممىتى قانچە يۇقىرى بولسا، ئۇ ئىگە بولغان ئىجتىمائىي كاپىتال مۇشۇنچە يۇقىرى بولغان بولىدۇ. لېكىن بۇ تورلارنىڭ ھەممىسى ئىجابىي بولۇشى ناتايىن. مىسالەن، مەلۇم لۈكچەكلەر ياكى تېررورچىلار تورىمۇ ئۆز

تەۋەلىكى ئۈچۈن قىممەت يارىتىدۇ ياكى خىزمەت قىلىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ناشقى تەسىرلىرىنى تىلغا ئېلىشنىڭ ھاجىتى بولمىسا كېرەك. شۇڭا ئىجتىمائىي كاپىتال مۇتلەق ھالدا ئىجابىي قىممەت يارىتىشى ناتايىن. بۇنىڭدىن سىرت، ئىجتىمائىي كاپىتال تۇرغۇن بولمايدۇ. مىسالەن، بۈگۈنكى غەرب دۇنياسىدا ئائىلە، دوستلۇق، سىياسىي پارتىيە، دىنىي گۇرۇھ قاتارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىجتىمائىي كاپىتاللار تېز سۈرئەتتە كېمەيمەكتە.

ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ سۈپىتى بىر دۆلەتنىڭ تىنچ ۋە مۇقىم تەرەققىياتى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان بايلىقتۇر. دەرۋەقە، ئىجابىي ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ جۇغلنىشىغا بىۋاسىتە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدىغان پائالىيەت دەل مائارىپتۇر. پۈتۈمىنىڭ قارىشىچە، مائارىپ شەخسلەرنىڭ كولىكتىپ جەمئىيەتلەرگە ئەزا بولۇشى، ئىشەنچ قىلىشى ۋە سىياسىيغا قاتنىشىشىدىن ئالدىن مەلۇمات بېرىدۇ، يەنى ئىجتىمائىي كاپىتالغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدۇ. كۆپ تەرىپىيە ئالغان كىشىلەر مۇتلەق كۆپىنچە بىرلەشكۈچىلەر ۋە ئىشەنكۈچىلەر بولۇپ چىقىدۇ. بۇ قىسمەن ھالدا ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە ھاللىقراق ئىكەنلىكىدىن بولسا، ئەڭ مۇھىمى ئۇلارغا ئۆيدە ۋە مەكتەپتە سىڭدۈرۈلگەن ماھارەتلەر، پەم - پاراسەتلەر ۋە خاھىشلار سەۋەبىدىندۇر (پۈتۈن 2000: 667). بىراق پۈتۈن ئۆزىمۇ كېيىن ئېتىراپ قىلغىنىدەك، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئامېرىكانىڭ مائارىپ سۈپىتى ئۆسكەنسېرى، ئىجتىمائىي كاپىتالى تۆۋەنگە قاراپ ماڭغان. ئەمەلىيەتتە نۇرغۇن تەرەققىي تاپقان ئەللەردە ئەھۋال ئەنە شۇنداق. شۇڭا ئىجتىمائىي كاپىتال بىلەن مائارىپنىڭ مۇناسىۋىتىدە نەزەرگە ئېلىنمىغان يەنە بىر مۇھىم تەرەپنىڭ بارلىقى مەلۇمدۇر.

نۆۋەتتىكى يېڭى تەتقىقاتلاردا، ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ئىجابىي قىممىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك ھادىسە ئىجتىمائىي ئۇيۇشقا قىلىق بىلەن مائارىپنىڭ مۇناسىۋىتى نۇقتىلىق مۇلاھىزە قىلىنماقتا. ئىجتىمائىي ئۇيۇشقا قىلىق (social cohesion)-دۇنيا قىممەت قاراش تەكشۈرۈشى (World Values Survey) تەرىپىدىن تەمىنلەنگەن كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا ئىشىنىش، ئورگانلارغا ئىشىنىش ۋە پۇقراۋى ھەمكارلىق دەرىجىسىگە ئائىت سانلىق مىقدارلار بىلەن خەلقئارالىق ساقچى تەشكىلاتى (Interpol) تەمىنلىگەن جىنايەتلەرنىڭ دەرىجىسىگە ئائىت سانلىق مىقدارلارنىڭ جۇغلنىشىدىن بارلىققا كەلگەن ئۆلچەمنى كۆرسىتىدۇ. ھالبۇكى، ئىجتىمائىي ئۇيۇشقا قىلىق ئوخشاشلا ئىقتىسادىي تەرەققىيات بىلەن مۇتلەق ھالدا ئوڭ تاناسىپلىق مۇناسىۋەتكە ئىگە ئەمەستۇر.

يېقىنقى بەزى تەتقىقاتلاردىن ئىسپاتلىنىشىچە، مائارىپ سىستېمىلىرى ئىقتىدار ۋە سۈپەت جەھەتتە كۆپرەك باراۋەر بولغان نەتىجىلەرنى مەيدانغا كەلتۈرۈۋاتقان دۆلەتلەردە كىرىم تېخىمۇ باراۋەر ھالدا تەقسىملەنگەن بولىدۇ، نەتىجىدە بۇ ئىجتىمائىي ئۇيۇشقا قىلىقنى كۈچەيتىدۇ (نىكېل ۋە لايارد 1998، ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات تەشكىلاتى 2001، چېچى 2001، مېماخون 1999، ۋىلكىنسون 1996). دېمەك، يالغۇز مائارىپ سۈپىتىنىڭ يۇقىرى بولۇشى ئىجتىمائىي ئۇيۇشقا قىلىقنىڭ كۈچلۈكلىكىدەك بولۇشىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. بەلكى، بۇ يەردە ئاشۇ مائارىپنىڭ باراۋەرلىك مەسىلىسى تېخىمۇ مۇھىمدۇر. يېقىنقى يەنە بىر تەتقىقات شۇنى كۆرسىتىدۇكى، مائارىپ باراۋەرسىزلىكى بىلەن كىرىم باراۋەرسىزلىكى ئارىسىدا ئوڭ تاناسىپلىق مۇناسىۋەت، مائارىپ باراۋەرسىزلىكى بىلەن ئىجتىمائىي ئۇيۇشقا قىلىق ئارىسىدا تەتۈر تاناسىپلىق مۇناسىۋەت مەۋجۇت. مائارىپ باراۋەرسىزلىكى بىلەن گىراۋدانلىق ئەركىنلىكلىرى ۋە سىياسىي ئەركىنلىك ئارىسىدا تەتۈر تاناسىپلىق مۇناسىۋەت كۆرۈلىدۇ. (گىرىن قاتارلىقلار 2006: 61) شۇڭا، مائارىپ ئەۋزەللىكى بىر تۈركۈم كىشىلەرگىلا مەنسۇپ بولغان، قالغانلار بولسا ئۇنىڭدىن يېتەرلىك بەھرىلەنمەيۋاتقان جەمئىيەتلەردە ئىجتىمائىي ئۇيۇشقا قىلىق ياكى ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ سۈپىتى تۆۋەنلەۋاتقان بولىدۇ. بۇنداق جەمئىيەتلەردىكى كىشىلەر ئارىسىدا، كىشىلەر بىلەن دۆلەت ئورگانلىرى ئارىسىدا ئىشەنچ، ھۆرمەت، ئېتىراپ قىلىش، ھەمكارلىشىش كەمچىل بولىدۇ، گۇمان، پاتىپاراقچىلىق، توقۇنۇش، جىنايەت ئەۋج ئالىدۇ. مانا بۇ مائارىپ بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئەڭ نازۇك بىر تۈرلۈك مۇناسىۋىتىدۇر.

مائارىپتىكى باراۋەرسىزلىكنىڭ سەۋەبلىرى

1. مۇستەملىكىچىلىك

مائارىپتىكى باراۋەرسىزلىك مەسىلىسى ھەققىدىكى مۇلاھىزىلەر ئالدى بىلەن مۇستەملىكىچىلىك دەۋرلىرىگە چېتىلىدۇ. چۈنكى دۆلەت ئارىلاشقان مائارىپ سىستېمىلىرىدا باراۋەرسىزلىك ئەڭ دەسلەپ ئاساسەن بىر تۈركۈم خەلقنىڭ مائارىپى يەنە بىر تۈركۈم خەلقكە سىياسىي كۈچنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن مەجبۇرى تېڭىلغان ئەھۋالدىلا مەۋجۇت بولغان. دەرۋەقە مۇستەملىكىچىلىك دەۋرىدە مائارىپ غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ھۆكۈمەتلىرى، ئىقتىسادىي شەكىللىرى ۋە فۇنكسىيىلىرى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان بىلىم، ماھارەت ۋە ئېتىقادلارنى مۇستەملىكە ئاستىدىكى خەلقلەرگە سىڭدۈرۈشنىڭ قورالى سۈپىتىدە قارالغان ئىدى. مۇستەملىكە ئاستىدىكى خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى، ئېتىقادلىرى ۋە بىلىم قۇرۇلمىلىرىغا بولسا يېتەرلىك ئېتىبار بېرىلمىگەندى. بۇ جەرياندا مۇستەملىكە ئاستىدىكى خەلقلەرنىڭ تىلى ئەڭ دەسلەپ مائارىپتىكى ئورنىدىن ئايرىلىشقا قاراپ يۈزلەندى، يەنى مۇستەملىكىچىلەرنىڭ تىلى مائارىپ ئارقىلىق مۇستەملىكە خەلقىگە مەجبۇرى تېڭىلدى. «تىل مەدەنىيەت تارقىتىشنىڭ بىر تۈرلۈك شەكلىدۇر» (خاۋكىنس 1978: 154). شۇنداق ئىكەن، مۇستەملىكىچىلەر ئۆز مەدەنىيىتىنى مەركەز قىلغان يېڭى دۆلەتلەرنى قۇرۇش ئۈچۈن بىرىنچى بولۇپ مۇستەملىكىسى ئاستىدىكى خەلقلەرگە ئۆز تىللىرىنى مەجبۇرى ئۆگىتىشكە باشلىدى (خۇددى خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ئۇيغۇرلارغا قىلغىنىدەك). دەرۋەقە، ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى ئېنگىلىز تىلى پروفېسسورى سۇزان رومانىن (Suzanne Romaine) دېگەندەك، شۇ دەۋردىكى ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ دۆلەت پەلسەپىسى بىر دۆلەتتە بىر تىل بولۇش ئۇقۇمى ئۈستىگە قۇرۇلغان بولۇپ، كۆپ تىللىق بولۇش دۆلەتنىڭ ئۇيۇشۇشىغا نىسبەتەن خىرىس، ئورتاق تىل بولسا دۆلەتنىڭ بىرلىككە كېلىشى ئۈچۈن ھالقىلىق ئامىل سۈپىتىدە قارالغانىدى (رومانىن 1992: 20). دېمەك، 3 - دۇنيا خەلقىنىڭ ئاشۇ دەۋردە مۇستەملىكىچىلەردىن ئېرىشكىنى ئاساسەن شۇ مۇستەملىكىچى ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئېھتىياجىنى چىقىش قىلغان مائارىپ بولدى. تەبىئىكى، بۇ خىل ئادالەتسىز ھەم باراۋەر بولمىغان مائارىپ ئاستىدىكى مۇستەملىكە جەمئىيەتلىرى باشتىن ئاخىر ئىجتىمائىي داۋالغۇشلار ۋە توقۇنۇشلارغا ئەسىر بولۇپ كەلدى. قىسقىسى، بۇ زېمىنلەردا ئىجتىمائىي ئۇيۇشماقلىق تەبىئىي ھالدا يىلتىز تارتالمىدى، بەلكى مۇستەملىكىچى ھۆكۈمەتلەر غايەت زور ئىقتىسادىي خىراجەتكە تايانغان قاتتىق كونتروللۇق ئارقىلىقلا ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى دۆلەتلەردە نىسبىي مۇقىملىقنى بەرپا قىلالىدى. بۇنداق ھەقسىز جەمئىيەتلەرنىڭ ئارقا - ئارقىدىن زاۋاللىققا يۈز تۇتقانلىقى تېخى يېقىندىلا كىتابلارغا كىرىشكە باشلىغان تارىختۇر.

ھالبۇكى، 3- دۇنيا ئەللىرى مۇستەملىكىچىلىكتىن ئازاد بولغاندىن كېيىن ئىلگىرىكى ھۆكۈمرانلاردىن قالغان ئورگانلارغا ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە، ئۇلارنى قانداق قىلىپ ئۆز ئېھتىياجى ۋە كىملىكىگە ماسلاشتۇرۇش مەسىلىسى جەھەتتە ئېغىر سىناققا دۇچ كەلدى. بەزىلەر مۇستەملىكىچىلەردىن مىراس قالغان ئورگان ۋە تۈزۈملەرنى يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن ھۆكۈمەتلەرنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ئۈچۈن سوئال - سوراقسىز ھالدا ئىشلىتتۈردى. يەنە بەزىلەر بولسا، مۇستەملىكىچىلەرنىڭ باشقۇرۇش شەكىللىرىنى نىشانلىق ھالدا ئىسلاھ قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىي ئۆلچەملىرى ۋە قىممەتلىرى بىلەن بىردەكلەشتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ كەلدى. لېكىن ئەنئەنىۋى، يەنى كونا ئەندىزىلەر بىلەن مۇستەملىكىچىلەردىن قالغان يېڭى ئەندىزىلەرنى مۇرەسسەلەشتۈرۈش ئۈنچۈۋالا ئاسان ئىش ئەمەس ئىدى. قانداقلا بولسۇن، كۆپلىگەن تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەر مەنۋى ۋە ماددىي ھاياتنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدە ئۆز ئەنئەنىلىرىنىڭ زامانىۋىي ئوقۇتۇش سىستېمىلىرىدىكى رولىنى بارغانسېرى چوڭقۇر تونۇپ يېتىشكە باشلىدى. لېكىن بۇ جەھەتتىكى ئىلگىرىلەشلەر كۆپىنچە نىسبەتەن بىردەك مىللىي تەركىبكە ئىگە ئەللەردە قولغا كەلدى. كۆپ خىل ھەم رىقابەتلىك مىللىي قاتلام ۋە مەدەنىيەتلەرگە ئىگە دۆلەتلەردە ياكى يالغۇز مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولغان مەركەزدىكى بىر مىللىي توپ بىلەن باشقا نۇرغۇن چەتتىكى توپلار بىللە مەۋجۇت بولغان ئەللەردە بۇ بىر مۇشەققەتلىك جەريان ئىدى. دۆلەت بىلەن يەرلىكنىڭ مەنپەئەتلىرىنى

تەڭپۇڭلاشتۇرۇشتىكى جىددىيلىك، ھۆكۈمەتلەر ئۈچۈن تەرەققىيات ئىستراتېگىيەلىرىنى لايىھەلەش ۋە يولغا قويۇشتا دۇچ كېلىدىغان قاتتىق سىناقلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. بۇ ئەلۋەتتە خىتايىدەك تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەر بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. ئامېرىكا، كانادا ۋە ئاۋسترالىيەنىڭ كېيىن ئولتۇراقلاشقان ئاق تەنلىك پۇقرالىرى بىلەن ئەسلى يەرلىك خەلقلەر دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلىلەر بۇنىڭ روشەن ئىپادىسى.

دېمەك، مائارىپتىكى باراۋەرسلىككە سەۋەب بولغان ئامىللارنىڭ بىرى مۇستەملىكىچىلىك ۋە ئۇنىڭ قالدۇق تەسىرلىرىدۇر. مۇستەملىكىچىلىك دەۋرى ئاياغلاشقاندىن كېيىنكى بۇ قالدۇق تەسىرلەر غەربلىكلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مائارىپ جەھەتتىكى داۋاملىق ئۈستۈنلۈكلىرى بىلەن قوشۇلۇپ «كېيىنكى مۇستەملىكىچىلىك» (Post-colonialism) دەپمۇ ئاتالدى. بۇ مۇستەملىكىچىلىكتىن قۇتۇلغان ئەللەرنىڭ ئەمەلىيەتتە ماھىيەت جەھەتتىن يەنىلا غەربكە بېقىندى ھالەتتە تۇرۇۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، بۇ ئەللەردىكى خەلقلەر ئارىسىدا غەربلىكلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۆزىنىڭدىكىدىن ئۈستۈن كۆرۈش خاھىشى يوقماي كەلدى. روشەنكى، بۇ مۇستەملىكىچىلىك دەۋرىدىكى مائارىپتىن قالغان بىر يالدامدۇر.

بىراق، ئۇيغۇرلار بۈگۈنكى كۈندە دۇچ كېلىۋاتقان قايتا تەربىيەلەش لاگېرلىرى مەسىلىسى، مۇستەملىكىچىلىك دەۋرىدىلا يۈز بەرگەن مەدەنىيەت قىرغىنچىلىقىنىڭ ئوچۇق - ئاشكارە ھالدا قايتىلىنىشىدۇر. بۇنى ھەرگىزمۇ (ئاسمىلاتسىيە قىلىش شەكلى نىسبەتەن يوشۇرۇن بولغان، ئاساسلىقى كۈلتۈرەل تەسىرگە تايىنىدىغان) «كېيىنكى مۇستەملىكىچىلىك» نەزەرىيەسى بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. بۇ سېپى ئۆزىدىن مۇستەملىكىچىلىكتۇر. ئۇيغۇرلار تېخىچە «كېيىنكى مۇستەملىكىچىلىك» دەۋرىگە كىرىپ باقمىدى. باشقا نۇرغۇن ئېزىلگەن مىللەتلەر مۇستەقىللىققە ئېرىشكەن بولسىمۇ، دوكتور شان روبېرتس (2009) دېگەندەك، ئۇيغۇرلار «مۇستەملىكىچىلىكتىن قۇتۇلۇش مېۋىسىنى تېتىپ باقمىدى» (362)

2. ئىقتىسادىي ئامىل

مائارىپتىكى باراۋەرسلىكلەرنىڭ يەنە بىر سەۋەبى، بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن، ھەممە مەملىكەتكە ماس كېلىدىغان ئىقتىسادىي كىرىم باراۋەرسلىكىدۇر. مىسالەن، نۆۋەتتە ئامېرىكا ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئەڭ ياخشى بولغان 25 پىرسەنت ئوقۇغۇچىنىڭ ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈش نىسبىتى ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئەڭ ناچار بولغان 25 پىرسەنت ئوقۇغۇچىدىن توققۇز ھەسسە يۇقىرى ئىكەن (ئامېرىكا دۆلەتلىك مائارىپ ستاتىستىكىسى مەركىزى 2005). ئەنگلىيەدە بولسا ئىشچىلار سىنىپىغا تەۋە ئوقۇغۇچىلار ئالىي مائارىپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاران 20 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ (ئارچېر 2003 ، ۋورېر 2007). دېمەك، يۇقىرى دەرىجىدىكى كىرىم باراۋەرسلىكى يۇقىرى دەرىجىدىكى مائارىپ باراۋەرسلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا كىرىم باراۋەرسلىكى مائارىپتىكى تەكشى بولمىغان نەتىجىلەرنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ (گرىن قاتارلىقلار 2006: 165). دۇنيا بانكىسىنىڭ 2001-يىللىق ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا، غەربتىكى تەرەققىي تاپقان ئەللەر ئىچىدە، ئامېرىكا ۋە بىرىتانىيەنىڭ كىرىم باراۋەرسلىكى ئەڭ يۇقىرى ئورۇندا تۇرغان ھەمدە شۇنىڭغا يارىشا مائارىپتىكى باراۋەرسلىكىمۇ ئەڭ يۇقىرى چىققان. دانىيە قاتارلىق شىمالىي ياۋروپا دۆلەتلىرىدىكى كىرىم باراۋەرسلىكى ئەڭ تۆۋەن بولۇپ، مائارىپ باراۋەرسلىكى كۆرسەتكۈچىمۇ ئەڭ يۇقىرى بولغان.

بىز يۇقىرىدا، مائارىپتىكى باراۋەرسلىك بىلەن كىرىم باراۋەرسلىكى ئارىسىدا ئوڭ تاناسىيلىق مۇناسىۋەت بارلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەن ئىدۇق. ئەمەلىيەتتە بۇ قوش يۆنۈشلۈك جەريان بولۇپ، بىر تەرەپنىڭ قانداق بولۇشى يەنە بىر تەرەپكە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتەلەيدۇ. چېچى (Checchi) نىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا بۈگۈنكى كىرىم باراۋەرسلىكى كەلگۈسىدىكى مائارىپ باراۋەرسلىكىگە سەۋەب بولىدۇ، ئىنسان كاپىتالى نەزەرىيىسى بويىچە بولغاندا، بۇ يەنە كەلگۈسىدىكى كىرىم باراۋەرسلىكىنى شەكىللەندۈرىدۇ (چېچى 2001)

45). روشەنكى، بۇ بىر يامان سۈپەتلىك ئايلا نىمە جەريان دۇر. شۇنداق بولغاندا كىرىم باراۋەرسىزلىكى ئاخىرى يەنە ئىجتىمائىي ئۇيۇشقا كۈچلۈك سەلبى تەسىر كۆرسىتىدۇ. مىسالەن، يۇقىرىقى ستاتىستىكىدىن مەلۇم بولۇشىچە، تەرەققىي تاپقان ئەللەر ئىچىدە بىرىتانىيە ۋە ئامېرىكا جىنايەت نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، كىرىم باراۋەرسىزلىكى ئەڭ تۆۋەن بولغان شىمالىي ياۋروپا دۆلەتلىرىدە بولسا، بۇ نىسبەت ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدە كۆرۈلىدۇ.

3. مىللەت ۋە ئىرق ئامىلى

مائارىپقا ئېرىشىشتىكى باراۋەرسىزلىكلەرگە مىللەت ۋە ئىرق ئامىلىمۇ مۇھىم سەۋەب بولالايدۇ. بۇ نۇرغۇن ئېتنىك توپلار بىللە مائارىپ قوبۇل قىلغاندا كۆرۈلىدىغان ھادىسىدۇر. بۇ جەرياندا ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن مەلۇم ئېتنىك توپقا تەۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ مائارىپ ئەھۋالى ناچارراق بولۇشى مۇمكىن. ئامېرىكىلىقلارنىڭ مائارىپقا ئېرىشىشتىكى كەچۈرمىشلىرى بۇنىڭغا بىر تىپىك مىسال بولالايدۇ. مىسالەن، 2007 - يىلى ئامېرىكا ئاياللىرىنىڭ تولۇق ئوتتۇرىنى پۈتتۈرۈش نىسبىتى، ئاق تەنلىكلەرنىڭ 93 پىرسەنت، قارا تەنلىكلەرنىڭ 88 پىرسەنت، ئىسپانلارنىڭ 65 پىرسەنت بولغان. 1980-يىلىدىن 2005 - يىلغىچە، ئالىي مەكتەپكە كىرىش سانىنىڭ ئېشىش نىسبىتى: ئاق تەنلىكلەرنىڭ 23.4 پىرسەنت، قارا تەنلىكلەرنىڭ 13 پىرسەنت، ئىسپانلارنىڭ ئاران 1.7 پىرسەنت بولغان. 2007-يىلى 25 ~ 29 ياشقىچە بولغان ياشلارنىڭ مەلۇم ئالىي مەكتەپنى تاماملاش نىسبىتى: ئاق تەنلىكلەرنىڭ 66 پىرسەنت، قارا تەنلىكلەرنىڭ 50 پىرسەنت، ئىسپانلارنىڭ 34 پىرسەنت بولغان، 2006- يىلى 72 پىرسەنت باكلاۋورلۇق ئۇنۋانىنى ئاق تەنلىكلەر ئالغان (ئامېرىكا مائارىپ باشقارمىسى 2008).

ئامېرىكا مائارىپىدا بۇنداق پەرقلەرنىڭ ئۇزۇندىن بۇيان داۋاملىشىشى بۇ يەردە ئېتنىك ئامىللارنىڭ رول ئويناۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان، تولىمۇ بىمەنە بىر نۇقتا شۇكى، 1970 - يىللارغىچە تەتقىقات ساھەسىدە قارا تەنلىكلەرنىڭ ئوقۇشتا پاسسىپ ئورۇندا تۇرۇشىنى ئۇلارنىڭ ئاق تەنلىكلەرگە قارىغاندا تۆۋەن ئەقلىي قابىلىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن باغلاپ نەھلىل قىلىش ئەۋج ئالغانىدى (جېنسېن 1969؛ ئېيسېنك 1971). بەختكە يارىشا، بۇ خىلدىكى تەتقىقات ئېقىملىرى يېقىنقى نەچچە ئون يىلدىن بۇيان يوقىلىشقا يۈزلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققىتى قارا تەنلىك ئوقۇغۇچىلارغا نىسبەتەن بىر تەرەپلىمە قاراشقا ئىگە بولغان ئوقۇتقۇچىلارغا مەركەزلەشتى. مىسالەن، دوكتور رايت (Wright) قارا تەنلىك ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھېچبىر سەۋەبسىزلا تۆۋەن سەۋىيىدىكى دەرىجىگە ياكى تۈركۈمگە ئايرىپ قويۇلىدىغانلىقىنى بايقىغان. ئۇ يەنە قارا تەنلىك ئوقۇغۇچىلار مەلۇم دەرىستە مەيلى قانچە ئىقتىدارلىق بولسۇن، تۆۋەن دەرىجىدىكى ئىمتىھانلارغا قاتناشتۇرۇلۇۋاتقانلىقىنى ئاشكارىلايدۇ (رايت 1987). دەرۋەقە، ئامېرىكادىكى ئاز سانلىق ئىرقىتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ مائارىپقا ئېرىشىشتە پاسسىپ ئورۇندا بولۇشى كۆپ تەرەپلىمىلىك ئامىللارغا چېتىلىدۇ. بۇ يەردە يەنە ئاز سانلىقلارنىڭ ئىقتىسادىي شارائىتىمۇ ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ، ئەلۋەتتە. «بۈگۈنكى ئەنگلىيەدە، بولۇپمۇ ئىشچىلار سىنىپىغا تەۋە بولغان قارا تەنلىك ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاساسىي مائارىپتىن ئارتۇق مائارىپقا ئېرىشىشىنى كۈتۈش يوقنىڭ ئورنىدا بويىكەلدى» دەيدۇ گرىن (1991). دەرۋەقە، ئامېرىكا قاتارلىق ئېنگىلىز تىلى مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلغان دۆلەتلەردە مائارىپ بېرىم بازارلاشتۇرۇلغان بولۇپ، يۇقىرى مائارىپقا ئېرىشىش بىۋاسىتە ھالدا نۇرغۇن ئىقتىسادىي كۈچنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىجتىمائىي مىراس (Social inheritance) (ئاتا-ئانىنىڭ مال-مۈلكى، كەسپى، مائارىپ سەۋىيىسى ۋە مەدەنىيەت كاپىتالىنىڭ يىغىندىسى) نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندىمۇ بۇ جەمئىيەتلەردىكى ئاز سانلىقلارنىڭ بىلىمگە ئېرىشىشتىكى نىسبەتەن كۆڭۈلسىز ھالىتىگە يەنە سەۋەب تېپىلىدۇ. ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات تەشكىلاتىنىڭ (OECD) ئاشكارىلىشىچە، ئىجتىمائىي مىراس ئومۇميۈزلۈك ھالدا ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش نەتىجىسىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدىكەن، بۇ تەسىر ھەربىر ئوقۇغۇچىنىڭ

شەخسىي ئارقا كۆرۈنۈشىدىنمۇ كۈچلۈك بولىدىكەن. (ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات تەشكىلاتى 2001: 210) ئىجتىمائىي مىراسنىڭ مىقدارى جەھەتتە قايسى ئىرقىتىكىلەرنىڭ ئومۇميۈزلۈك ھالدا ئۈستۈنلۈككە ئىگە ئىكەنلىكىنى سۆزلىمىسەكمۇ ھەممىگە ئايان. دېمەك، بۇنداق ئەھۋالدا ئېتنىك ئاز سانلىقلار مائارىپقا ئېرىشىشتە قوشلاپ بېسىمغا ئۇچرايدۇ. (ئاق تەنلىك بولمىغان) باراك ئوبامانىڭ ئامېرىكا پىرىزىدېنتى بولۇپ سايلىنىشى بىلەنلا بۇ ئەھۋال تۈگەپ قالمايدۇ.

مائارىپقا ئېرىشىشتىكى باراۋەرسىزلىكلەرگە يەنە جىنسىيەت ئامىلى ۋە فىزىئولوگىيىلىك شارائىتلارمۇ سەۋەب بولىدۇ. ھالبۇكى كىشىلەر كۆپىنچە يەنە بىرلا ۋاقىتتا بىرنەچچە ئامىلنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشىمۇ مۇمكىن. چۈنكى، ھەربىر ئىنسان خۇددى نوپۇل مۇكاپاتى ساھىبى ئىقتىسادشۇناس ئامارتيا سېن (Amartya Sen) ئېيتقاندا كۆپ تۈرلۈك كىملىككە ئىگىدۇر. بىز كۈندىلىك ھاياتىمىزدا ئۆزىمىزنى خىلمۇخىل گۇرۇھلارنىڭ ئەزاسى سۈپىتىدە كۆرىمىز. بىز شۇلارنىڭ ھەممىسىگە تەۋەمىز (سېن 2006: 11). شۇڭا، مۇرەككەپ قاتلاملارغا ئىگە جەمئىيەتلەردە مائارىپتىكى باراۋەرسىزلىكلەر كۆپىنچە نۇرغۇن ئامىللارنىڭ ئورتاق تەسىرىدە مەيدانغا كېلىدۇ. كرىنشوۋ (2008) (Crenshaw)، كېسىشىش نەزەرىيىسى (intersectionality) ئارقىلىق بۇ خىل باراۋەرسىز كۈچ مۇناسىۋەتلىرىنى قايىل قىلارلىق ھالدا چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا مەسىلىنى ھەل قىلىش تېخىمۇ قىيىن بولىدۇ، ئەلۋەتتە. قىسقىسى، ئىجتىمائىي سىنىپ، ئىرق، ئېتنىك قاتلام، جىنس ۋە فىزىئولوگىيىلىك شارائىتلار مائارىپقا ئېرىشىشتىكى باراۋەرسىزلىككە سەۋەب بولۇۋاتقان جەمئىيەتلەردە ئىجتىمائىي بايلىق، جۈملىدىن ئۇيۇشماقلىق، ئىناقلىق ۋە تىنچلىققا ئېرىشىش بەكمۇ تەسكە توختايدۇ.

خۇلاسە

مائارىپنىڭ شەخسلەر ياكى دىنىي جەمئىيەتلەر قولىدىن دىندىن خالىي بولغان سىياسىي دۆلەتلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈشى، بىر جەھەتتىن دۆلەتلەرنى زور دەرىجىدە ئۇيۇشتۇرغان بولسا، يەنە بىر جەھەتتىن تارىختىن بۇيان يېتەرلىك مائارىپقا ئېرىشەلمەي كېلىۋاتقان مۇتلەق كۆپ قىسىم خەلق ئاممىسىنى دۆلەت تەرىپىدىن بېكىتىلگەن مائارىپ سىستېمىسىدا تەربىيەلىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشتۈردى. مائارىپقا ئېرىشكەن خەلق ئەمەلىيەتتە يەنە دۆلەتنى يۈكسەلدۈرىدىغان ئەڭ مۇھىم ئېنىرگىيە مەنبەسى ئىدى. بۇ مەنبە كېيىن «ئىنسان كاپىتالى» دەپ ئاتالدى. دېمەك، دۆلەتلەرنىڭ ياكى شەخسلەرنىڭ مائارىپقا مەبلەغ سېلىشى بۈگۈنكى كۈندە ئىقتىسادىي بايلىق يارىتىدىغان «ئىنسان كاپىتالى»غا مەبلەغ سېلىش بولۇپ ئىپادىلەندى. لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن مائارىپنىڭ ئىجتىمائىي رولى تەكىتلىنىشتىن قالمىدى، بەلكى ئۇ تېخىمۇ ئىنچىكە نۇقتىلارغا – ئىجتىمائىي كاپىتال، ئىجتىمائىي ئۇيۇشماقلىق ۋە ئىناقلىقنى ئىلگىرى سۈرۈشكە قاراپ تەرەققىي قىلدى. بۇ ئەمەلىيەتتە ئىقتىساد يۈكسەلىۋاتقان، لېكىن ئىجتىمائىي مەسىلىلەر كۈنسېرى ئۇلغىيىۋاتقان بۈگۈنكى دۇنيانىڭ ئەڭ زور ئېھتىياجلىرىنىڭ بىرىدۇر. چۈنكى، ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ ئېغىرلىشىشى ئاخىرقى ھېسابتا يەنە ماددىي بايلىق ۋە پاراۋانلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە، جۇغلىنىشىغا ۋە ئېشىشىغا سەلبىي تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ.

مائارىپنىڭ سۈپىتىلا ئەمەس، بەلكى باراۋەرلىك دەرىجىسىمۇ بىر دۆلەتنىڭ ئىزچىل تەرەققىياتى ۋە ئاسايىشلىقىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرىدۇر. چۈنكى، مائارىپقا ئېرىشىشتىكى باراۋەرسىزلىك كەلتۈرۈپ چىقارغان زور پەرقلەر ياكى زىددىيەتلەر كىشىلەر ئارىسىدىكى، كىشىلەر بىلەن دۆلەت ئارىسىدىكى ئىشەنچ ۋە باغلىنىشنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ سۈپىتى ۋە ئىجتىمائىي ئۇيۇشماقلىق كېمىيىشكە قاراپ يۈزلىنىدۇ. بۇ ئاخىرقى ھېسابتا بىر دۆلەتنىڭ تىنچ گۈللىنىشى ۋە ئىناقلىقىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىدىغان ناچار ئايانما جەريانلاردۇر.

بىلىم ئىگىلىكىگە تايانغان جەمئىيەت قۇرۇش بۈگۈنكى رىقابەت دۇنياسىنىڭ ئەڭ زور نىشانلىرىدىن بىرى بولۇپ تۇرماقتا. بۇ مۇقەررەر ھالدا مائارىپ ئارقىلىق ئىنسان كاپىتالنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشنى تەلەپ

قىلىدۇ. ھالبۇكى، بۇ پەقەت مائارىپنىڭ ماددىي بايلىق يارىتىشتىكى رولىنى تەكىتلەشتىن ئىبارەتتۇر خالاس. بۇ ماھىيەتتە تەرەققىياتنىڭ بىرلا يۈزىنى كۆرۈشتىن دېرەك بېرىدۇ. مائارىپ ئارقىلىق خەلقكە باراۋەرلىك ۋە مەنەۋىي ئەركىنلىك بەخش ئېتىش بولسا يەنە بىر مۇھىم ھەم جىددىي مەسىلىدۇر. چۈنكى بۇنىڭسىز جەمئىيەتلەرنىڭ ئۇيۇشقاقلىقى، ئىناقلىقى ۋە تىنچلىقى كاپالەتكە ئىگە بولالمايدۇ، نەتىجىدە جەمئىيەتلەر ئومۇميۈزلۈك ھەم ساغلام تەرەققىياتقا قاراپ يۈزلىنەلمەيدۇ.

ئەڭ ئاخىرىدا شۇنى ئەسكەرتىمىزكى، بۇ ماقالىدە ئۇيغۇرلار كۆپ تىلغا ئېلىنمىدى. چۈنكى، بىز ھەممىمىز يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇيغۇرلار دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلىلەردىن خەۋەردار بولۇپ كېلىۋاتىمىز. مەقسەت مۇشۇ ماقالىدىكى مۇناسىۋەتلىك نەزەرىيەلەر ۋە مۇلاھىزىلەرگە تايىنىپ تۇرۇپ ئۇيغۇر مەسىلىسىنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىشتۇر.

مەنبەلەر:

ئامېرىكا دۆلەتلىك مائارىپ ستاتىستىكىسى مەركىزى (2005): «4-قېتىملىق ئوقۇغۇچىلارغا بولغان تەكشۈرۈش»، ۋاشىنگىتون، كولومبىيە مەمۇرىي رايۇنى.

ئامېرىكا مائارىپ باشقارمىسى (2008): «مائارىپنىڭ ئەھۋالى 2008»، دۆلەتلىك مائارىپ ستاتىستىكىسى مەركىزى مائارىپ ئىلمى ئىنستىتۇتى، ئامېرىكا مائارىپ باشقارمىسى، 10-، 40- ۋە 42-بەتلەر.

ئارچېر، م. (2003) (Archer, M): «قۇرۇلما، ۋاكالىتچى ۋە ئىچكى سۆھبەت» كامبىرىج: كامبىرىج ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى .

بولى، ج. (1989) (Boli, J.): «يېڭى جەمئىيەت ئۈچۈن يېڭى پۇقرالار: شىۋىتسىيىدىكى ئاممىۋى مائارىپنىڭ مەنبەسى»، Pergamon نەشرىياتى.

بورديو، پ. (2006) (Bourdieu, P.): «كاپىتالىنىڭ شەكىللىرى»، خاق لودېر، فىللىپ براۋن، جو-ئاننى دىللابوۋ ۋە ئا.خ. خالىسېي (Hugh Lauder, Phillip Brown, Jo-Anne Dillabough & A.H.Halsey) تەھرىرلىگەن: «

مائارىپ، يەرشارىلىشىش ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش»، ئوكسفورد: ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرى،

Brophy, D. (2016). *Uyghur Nation: Reform and Revolution on the Russia-China Frontier*. Harvard University Press.

بوۋلېس، س. ۋە گىنتىس، خ. (1976) (H. Bowles, S. and Gintis): «كاپىتالىست ئامېرىكا مائارىپى»، Routledge & Kegan Paul نەشرىياتى

سىپوللا، ك. م. (1969) (Cipolla, C.M.): «غەربتە ساۋاتلىق بولۇش ۋە تەرەققىيات»، پىڭگۋىن نەشرىياتى كاستېللىس، م. (1997) (Castells, M.): «ئۇچۇر دەۋرى: ئىقتىساد، جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەت»، «كىملىكنىڭ قۇدرىتى» 2-توم، Blackwell نەشرىياتى

كولمان، ج. (1988) (Coleman, J.): «ئىنسان كاپىتالىنى يارىتىشتىكى ئىجتىمائىي كاپىتال»، «ئامېرىكا جەمئىيەتشۇناسلىق ژۇرنىلى»، 95-120

Crenshaw, K. W. (2008). *Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence against Women of Color*. In A. Bailey and C. Cuomo (Eds.), *The Feminist Philosophy Reader* (pp. 279–309). New York: McGraw-Hill.

دۇنيا بانكىسى (2001): «دۇنيا تەرەققىيات دوكلاتى: نامراتلىققا ھۇجۇم قىلىش»، ئوكسفورد: ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

دۇنيا بانكىسى (2008): «دۇنيا ئىقتىسادىدىكى بىلىمنى ئۆلچەش: بىلىمنى ئۆلچەش ئۇسۇلى ۋە بىلىم ئىگىلىكى كۆرسەتكۈچىسى» تەرەققىيات ئۈچۈن بىلىم پروگراممىسى، دۇنيا بانكىسى ئىنستىتۇتى، ۋاشىنگىتون كولومبىيە مەمۇرىي رايۇنى

دۇركايم، ئې. (Durkheim, E.) (1893): «جەمئىيەتتىكى ئىش تەقسىماتى»، گ. سمپسون تەرجىمە قىلغان، 1997-يىل، نيۇ يورك، Free نەشرىياتى

دۇركايم، ئې. (Durkheim, E.) (1956): «مائارىپ: ئۇنىڭ تەبىئىتى ۋە رولى»، Frees نەشرىياتى نەشرى، خاف لودېر، فىلىپ براۋن، جو-ئاننى دىللابوۋ ۋە ئا.خ. خالىسېي

(2006) (Hugh Lauder, Phillip Brown, Jo-Anne Dillabough & A.H.Halsey) تەھرىرلىگەن: «مائارىپ، يەرشارىلىشىش ۋە ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش»، ئوكسفورد: ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 80-بەتكە قارالسۇن

ئېدۋارد، ر. 1789 >> (Edward, R.) (1922) يىلدىن بۇيانقى مىللەتچىلىك ۋە مائارىپ، نيۇ يورك، Macmillan نەشرىياتى، 35-بەتتە ئېلىنغان نەقىل

ئېيسېنك، خ.ج. (Eysenck, H. J.) (1971): «ئەقلىي ئىقتىدار (IQ) ھەققىدە مۇنازىرە: ئىرق، ئەقىل ۋە مائارىپ»، نيۇ يورك، كۈتۈپخانا نەشرىياتى

گوپىناسان، س. (Gopinathan, S.) (1994): «بىر كۈچلۈك تەرەققىيات خاھىشىغا ئىگە دۆلەتتىكى مائارىپنىڭ تەرەققىياتى: سىنگاپورنىڭ كەچۈرمەشلىرى»، ئاۋسترالىيە مائارىپ تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ يىللىق مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇلغان ماقالە

گرىن، ئا. (Green, A.) (1990): «مائارىپ ۋە دۆلەتنىڭ شەكىللىنىشى: ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە ئامېرىكا دا مائارىپ سىستېمىلىرىنىڭ قەد كۆتۈرۈشى»، Macmillan نەشرىياتى

گرىن، ئا. (Green, A.) (1991): «ئەنگلىيە مائارىپىنىڭ غەلىتىلىكلىرى»، مائارىپ گۇرۇپپىسى II: «چەكلىمە ئىچىدىكى مائارىپ: 1979-يىلدىن بۇيانقى ئۇقۇش، تەربىيىلىنىش ۋە يېڭى ھوقۇق»، لوندون، Unwin Hyman نەشرىياتى، 6-30

گرىن، ئا. (Green, A.) (1994): «مائارىپ ۋە دۆلەتنىڭ شەكىللىنىشى ھەققىدە قايتا مۇلاھىزە»، «مائارىپ تارىخى تەتقىقاتى ژۇرنىلى»، ئالاھىدە سان، 1-19

گرىن، ئا. (Green, A.) (1997): «مائارىپ، يەرشارىلىشىش ۋە مىللىي دۆلەت»، Palgrave Macmillan نەشرىياتى

گرىن، ئا. (Green, A.) (1999): «شەرقىي ئاسىيانىڭ ماھارەت يېتىشتۈرۈش سىستېمىلىرى ۋە يەرشارىلىشىشنىڭ سىناقلىرى»، «مائارىپ ۋە خىزمەت ژۇرنىلى»، 21 (3)، 253-279

گرىن، ئا. (Green, A.) (2009): «مائارىپ، يەرشارىلىشىش ۋە سېلىشتۇرما تەتقىقاتنىڭ رولى»، لوندون ئۇنىۋېرسىتېتى مائارىپ ئىنستىتۇتى.

گرىن، ئا.، پرىستون، ج. ۋە جانمات، ج.گ. (Green, A., Preston, J. & Janmaat, J.G.) (2006): «مائارىپ ۋە ئىجتىمائىي ئويۇشقاقلىق: مۇنازىرىنى قايتا ئوتتۇرىغا قويۇش»، گرىن، ئا.، پرىستون، ج. ۋە جانمات، ج.گ.: «مائارىپ، باراۋەرلىك ۋە ئىجتىمائىي ئويۇشقاقلىق: سېلىشتۇرما ئانالىز»، Macmillan Palgrave نەشرىياتى خالىد، ئه. (1998). University of California Press.

خاۋكىنس، ن.ج. (Hawkins, N. J.) (1978): «جوڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مائارىپى»، سېلىشتۇرما مائارىپ ژۇرنىلى، 22-توم، 1-نومۇر، چىكاگو ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 147-162

خىلدېراند، ب. ۋە ستىك، س. (Hildebrand, B and Sting, S.) (1995) (تەھرىرلىگەن): «مائارىپ ۋە مەدەنىي كىملىك»، نيۇ يورك: Waxman نەشرىياتى

خىل، م. ۋە فى، ل. (Hill, M. and Lian Kwen Fee) (1995): «سىنگاپوردىكى دۆلەت قۇرۇش سىياسىسى ۋە گراژدانلىق»، لوندون: Routledge نەشرىياتى

خوبسباۋم، ئې.ج. (Hobsbawm, E. J.) (1969): «سانائەت ۋە ئىمپېرىيە»، Harmondsworth: Penguin نەشرىياتى

ئىنكېلېس، ئا. ۋە سىروۋې، ل. (Inkeles, A. and Sirowy, L.) (1983): «دۆلەت مائارىپ سىستېمىلىرىنىڭ مەركەزلىشىش ۋە تارقاقلىشىش يۈزلىنىشى»، «ئىجتىمائىي كۈچلەر ژۇرنىلى» 62(2)، 303-333.

ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات تەشكىلاتى (OECD) (2001): «ھايات ئۈچۈن كېرەك بولغان بىلىملەر ۋە ماھارەتلەر»، پارىژ: OECD

جېنسېن، ئا. ر. (Jensen, A. R.) (1969): «ئەقلىي ئىقتىدار (IQ) ۋە ئوقۇش نەتىجىلىرىنى قانچىلىك دەرىجىدە ئۆستۈرەلەيمىز؟»، «خارۋارد مائارىپ باھالىرى»، 33- نومۇر، 1-123

كاپستېل س. ف. (Kaestle, C. F.) (1983): «جۇمھۇرىيەتنىڭ تۈۋرۈكلىرى: ئورتاق مەكتەپلەر ۋە ئامېرىكا جەمئىيىتى»، 1780-1860، تورونتو: Hill and Wang نەشرىياتى

مكماخون، ۋ. (McMahon, W.) (1999): «مائارىپ ۋە تەرەققىيات»، ئوكسفورد: ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

نىكېل، س. ۋە لايارد، ر. (Nickell, S. and Layard, R.) (1998): «ئورگانلار ۋە ئىقتىسادىي نەتىجىلەر»، مۇھاكىمە ماقالىسى، لوندون: لوندون ئىقتىساد ئىلمى ئىنستىتۇتى

پۇتنام، ر. (Putnam, R.) (1995): «ئىجتىمائىي كاپىتالىنىڭ ئامېرىكا دا غەلىتىلەرچە يوقىلىشى»، سىياسەتتەشۇناسلىق ۋە سىياسىي ژۇرنىلى، 683-664

پۇتنام، ر. (Putnam, R.) (2000): «يالىغۇز دۇمىلاتما توپ ئويناش: ئامېرىكا جامائەتچىلىكىنىڭ ۋەيران بولۇشى ۋە تىرىلىشى» نىۋ يورك: سىمون ۋە سچۇستېر نەشرىياتى

Roberts, S.R. (2009). *Imagining Uyghurstan: Re-evaluating the birth of the modern Uyghur nation*. *Central Asian Survey*, 28(4), 361–381

چېچى، د. (Checchi, D.) (2001): «مائارىپ، باراۋەرلىك ۋە كىرىم باراۋەرلىكى» مۇھاكىمە ماقالىسى، 52- نومۇر، لوندون: لوندون ئىقتىساد ئىنستىتۇتى،

رايت سېسېلى (Cecile Wright) (1987): «قارا تەنلىك ئوقۇغۇچىلار-ئاق تەنلىك ئوقۇتقۇچىلار»، تروينا، ب. (Troyna, B) (تەھرىرلىگەن) «مائارىپتىكى ئىرقىي باراۋەرسىزلىكلەر»، لوندون: Routledge نەشرىياتى

رومانن، س. (Romaine, S.) (1992): «تىل، مائارىپ ۋە تەرەققىيات»، ئوكسفورد: ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

سېن، ئامارتيا (Sen, Amartya) (2006): «كىملىك ۋە زوراۋانلىق»، Penguin نەشرىياتى

ستون لاۋرېنس (Stone Lawrence) (1969): «ئەنگىلىيەدە (1640-1900) ساۋاتلىق بولۇش ۋە مائارىپ»، لوندون، 87-بەتتە ئېلىنغان نەقىل

ۋېبېر، ئې. (Weber, E.) (1979): «دېھقانلارنىڭ فرانسىيىلىككە ئايلىنىشى: فرانسىيە يېزىلىرىنىڭ زامانىۋىلىشىشى»، 1870-1914»، لوندون: Chatto نەشرىياتى

ۋىبورگ، س. (Wiborg, S.) (2004): «مائارىپ ۋە ئىجتىمائىي بىرگەۋدىلىشىش: شىمالىي ياۋروپادىكى ئومۇميۈزلۈك مائارىپ سىستېمىسى ھەققىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات»، «لوندون مائارىپقا باھا ژۇرنىلى»، 2- توم، 2-نومۇر، ئىيول

ۋىلكنسون، ر. (Wilkinson, R.) (1996): «ساغلام بولمىغان جەمئىيەتلەر: باراۋەرسىزلىكنىڭ دەردلىرى»، لوندون: Routledge نەشرىياتى

ۋوركېر، م. (Walker, M.) «ئالىي مائارىپنى كېڭەيتىش: ئىقتىدار سۈپىتىدىكى ئۆمۈربويى ئۆگىنىش» ئاسپىن، د. ن. (Aspin, D. N.) (تەھرىرلىگەن): «ئۆمۈربويى ئۆگىنىشكە پەلسەپىۋى نەزەر»، Springer نەشرىياتى، 131-147

Zeballos-Roig, Joseph. (2019, February 8). *The United States' Role in China's Persecution of the Uighurs*. *The New Republic*. Retrieved from <https://newrepublic.com/article/153089/united-states-role-chinas-persecution-uighurs>

راين سام

راين سام (Rian Thum) يېڭى ئورلېئان شەھىرىدىكى لويولا (Loyola) ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ پروفېسسورى دوتسېنتى، ئەنگلىيەدىكى نوتتىڭھام (Nottingham) ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك تەتقىقاتچىسى، شۇنداقلا ئامېرىكا ئىلمىي جەمئىيەتلەر بىرلەشمىسىنىڭ ئەزاسىدۇر.

راين سامنىڭ نۆۋەتتىكى ئىلمىي پائالىيەت ۋە تەتقىقاتلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئۇيغۇرلارغا، ئۇيغۇر تارىخىغا، بولۇپمۇ نۆۋەتتىكى شەرقىي تۈركىستاندىكى جازا لاگېرلىرى مەسىلىسىگە مەركەزلەشكەن.

ئۇنىڭ خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇر تارىخىنىڭ مۇقەددەس مۇساپىسى» (The Sacred Routes of Uyghur History) ناملىق كىتابى بار.

بۇنىڭدىن سىرت، ئۇ «نيويورك ۋاقىت گېزىتى»دا «ختاينىڭ <قايتا تەربىيەلەش لاگېرلىرى>دا زادى نېمە ئىش يۈز بېرىۋاتىدۇ؟»، «ختاي ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرىنى لاگېرلارغا سولاۋاتىدۇ؟ ھەم بۇنى ئۆزى ئىقرار قىلىۋاتىدۇ؟» «The Nation» تورىدا «ختاي چۈشنىڭ قارا يۈزى» ناملىق ماقالە ۋە بۇلاردىن سىرت، باشقا تاراتقۇلاردا مۇنداق قاتار تەسىردار ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان.

يۇقىرىقىلاردىن سىرت، راين سام يەنە ئامېرىكا دۆلەت مەجلىسىدە شەرقىي تۈركىستاندىكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكى ھەققىدە گۇۋاھلىق بەرگەن. ماساچۇسېتس تېخنىلوگىيە ئىنستىتۇتى بىلەن خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتى بىرلىشىپ ئۇيۇشتۇرغان «ئۇيغۇرلار دۇچ كېلىۋاتقان كىشىلىك ھوقۇق كىرىزىسى» يىغىنىدا ۋە «ئاسىيا جەمئىيىتى» (Asia Society) نىڭ پروگراممىسىدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ ۋەزىيىتىنى ئاڭلاتقان. شۇنداقلا، ئۇ ئامېرىكا دۆلەتلىك ئارقىتىش شىركىتى (NBC) نىڭ كۆرۈلۈش نىسبىتى پەۋقۇلئاددە يۇقىرى بولغان، يۇتۇپ قانلىدىلا ئۈچ مىليوندىن كۆپ ئەگەشكۈچىسى بار سىملىق تېلېۋىزىيە قانىلى (MSNBC)دا «بۇلار نېمىشقا يۈز بېرىۋاتىدۇ؟» دېگەن ماۋزۇدا سۆھبەت پروگراممىسى ئۆتكۈزۈپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ بۈگۈنكى ۋە يېقىنقى بىر قانچە يىلدىكى ئەھۋالىنى ئىنتايىن تەپسىلىي، سىستېمىلىق تونۇشتۇرغان.

يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلار نۆۋەتتە دۇچ كېلىۋاتقان مىسلىسىز زۇلۇمنى خەلقئاراغا بىلدۈرۈش ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ بېشىدىكى بۇ قىسمەتلەرنى ئازراق بولسىمۇ يېنىكلىتىشتە ياخشى ئىجابىي رول ئوينىدى. ئۇيغۇر تارىخى، ئۇيغۇرلارنىڭ رېئاللىقى، مەۋجۇدىيىتى ۋە كۈلتۈرىگە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇيغۇرلار تەلتۆكۈس پاجىئەگە يولۇققان مۇشۇ يىللاردا ئىزچىل ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ مەنپەئەتىنى چىقىش قىلىپ تۇرۇپ، ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئاكادېمىك ئۇسلۇبتا ھەرىكەت قىلىۋاتقان راين سامغا ئوخشاش ئىلىم ئەھلىنى ئۇيغۇرلار ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمايدۇ.

ھېكمەت تيار ئىبراھىم تەييارلىدى

ئىككى يۈزلىمچىلىك ھەققىدە

بىر پىرىنسىپ ئۈچۈن جار سېلىش ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشتىن ئاسان (دېيىش ئاسان، قىلىش تەس) — ئادلەي ستىۋېنسون.

It is often easier to fight for your principles than to live up to them — Adlai Stevenson.

دىنغا ھېچ ئەمەل قىلمايدىغان نۇرغۇن كىشىلەر دىن خۇسۇسىدا جاڭجاللىشىپ باقتى — بېنجامىن فرانكىلىن.

Many have quarreled about religion that never practised it — Benjamin Franklin.

قوپاللىق ئاجىزلارنىڭ كۈچلۈكلەرنى دورىغاندىكى ھالىتىدۇر — ئېرىك خوففېر.

Rudeness is a weak man's imitation of strength _ Eric Hoffer

تەڭرى سېنى بىر يۈز بىلەن ياراتتى، ئەمما سەن ئۆزۈڭ يەنە بىرنى پەيدا قىلىۋالدىڭ — ۋىليام شېكسپېر.

God has given you one face, and you make yourself another _ William Shakespeare.

ھەقىقىي مۆتىۋەرلەردىن بولساڭ ئىدىك، ماختانمايتتىڭ — ت پ چىيا

If you are truly a gentleman, you do not need to be pretentious __ Dr T.P.Chia

سېنىڭ ئىككى يۈزلىمچىلىكىڭ مېنىڭ ئەقلىمگە قىلىنغان ھاقارەتتۇر — توبا بېتا.

Your hypocrisy insults my intelligence __ Toba Beta.

بىراۋ باشقىلارنى ئەيىبلەشتىن ئىلگىرى، ئۆزىنى راۋۇرۇس تەكشۈرۈپ كۆرۈشى كېرەك — مولېيېر.

One should examine oneself for a very long time before thinking of condemning others __ Moliere.

مۇناپىقنىڭ ئالامىتى ئۈچتۇر: سۆزلىسە يالغان سۆزلەيدۇ، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمايدۇ، ئامانەتكە خىيانەت قىلىدۇ — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەدىس شەرىفىلىرىدىن.

There are three signs of a hypocrite: when he speaks he speaks lies, when he makes a promise he breaks it, and when he is trusted he betrays his trust __ Hadith of prophet Muhammad (peace and blessings of Allaah be upon him).

ھەقىقىي مۇناپىق شۇنداق كىشىكى، ئۇ ئۆزىنىڭ يالغانچىلىقىنى ئۆزىمۇ ھېس قىلالمايدۇ، يەنى سەمىمىي ھالدا يالغان سۆزلەيدۇ — ئاندىرى جىد.

The true hypocrite is the one who ceases to perceive his deception, the one who lies with sincerity __ André Gide.

بىز پەقەت چۈشمىزدىلا ئىككى يۈزلىمچىلىك قىلمايمىز — ۋىليام خازلىت.

We are not hypocrites in our sleep _ William Hazlitt.

ھەممىمىز مۇناپىقلارمىز، چۈنكى بىز ئۆزىمىزگە باشقىلارغا قارىغان (تەنقىدىي، تەلەپچان) نەزەردە قارىيالمايمىز ۋە ئۆزىمىزنى باشقىلارنى (ئەيىب — نۇقسانلىرىنى كەم قالدۇرماي) باھالىغاندەك باھالىيالمايمىز — خوزەي ئېمىلىيو پاچېكو.

We are all hypocrites. We cannot see ourselves or judge ourselves the way we see and judge others __ José Emilio Pacheco.

ئىككى يۈزلىمچى — ئانا — ئانىسىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، ئاندىن ئۆزىنىڭ يېتىملىكىنى پەش قىلىپ باشقىلاردىن شەپقەت تىلگۈچىدۇر — ئابراھام لىنكىن.

Hypocrite: the man who murdered both his parents... pleaded for mercy on the grounds that he was an orphan __ Abraham Lincoln.

دېموكراتىيە چەكلىمىسىز ئىككى يۈزلىمچىلىك دېمەكتۇر — ئىسكەندەر مىرزا.

Democracy is hypocrisy without limitation __ Iskander Mirza

ئىككى يۈزلىمچىلەر شۇنداق سىياسىيونلاركى — ئۇلار شەمشاد ياغىچىنى كېسىپ مۇنبەر ياساپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئۈستىگە چىقىپ دەل — دەرەخلەرنى ئاسراش ھەققىدە نۇتۇق سۆزلەيدۇ — ئادلای ستنۋېنسون.

A hypocrite is the kind of politician who would cut down a redwood tree, then mount the stump and make a speech for conservation __ Adlai E. Stevenson II.

ئىككى يۈزلىمچىلىك بارلىق رەزىللىكنىڭ ئانىسى، ئىرقىي كەمسىتىش بولسا ئۇنىڭ ئەڭ ئامراق بالىسىدۇر — دون كىڭ.

Hypocrisy is the mother of all evil and racial prejudice is still her favorite child __ Don King.

بىز دېموكراتىيەنىڭ ئەمەس، ئىككى يۈزلىمچىلىكنىڭ ئىچىدە ياشاۋاتىمىز — ساراھ سىلۋېرمەن.

We don't live in a democracy; we live in a hypocrisy __ Sarah Silverman.

سېنىڭ دىنىڭ تەبلىغدىن كېيىنكى قىلمىش — ئەتمىشلىرىڭدۇر — جەكسون بروۋن.

Your religion is what you do when the sermon is over __ H. Jackson Brown, Jr.

نۇرغۇن كىشىلەر ئۆزى ھاماقەت بولۇشقا رازى — يۇ، باشقىلارنىڭ ھاماقەتلىكىگە چىداپ تۇرالمايدۇ — جوش بىلىڭس.

Most everyone seems willing to be a fool himself, but he can't bear to have anyone else one __ Josh Billings.

نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئىناۋىتى بىلەن خۇلقى كوچىدا ئۇچرىشىپ قالسا، بىر — بىرىنى تونۇيالمىغان بولاتتى — ئېلبېرت خاباد.

Many a man's reputation would not know his character if they met on the street __ Elbert Hubbard.

كىم (ساماۋى كىتابلاردا ئوقۇغان) سۆزى ئەمەلىيەتكە ئايلاندۇرالمىسا، ساماۋى كىتابلارنى توغرا ئوقۇغان بولىدۇ — ساينت بېرنارد.

He rightly reads scripture who turns words into deeds __ Saint Bernard.

ھېكمەتپار ئىبراھىم تەرجىمىسى

ئۆتكەن بىر ئاي ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارغا

مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ۋەقە - ھادىسىلەر

(2020-يىلى 4-ئاينىڭ 24 - كۈنىدىن 2020 - يىلى 5-ئاينىڭ 21 - كۈنىگىچە)

24- ئاپرېل:

«ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى» نىڭ ئېنگىلىزچە بۆلۈمى «سۈرگۈندىكى تەشكىلاتلار رامزاننىڭ باشلىنىشىدا مۇسۇلمانلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ قىسمىتىگە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇۋالماسلىققا چاقىردى» ماۋزۇلۇق خەۋەر بەردى ۋە خەۋەردە شەرقىي تۈركىستاندىكى پەۋقۇلئاددە ئېغىر قامال ۋە باشتۇرۇش سىياسىتىنىڭ داۋاملىشىۋاتقانلىقى، ئوقۇغۇچىدىن تارتىپ، ئىشچى - خىزمەتچى، ھەتتا ياشانغان، پېنسىيەگە چىققان كىشىلەرنىڭمۇ روزا تۇتۇشىنىڭ ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا قاتتىق چەكلىنىۋاتقانلىقى تىلغا ئېلىندى ۋە مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ بۇ ھەقتە خىتايغا بېسىم ئىشلىتىشى كېرەكلىكى تەكىتلەندى.

«ئامېرىكا خەلقئارالىق دىنىي ئەركىنلىك كومىتېتى» (USCIRF) ئۆزىنىڭ تور بېتىدە ماقالە ئېلان قىلىپ، ئامېرىكادىكى «چوڭ قىرغىنچىلىق خاتىرە مۇزېيى» نىڭ خىتايىنى ۋەقە تەكشۈرۈش تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلۈشىگە ئاپىرىن ئېيتتى ۋە مەزكۇر كومىتېتنىڭ ھەيئىتى گارىي باۋېرنىڭ «خىتاي ھۆكۈمىتى (شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇسۇلمانلارغا قارىتىلغان) 21 - ئەسىردىكى ئەڭ ئېغىر دىنىي زۇلۇمنىڭ جاۋابكارىدۇر» دېگەنلىكىنى نەقىل قىلدى.

«زىمىستان» تورىدا «شەرقىي تۈركىستاندىكى لاگېردىكى مۇسۇلمانلار ئۆز دىنىنى تىللاشقا مەجبۇرلىنىپ، قىيىن قىستاققا ئېلىنغان» ماۋزۇلۇق خەۋەر ئېلان قىلىندى.

25 - ئاپرېل:

«TheTimes» تورىدا «شىركەتلەر مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدىن چىققان ماتېرىياللار سەۋەبلىك تەنقىدلەندى» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى ۋە «H&M» قاتارلىق بىر قىسىم داڭلىق ماركىلىق مەھسۇلاتلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىچى - سىرتىدا مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىنىۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدىن چىققان ماتېرىياللارنى ئىشلەتكەنلىكى سەۋەبلىك بارغانسېرى كۈچلۈك بېسىمغا ئۇچراۋاتقانلىقى تىلغا ئېلىندى.

27 - ئاپرېل:

«دۆلەت مەنپەئەتى» تورىدا «نېمە ئۈچۈن خىتاي بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى كىشىلىك ھوقۇق كېڭىشىگە كىرگۈزۈلمەسلىكى كېرەك؟» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى. ماقالىدە خىتايغا ئوخشاش كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىدە ئۇچىغا چىققان بىر دۆلەتنىڭ بۇ كېڭەشتىن ئورۇن ئېلىشىنىڭ، ھەتتا بىر خىتايىنىڭ بۇ كېڭەشتە ھەيئەتلىككە تەيىنلىنىشىنىڭ ئاجايىپ ئېغىر خاتالىق بولغانلىقى بايان قىلىنغان.

«ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى» نىڭ ئېنگىلىزچە بۆلۈمى «ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكىنىڭ مەلىكىسى ھېند

فايسال ئەلقاسىمى زۇلۇمغا ئۇچرىغان ئۇيغۇرلار تەرەپتە تۇرۇپ گەپ قىلدى» ماۋزۇلۇق خەۋەر بەردى ۋە بۇنىڭ مۇسۇلمان دۇنياسىدىكى رەھبەرلەر ئارىسىدا تولىمۇ كەم كۆرۈلۈۋاتقان بىر ئىش ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالدى.

28 - ئاپرېل:

«فوكس خەۋەر» تورىدا «ئۇيغۇرلار كىم؟» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنكى ئەھۋالىنى تەقدىرى قىسقىچە تونۇشتۇرۇلدى.

«CNN» تورى «ختاي كىشىلەرنىڭ ئىشىكى ئالدىغا، بەزىدە ھەتتا ئۆيىنىڭ ئىچىگىمۇ كۆزىتىش كامېرالىرىنى ئورناتماقتا» ماۋزۇلۇق ۋىدىئولىق خەۋەر ئېلان قىلدى. خەۋەردە خىتاينىڭ ئۆز پۇقرالىرى بىلەنلا چەكلەنمەي، خىتايدا ياشاۋاتقان چەتئەللىكلەرنىڭ يانفونىغىمۇ كۆزىتىش يۇمشاق دېتاللىرىنى قاچىلاشقۇزۇپ، ئۇلارنى ھەرۋاقىت ئىز قوغلاپ نازارەت قىلىشقا ئۇرۇنۇۋاتقانلىقى تىلغا ئېلىنغان.

30 - ئاپرېل:

«ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى» نىڭ ئېنگىلىزچە بۆلۈمىدە «شەرقىي تۈركىستاندا ئۈچ يىلنىڭ ياقى داۋاملاشقان ئادەم تۇتۇش دولقۇنى خىتاينى دىپلوماتىيە ساھەسىدە تەڭقىسلىقتا قويدى» ماۋزۇلۇق خەۋەر ئېلان قىلىندى ۋە خىتاي بۇ جەھەتتە دۇچ كېلىۋاتقان بەزى تەنقىد، ئەيىبلەشلەر تىلغا ئېلىندى.

«ئوتتۇرا شەرق كۆزى» تورىدا تەسنىم نەزىرنىڭ «بۇ رامزاندا مۇسۇلمانلار ئۇيغۇرلارنى ئويلاپ قويۇشى كېرەك» ماۋزۇلۇق ماقالىسى ئېلان قىلىندى. ئاپتور ماقالىدە شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تولىمۇ بىقۇۋۇل ھالدا ئىكەنلىكى، ناماز ياكى قۇرئان ئوقۇش ئىمكانىيىتى، ھەتتا رامزاندا بىر نەرسە يېمەسلىك ئەركىنلىكىنىڭمۇ يوقلۇقىنى تىلغا ئېلىپ، دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنى خىتاينىڭ مىسلىسىز زۇلۇمى ئاستىدىكى بۇ قېرىنداشلىرىنىڭ ھالىغا يېتىشكە چاقىرغان.

1 - ماي:

«زىمىستان» تورىدا «شەرقىي تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار خىتاي كومپارتىيەسىنى سۆيۈپ، <ئامېرىكانىڭ (شەرقىي تۈركىستان مەسلىسىگە) ئارىلىشىشى> غا قارشى تۇرۇشقا مەجبۇرلانغان» ماۋزۇلۇق خەۋەر ئېلان قىلىندى. خەۋەردە دېيىلىشىچە، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇنىۋېرسىتېتلاردا «قەسەمىياد مۇراسىمى» ئۆتكۈزۈلۈپ، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ زۇلۇمى ھەققىدە گەپ قىلغان دۆلەتلەرنى تەنقىدلىشى تەلەپ قىلىنغان.

«ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى» نىڭ ئېنگىلىزچە بۆلۈمى «ختاي كومپارتىيەسىنىڭ شەرقىي تۈركىستان شۆبىسى تارىخىي قەبرىستاننىڭ ئۈستىگە ماشىنا توختىتىش مەيدانى سالغان» ماۋزۇلۇق خەۋەر ئېلان قىلدى، خەۋەردە، خىتاي دائىرىلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننىڭ خوتەن شەھىرىدىكى «سۇلتانىم» قەبرىستانىنى تۈزۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ماشىنا توختىتىش مەيدانى سالغانلىقى ۋە بۇ خىل قىلمىشنىڭ يالغۇز بۇلا ئەمەسلىكى تىلغا ئېلىنغان.

2 - ماي:

«فوربېس» تورىدا «ئۇلار مېنى ئىزدەپ كەلدى، لېكىن مەن ئۈچۈن گەپ قىلىدىغان ئادەم يوق» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىنىپ، كىشىلىك ھوقۇق تەشكىلاتلىرى ۋە دۇنيا تاراتقۇلىرى نەچچە يىلنىڭ ياقى خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قىلىۋاتقان مىسلىسىز خورلاش، دەپسەندىچىلىكلىرى ھەققىدە توختىماي يېڭى خەۋەر - ئۇچۇرلارنى ئېلان قىلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن دۇنيا جامائەتچىلىكى ۋە ھەرقايسى دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىنىڭ بۇ ئىشقا يېتەرلىك دەرىجىدە ئەھمىيەت بەرمەيۋاتقانلىقى ئەپسۇسلىنىش ئىلكىدە تىلغا ئېلىندى.

«ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى» نىڭ ئېنگىلىزچە بۆلۈمى «ئۇلار زادى نېمىنى يوشۇرماقچى؟ ئۇيغۇرلار خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى تاراتقۇلارنى قامال قىلىشىغا سوئال قويدى» ماۋزۇلۇق خەۋەر ئېلان قىلدى.

«جەنۇبىي خىتاي سەھەر گېزىتى» نىڭ تورى «خىتاي شەرقىي تۈركىستاندىكى لاگېرلاردىكى ئۇيغۇرلارنى خىتاي ئۆلكىلىرىدە ئىشلىتىش ئۈچۈن يۆتكەشنى پىلانلىماقتا» ماۋزۇلۇق خەۋەر ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ خىتاي ئۆلكىلىرىدىكى تۈرلۈك زاۋۇتلاردا مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىۋاتقانلىقى ھەققىدە توختالدى.

3-ماي:

«زامانىۋى دىپلوماتىيە» تورىدا «شەرقىي تۈركىستاندىكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىگە نەزەر» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى ۋە خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىنسانىيلىق زىت باستۇرۇشلىرى تىلغا ئېلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، خىتاينىڭ «تېررور» لۇققا قارشى تۇرۇش باھانىسىنىڭ، ئۇيغۇرلارنى «تېررورچى» قىلىپ كۆرسىتىشىنىڭ ئەمەلىيەتتە ئۆزىنىڭ ئىرقىي قىرغىنچىلىق قىلمىشىنى قانۇنىيلاشتۇرۇش ئۈچۈن تېپىپ چىققان ئاساسسىز سەپسەتسى ئىكەنلىكى بايان قىلىندى.

4-ماي:

«ھايات ئۇسلۇبى» تورىدا «دىنىي ئەركىنلىك دوكلاتلىرىدا خىتاينىڭ خىرىستىيان دىنى ۋە باشقا دىنىي ئېتىقادلارغا قارشى جەڭ قىلغانلىقى ئەيىبلەندى» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىنىپ، خىتاينىڭ ئۆزى تەرغىب قىلىدىغان كوممۇنىزم سەپسەتسىدىن باشقا، ھەرقانداق دىنغا مەنسۇپ كىشىلەرگە دۈشمەن سۈپىتىدە ھۇجۇم قىلىۋاتقانلىقى ۋە بۇ خىل يۈزلىنىشنىڭ بارغانسېرى ئەدەۋاتقانلىقى تىلغا ئېلىندى.

6-ماي:

«supchina» تورىدا «ئۇنىڭ لۇغىتى ئۇيغۇرلارغا خىتايچىنى ئۆگەتتى، لېكىن ئۇ يەنىلا تۇتقۇن قىلىندى» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى. خەۋەردە ئۇيغۇر زىيالىيسى، ئاتالمىش «ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق» مىللەتلەر تىل - يېزىق كومىتېتى ئاتالغۇلار ئىشخانىسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرى، كاندىدات ئالىي تەرجىمان، ھازىر تۇتقۇندىكى ھۈسەنجان ئەسقەرنىڭ قىسمەتلىرى تونۇشتۇرۇلدى ۋە ئۇنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى يەر ناملىرىنى يىغىپ، رەتلەپ ئۇلارنىڭ خىتاي تىلىدىكى مەنىداش سۆزى بىلەن سېلىشتۇرغانلىق قىلمىشىنىڭ خىتاي تەرىپىدىن «بۆلگۈنچىلىك» دەپ قارالغان بولۇشى مۇمكىنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

7-ماي:

«نيۇيورك ۋاقىت گېزىتى» نىڭ تورىدا «كېڭەش پالاتاسىنىڭ رەھبىرى ئۇيغۇرلار مەسىلىسى سەۋەبلىك خىتايغا ئېمبارگو يۈرگۈزىدىغان قانۇن لايىھەسىنىڭ پات يېقىندا ئاۋازغا قويۇلۇشى مۇمكىنلىكىنى بىلدۈردى» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىنغان. خەۋەردە دېيىلىشىچە، ئامېرىكا كېڭەش پالاتاسىنىڭ رەھبىرى مىچ مىككونېل جۇمھۇرىيەتچى كېڭەش پالاتا ئەزاسى ماركو رۇبىيو تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەزكۇر قانۇن لايىھەسىدە پىرىزىدېنت ترامپنىڭ (ئۇيغۇرلارنى) «باستۇرۇشتا جاۋابكارلىقى بار ئەمەلدارلارغا نىشانلىق ئېمبارگو يۈرگۈزۈشكە چاقىرىلغانلىقى» نى بىلدۈرگەن.

8-ماي:

«laist» تورىدا ئامېرىكادىكى ئەڭ چوڭ تاراتقۇلاردىن بىرى بولغان NPR رادىيوسىنىڭ ئۇيغۇر ئالىمى ئەركىن سىدىق ھەققىدىكى تۆت يېرىم مىنۇتلۇق خەۋىرى تارقىتىلغان ۋە يازما تونۇشتۇرۇشۇمۇ بېرىلگەن. مەزكۇر ماقالىدە ئەركىن سىدىقنىڭ ھايات كەچمىشلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىنى ياخشىلاش ئۈچۈن توختىماي كۈرەش قىلىۋاتقانلىقى قىسقىچە تونۇشتۇرۇلغان (بۇ خەۋەرنىڭ تولۇق نۇسخىسى ژۇرنىلىمىزنىڭ مۇشۇ سانغا بېسىلدى).

9-ماي:

«نيويورك ۋاقت گېزىتى» نىڭ تورىدا «ئۇيغۇر كارخانىچىنىڭ ھەدىسى ئامېرىكادىن قايتقاندىن كېيىن تۇتقۇن قىلىنغان ئىنسى ئۈچۈن كۈرەش قىلماقتا» ماۋزۇلۇق خەۋەر ئېلان قىلىنغان. خەۋەردە دېيىلىشىچە، 2016-يىلى 20 - فېۋرالدىن 15 - مارتقىچە ئامېرىكا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ «خەلقئارا زىيارەتچى رەھبەرلەرنى نەزىيەلەش پروگراممىسى» غا قاتناشقان ئۇيغۇر كارخانىچى ئەكبەر ئەسەت ئامېرىكا زىيارىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ۋەتەنگە قايتىپ ئۈچ ھەپتىدىن كېيىن تۇتۇپ كېتىلگەن ۋە كېيىن «مىللىي ئۆچمەنلىككە قۇتراتقۇلۇق قىلىش گۇمانى» بىلەن 15 يىللىق كېسىلگەن.

10 - ماي:

«breitbart» تورىدا «دۇنيادىكى ئەڭ كۆپ مۇسۇلمان سولانغان لاگېرلارنىڭ ساھىبى بولمىش خىتاي Breitbart تورىنى <مۇسۇلمانلارغا دۈشمەنلىك قىلىش> بىلەن ئەيىبلدى» ماۋزۇلۇق خەۋەر ئېلان قىلدى. مەزكۇر خەۋەرگە كۆرە، خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ ئاساسلىق تاراتقۇلىرىدىن بىرى بولغان خىتاي مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى Breitbart خەۋەر تورىنى «ئىرقچىلىق» ۋە «مۇسۇلمانلارغا دۈشمەنلىك قىلىش» بىلەن ئەيىبلەنگەن ۋە تولمۇ ئاساسسىز ھالدا، مەزكۇر تور بەتنى خىتايغا قارشى گەپ - سۆزلىرى بىلەن تونۇلغان سىتېۋ بانن (Steve Bannon) باشقۇرىدۇ دېگەن. ئەمما، بانن بۇ تور بەتتە خىزمەت قىلمىغىلى نەچچە يىل بولغانىدى. بۇنى خىتايىنىڭ «سەن تاز دېگۈچە مەن تاز دەي» ئەنئەنىسىنىڭ داۋاملىشىشى دېيىشكە بولىدۇ.

11 - ماي:

«زىمىستان» تورىدا «ۋىرۇس ۋە خىتاي چۈشى: خىتاي كومپارتىيەسى پۈتۈن پۇقرالىرىنى، ھەتتا سىزنىمۇ 24 سائەت نازارەت قىلماقچى» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى. مەزكۇر ماقالىدە، كاي ستىرمتاپېر (Kai Strittmatter) نىڭ «خىتايىنىڭ بۈگۈنى دۇنيانىڭ ئەنسىمۇ؟ بىز تىنچلاندىمۇ؟» ناملىق كىتابى قىسقىچە تونۇشتۇرۇلغان ۋە بۇ كىتاب «خىتايىنىڭ ئىلغار نازارەت تېخنىكىلىرى ئارقىلىق ئۆز خەلقىنىڭ قاتتىق نازارەت قىلىۋاتقانلىقىنى، ئەمدىلىكتە پۈتۈن دۇنيانى ھەرۋاقت نازارەت قىلىپ تۇرۇشقا ئۇرۇنۇۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت» قارا نىيىتىنى پاش قىلغان، ۋاقتىدا يېزىلغان كىتاب دەپ تەرىپلەنگەن.

«chinalawblog» تورىنىڭ خەۋىرىگە كۆرە، 5 - ئاينىڭ بىرىنچى كۈنى، ئامېرىكا ناموزنا ۋە چېگرا قوغداش ئىدارىسى شەرقىي تۈركىستاندىكى «خوتەن خاۋىن چاچ قوشۇمچە بۇيۇملىرى چەكلىك شىركىتى» نىڭ مەھسۇلاتلىرىنى مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىنغان ئۇيغۇرلارنىڭ قولىدىن چىققان دەپ قاراپ، بۇ مەھسۇلاتلارغا قارىتا تۇتۇپ قېلىش بۇيرۇقى چىقارغان.

«foxnews» تورىدا «ناجسىمان ۋىرۇس خىتايىنىڭ جازا لاگېرلىرىغا قانداق تەسىر كۆرسەتتى؟» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى ۋە بۇ ۋابا سەۋەبلىك «جازا لاگېرلىرى» زۇلمىنىڭ ھېچقانچە پەسەيمىگەنلىكى، ئەكسىچە خىتايىنىڭ «ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش» پىلانىنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە، ئۇيغۇرلارنى داۋاملىق خىتاي ئۆلكىلىرىگە يۆتكەپ، مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىۋاتقانلىقى بايان قىلىندى.

«ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى» نىڭ ئېنگىلىزچە بۆلۈمى «ئۇنىڭدىن ئايرىلىش قەۋمىمىز ئۈچۈن ئېغىر زەربە بولدى: ئۇيغۇر دىنىي ئۇستاز ئابدۇلئەھد مەخسۇمنى ئەسلىپ» ماۋزۇلۇق خەۋەر بەردى. خەۋەردە، 2018 - يىلى شەرقىي تۈركىستاندىكى جازا لاگېرىدا ھاياتىدىن ئايرىلغان بۇ مەرھۇم ئۇستازنىڭ ھايات كەچمىشلىرى، ئۇيغۇرلارغا، بولۇپمۇ دىنىي ساھەگە قوشقان تۆھپىلىرى قىسقىچە تونۇشتۇرۇلدى.

12 - ماي:

«دىپلومات» تورىدا «خىتايىنىڭ <بىرلىكسەپ بۆلۈمى> چەتئەلدىكى گىراژدانلىرىنى قانداق خەتەرگە ئۇچراتماقتا؟» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى ۋە خىتايىنىڭ چەتئەلدىكى پۇقرالىرىنى ئۆزىنىڭ سىياسىي غەربى ئۈچۈن ئىشقا سېلىۋاتقانلىقى بايان قىلىندى.

13 - ماي:

«abc.net» تورىنىڭ خەۋىرىگە كۆرە، تاجىسىمان ۋىرۇس يامرىغاندىن بۇيان، ئاۋسترالىيەدە (بۇ ۋابانى تىزگىنلەشنى مەقسەت قىلغان) نازارەت قىلىش تەدبىرلىرىنىڭ كۈچىيىشى ھازىر ئاۋسترالىيەدە ياشاۋاتقان شەرقىي تۈركىستانلىق فاتىمە ئابدۇلغافارغا شەرقىي تۈركىستاندا باشتىن كەچۈرگەن پەۋقۇلئاددە ئېغىر بۇرۇقتۇرمىچىلىقنى ئەسلىتىپ، ئۇنى تەشۋىشكە سالغان. ئۇ ئاۋسترالىيە كوچىلىرىدا ماڭغاندا يېنىدىن ساقچى ماشىنىسى ئۆتسىمۇ يۈرىكىنىڭ دۈپۈلدەپ سوقۇپ كېتىدىغانلىقىنى ئېيتقان. چەتئەلدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى بۇ خىل روھىي ھالەتنى خېلىلا ئومۇمىي دېيىشكە بولىدۇ، شۇنداقلا بۇ خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئۈستىدىكى زۇلمىنىڭ قايسى دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى چۈشىنىشتىمۇ خېلى زور ئۆرنەكلىك قىممەتكە ئىگە.

14 - ماي:

«CNN» تورىنىڭ خەۋىرىگە كۆرە، ئامېرىكا كېڭەش پالاتاسى ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان زۇلۇم سىياسەتلىرىدە قولى بار خىتاي ئەمەلدارلىرىنى جازالاش قاتارلىق مەزمۇنلار كىرگۈزۈلگەن «ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق سىياسىتى قانۇن لايىھەسى» نى تولۇق ئاۋاز بىلەن ماقۇللۇقتىن ئۆتكۈزگەن. مەزكۇر قانۇن لايىھەسىدىكى شەرقىي تۈركىستاندىكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرىدە قولى بار خىتاي ئەمەلدارلىرىنى قاراتمىلىق جازالاش، ئامېرىكا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىدا ئۇيغۇر مەسلىسىگە مەسئۇل مەخسۇس خادىم بەلگىلەش قاتارلىق مەزمۇنلار ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ.

15 - ماي:

«چەتئەل سىياسىتى» تورىدا «ئامېرىكا شەرقىي تۈركىستان سەۋەبلىك خىتايغا ئېمبارگو يۈرگۈزەمدۇ؟» ماۋزۇلۇق ماقالە ئېلان قىلىندى. ماقالىدە دېيىلىشىچە، گەرچە ئامېرىكا كىشىلىك ھوقۇق سىياسىتى قانۇن لايىھەسىدىكى شەرقىي تۈركىستاندىكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرىدە قولى بار خىتاي ئەمەلدارلىرىنى قاراتمىلىق جازالاش، ئامېرىكا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىدا ئۇيغۇر مەسلىسىگە مەسئۇل مەخسۇس خادىم بەلگىلەش قاتارلىق مەزمۇنلار ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ.

18 - ماي:

«ئەركىن ئاسىيا رادىيوسى» نىڭ ئېنگىلىزچە بۆلۈمى «ئامېرىكا دۆلەت ئىشلىرى مەھكىمىسى زىيارەتچى پروگراممىسىغا قاتناشقاندىن كېيىن تۈرمىگە تاشلانغان ئۇيغۇرنىڭ ئىشىغا ئارىلىشىشنى چاقىرىق قىلدى» ماۋزۇلۇق خەۋەر بەردى. خەۋەردە دېيىلىشىچە، ئامېرىكا دۆلەت ئىشلىرى مەھكىمىسى ئامېرىكا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ «خەلقئارا زىيارەتچى رەھبەرلەرنى تەربىيەلەش پروگراممىسى» غا قاتنىشىپ شەرقىي تۈركىستانغا قايتقاندىن كېيىن تۇتۇلغان ئۇيغۇر كارخانىچى ئەكبەر ئەسەتنىڭ ئىشىنى تاشلاپ قويماسلىق، بۇ ئىشقا ئارىلىشىش كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەن.

«reclaimthenet» تورىنىڭ خەۋىرىگە كۆرە، ئامېرىكا فىلورىدا شىتاتىدىكى 21 - دۆلەت مەجلىسى سايلام رايونىنىڭ نامزاتى لاۋرا لۇمپەر چوڭ تىپتىكى تېخنىكا شىركەتلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكى قىلمىشلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بارلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەن.

20 - ماي:

«axios» تورىدا «خىتاينىڭ تۈركىيەدىكى ئۇيغۇرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغانلىقى ئاشكارىلاندى» ماۋزۇلۇق خەۋەر ئېلان قىلىندى. خەۋەردە ئاشكارىلانغان ھۆججەتكە كۆرە، خىتاي ئەدلىيە مىنىستىرلىقى 2016 -

يىلى 5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى تۈركىيە ئەدلىيە مىنىستىرلىقىغا ئەۋەتكەن ئىلتىماسدا، تۈركىيەدە ياشاۋاتقان ئەنۋەر تۇردى ئىسىملىك بىرەيلەننى قولغا ئېلىپ، خىتايغا قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. مەزكۇر ئىلتىماستا يەنە ئەنۋەر تۇردى «شام ئىسلام دۆلىتىنى قوللايدىغان بىر تور بەت ياسىغان» دەپ ئەيىبلەنگەن. شۇنداقلا، تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ھۆججەتلىرىگە كۆرە، تۈركىيە ئەدلىيە مىنىستىرلىقىمۇ 2017 - يىلى بۇ ئىلتىماسنى قوبۇل قىلغان ۋە بۇ ھەقتىكى سوت تەرتىپلىرى باشلانغان. ئەنۋەر تۇردىنىڭ ئۆزىنىڭ دېيىشىچە، تۈركىيە دائىرىلىرى ئۇنى كۆچمەنلەرنى قايتۇرۇۋېتىش مەركىزىگە 12 ئاي سولاپ قويغان ۋە يۇقىرىقىدەك بىر تور بەت ياسىغان - ياسىمىغانلىقى توغرىلىق سوراق قىلغان ۋە بۇ جەرياندا ئۇنىڭ 2004 - يىلىدىكى ئوقۇش پۈتتۈرۈش رەسىمىنىمۇ كۆرسەتكەن. ئەنۋەر تۇردىنىڭ دېيىشىچە، بۇ رەسىمنى چوقۇم خىتاي تەمىنلىگەن ئىكەن.

ھېكمەت يار ئىبراھىم، ئەنۋەر قاراقرۇم تەييارلىدى

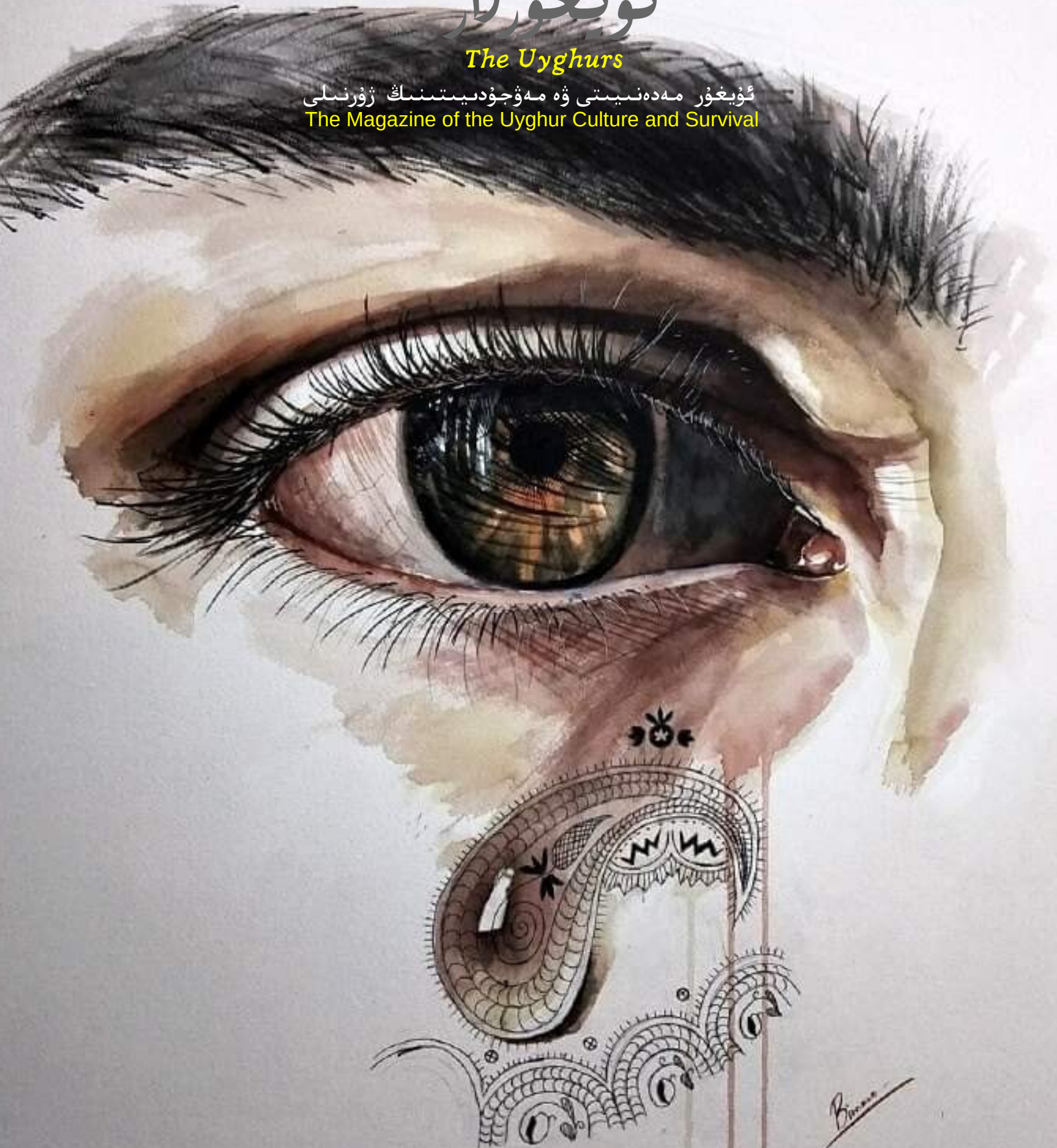
ھاجى ئەھمەد ئاخۇن

ئامېرىكادىكى ئەڭ دەسلەپكى ئۇيغۇر
پائالىيەتچىلەرنىڭ بىرى (1970-يىللار)

ئۇيغۇرلار

The Uyghurs

ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە مەۋجۇدىيىتىنىڭ ژۇرنىلى
The Magazine of the Uyghur Culture and Survival

ئۇيغۇرلۇق ئۇيغۇرچە كىيىنىش، ئۇيغۇرچە سەنئەت، ئۇيغۇرچە تاماق ئارقىلىق ئۇيغۇر بولۇپ كۆرۈنۈشلا ئەمەس، بەلكى ئۇ بىر روھتۇر. بۇ روھ مەۋجۇتلا بولىدىكەن ئۇيغۇرنى ھېچكىم يوقىتالمايدۇ. بۇ روھنى ئۇيغۇر ئانىلار سەبىي بالىلارنىڭ قەلبىگە ئەڭ ئاددىي ئەمما ئەڭ مۇھىم بولغان ئۇسۇللار بىلەن سىڭدۈرمەكتە.